

HYRJE NË SINTAKSËN GJENERATIVE TË SHQIPES

GIUSEPPINA TURANO, kërkuese shkencore në fushën e gjuhësisë dhe të letërsisë shqipe në Universitetin Ca' Foscari të Venecias, merret me gjuhësi shqipe dhe dialektologji arbëreshe. Është autore e disa monografive dhe artikujve që trajtojnë strukturat morfosintaksore të shqipes dhe dialekteve arbëreshe; autore e disa studimeve karahasuese lidhur me gjuhët në kontakt, me bilinguizmin dhe plurilinguizmin në hapësirën italo-shqiptare. Veprimtaria e saj kërkimore-shkencore, krahas fushës së sintaksës së shqipes dhe arbërishtes, shtrihet edhe në fushë të filologjisë; në qështje të ndryshme mbi metodat e përkthimit të letërsisë shqipe në gjuhën italiane e, në mënyrë të veçantë, në lidhjen mes kulturës arbëreshe dhe asaj italiane.

♦ ♦ ♦ ♦ ♦

FLORA KOLECI është anëtare e departamentit të gjuhës shqipe në Universitetin e Tiranës që prej vitit 2002, ka vazhdon të japë lëndën e Sintaksës shqipe, fushë në të cilën ka përqendruar interesat e saj kërkimore-shkencore. Në vitin 2006 ka mbrojtur disertacionin me temë "*Frazat relative të shqipes parë në këndvështrimin gjenerativist*" pranë Universitetit të Kalabrisë, në të cilin ka punuar për katër vjet (2007–2010) si lektore e gjuhës shqipe. Krahas studimeve në fushën e sintaksës, është marrë edhe me probleme të ndryshme që paraqet mësimi i gjuhëve të huaja në distancë. Gjithashtu ka kryer studimet universitare për drejtësi.

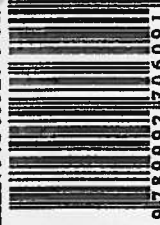
FLORA KOLECI · GIUSEPPINA TURANO

HYRJE NË SINTAKSËN GJENERATIVE TË SHQIPES

F. KOLECI - G. TURANO

HYRJE NË SINTAKSËN GJENERATIVE TË SHQIPES

ISBN 978-99927-0-609-1

9 789992 706091

FLORA KOLECI

GIUSEPPINA TURANO

HJRJE

NË SINTAKSËN GJENERATIVE
TË SHOQPES

SHTËPIA BOTUESE E LIBRIT UNIVERSITAR
TIRANË, 2011

Universiteti i Tiranës
Fakulteti i Historisë dhe i Filologjisë
Departamenti i gjuhës shqipe

Këshilli botues i ShBLU-së

Kryetare: Lirika Çoçoli
Anëtarë: Klara Shoshi, Nirvana Lazi, Valbona Gjergo
Spartak Kumbaro, Marjeta Pengo

Redaktore përgjegjëse: Nirvana Lazi

Arti grafik: Nirvana Lazi

Kopertina: Klara Shoshi

Recensues: Prof. dr. Shezai Rrokaj
Prof. dr. Rami Memushaj

© Shtëpia Botuese e Librit Universitar, 2011.
Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi
me çdo mjet apo formë pa lejen me shkrim të botuesit.

Adresa:
Shtëpia Botuese e Librit Universitar
Rruga e Kavajës, Nr. 116, Tiranë, Shqipëri
☎: + 355 4 2225659

ISBN 978-99927-0-609-1

Shitpur në Republikën e Shqipërisë

Shitpshkronja "Dajti 2000", Rruga "Muhamet Gjollesha", Tiranë

Tirazhi 1000 kopje

Formati 70x100/16

Parathënie

Qëllimi i këtij teksti është të parashtrijë dhe të trajtojë disa prej aspekteve të sintaksës së shqipes duke përdorur modelin teorik të zhvilluar në kuadrin e gramatikës gjenerative të gjuhëtariit amerikan Noam Chomsky, diku rreth viteve '80 të shek. XX, e njohur si Teoria e Primeve dhe Parametrave.

Përshkrimi i të dhënave do të mbështetet gjithashtu në arvizimet më të konsoliduara të Programit Minimalist propozuar nga Chomsky (1993) dhe shijelluar e analizuar më tej nga një gamë e gjerë studiuesish mbi të dhëna e gjuhë të ndryshme anekënd botës.

Edhe në lëmin e shqipes janë bërë përpjekje të konsiderueshme për ta sjellë, tashmë njëherazi, në vëmendjen e studiuesit këtë punje dhytëra vjeçare të gramatikës gjenerative. Për t'u përmendur është padyshim puna pionieristike, mund të themi, e prof. Rami Memushajt (2008) por edhe e një sërë studiuesish të tjerë brenda dhe jashtë vendit.

Sidoqoftë, shtrihet me ngut nevoja për një tekst të sintaksës, ku të gjenin trajtim koncepte bazë të kësaj teorie gjuhësore, dhe analiza konkrete e të dhënave që ofron shqipja, duke filluar që nga njësitë minimale të organizimit të fjalëve e deri tek struktura më të ndërlikuara.

Kështu, trembëdhjetë kapitujt që përbëjnë këtë tekst, paraprihen nga një hyrje që ka në fokus qasjen fillestare ndaj gjuhës nënë, mekanizmat e përvetësimit të kësaj gjuhe, duke i shkruar këtyj procesi në zanafillën e vet, në atë që Chomsky quan Gramatikë Universale, për të vijuar më pas me koncepte të tjera si Parime dhe Parametra, gjë që e shtriu analizën nga gjuha e parë (amtare) drejt gjuhës së dytë (të huaj).

Vend të veçantë zë gjithashtu, raportit që vendos sintaksa me disiplinat e tjera, si qendër e ndërfaqjes mes tyre.

Pas hyrjes, teksti zë fill me analizën e rregullave sintaksore të bashkimit të fjalëve për formimin e njësiu minimale, të reduktuarra tashmë në vetëm dy, sipas Programit Minimalist (shkruj-merge dhe tëviz-move).

Po ashtu, vëmendje e veçantë i kushtohet valencës së fjalëve, kryesisht asaj foljore.

Më tej ndalojmë në analizën konkrete të strukturës së përbërëse apo sintagmave duke u mbështetur dhe zbatuar Teorinë C', për të vijuar në të njëjtën hulli me analizën e strukturës së brendshme të frazës, dallimin e kategorive leksikore prej atyre funksionale, mënyrat e realizimit të kryefjalës në një gjuhë si shqipja që, jo rigorozisht, e kërkon shprehjen e saj.

Rolet tematike dhe ndanja e fjalëve në argumente dhe adjunkte në varësi të funksionit të tyre në frazë, i paraprijnë analizës së rregullave dhe kufizimeve për formimin e përbërëse dhe paraqitjes së strukturës së detajuar të tyre duke përfshirë këtu edhe tëvizjet e mundshme në frazë. Kësaj të fundit i është kushtuar vëmendje kryesisht në hallkat e formimit dhe të shijellimit të fjalisë pyetëse.

Për analizën e frazave me fjali të nënrenditura jemi mbështetur në modelin e propozuar nga Rizzi (1995), i cili u jep përgjigje të kënaqshme strukturave të artikuluara brenda sistemit komplementues.

Kështu, fjalia me folje në lidhore, por edhe ndërimet me forma foljore të pashitëlluara, kryesisht paskajore, frazat kushtore dhe ato relative analizohen hollësisht në bazë të këtyj modeli. Në fund analizohen edhe frazat me bashkërenditje.

Duke qenë punë e dy autoreve, tek pasqyra e lëndës përcaktohet autorësia për secilin kre.

Në këtë tekst është përfshirë një literaturë e cituar, si dhe literatura që mund t'u rekomandohet studentëve për ta shfrytëzuar. Gjithashtu këtu mund të fliet për një gamë të gjerë teksteesh ku janë parashtruar dhe zhvilluar analiza të shumta, në të cilat jemi mbështetur për trajtimin e strukturave sintaksore të shqipes.

Natyrisht, duke qenë ky një tekst hyrës në sintaksën gjenerative, nuk bëhet fjalë për një punë shtrëuese lidhur me çka u përmend më lart, por janë trajtuar disa çështje bazike, që kërkojnë studim të mëtejshëm e parashtrim më gjithëpërfshirës në të ardhmen. Për

rene asije çao verejpe apo sugjerum do të ishte veçse në të mirë të punës dhe të përmirësimit të cilësisë së këtij teksti.

Ky libër u shkëmb studentëve të degëve të Ejuhës dhe Lejërisë, të Ejuhëve të Huaja, të Mësuesisë, por edhe të gjithë atyre që kanë interesa të veçanta në fushë të gjuhësisë.

Së fundi, falenderojmë kolegët tanë për sugjerimet dhe këshillat mjaft të vlefshme e, në mënyrë të veçantë, recensuesit e tekstit: prof. Shezai Ruckaj dhe prof. Rami Memushaj e krahas tyre edhe prof.as.dr. Aljula Jubani për mbështetjen që i dhanë këtij botimi.

Autoret

Adresa elektronike të autoreve:

kolecif@yahoo.it

turano@unive.it

PËRMBAJTTJA

SHKURTIMET DHE SIMBOLET

11

HYRJE NË GRAMATIKËN GJENERATIVE (F.KOLECII)

13

0.0. Aftësia për të folur si njohtje e pavetëdijshme e njeriut

13

0.1. Të nxënë të gjuhës

14

0.1.1. Ç' dimë ne kur themi se njohim një gjuhë?

14

0.1.2. Gramatika si njohje e brendshme e njeriut

16

0.1.3. Varfëria e stimulit

18

0.2. Gramatika universale

20

0.3. Parimet dhe parametrat

21

0.4. Nivelet e paraqitjes

23

KREU 1 (F. KOLECII)

RREGULLA SINTAKSORE TË BASHKIMIT TË FJALËVE

25

1.0. Përbërësit e frazës

25

1.1. Kriteret për dallimin e përbërësve

26

1.1.1. Faza e copëzuar

26

1.1.2. Mospërfshirja

27

1.1.3. Izolimi

28

1.1.4. Zëvendësimi

29

1.1.5. Bashkërenditja

29

1.1.6. Elipsa

30

1.1.7. Përbërës dhe dykuptimësi

31

1.2. Valenca

32

1.2.1. Valenca e foljes

32

1.2.2. Valenca tek fjalët e tjera

33

KREU 2 (F. KOLECI)

TEORIA X'

- 2.0. Struktura e përbërësve
- 2.1. Struktura e sintagmës emërore
- 2.2. Struktura e sintagmës foljore
- 2.3. Struktura e sintagmës parafralore
- 2.4. Struktura e sintagmës mbiemërore

KREU 3 (G. TURANO)

STRUKTURA E FRAZËS

- 3.0. Struktura e brendshme e frazës
- 3.1. Fleksioni, kategori funksionale e frazës
- 3.2. Kohë (*Tense*) e Përshatje (*Agreement*)
- 3.3. Realizimi i kryefjalës
- 3.4. Komplementuesi, kategori funksionale e frazës

KREU 4 (F. KOLECI)

ROLET TEMATIKE, ARGUMENTET DHE ADJUNKTËT

- 4.0. Hyrje
- 4.1. Argumentet e brendshëm dhe të jashtëm
- 4.2. Foljet ditranzitive
- 4.3. Adjunktët

KREU 5 (G. TURANO)

RREGULLA DHE KUFIZIME PËR FORMIMIN E PËRBËRËSVE

- 5.0. Shkrij (*Merge*) e Lëviz (*Move*)
- 5.1. Kufizime mbi lëvizjen e përbërësve në frazë
- 5.2. Llojet e ndryshme të lëvizjes

KREU 6 (G. TURANO)

STRUKTURA E BRENDSHME E SINTAGMËS EMËRORE DHE MBIEMËRORE

- 6.0. Sintagma determinante
- 6.1. Analizë e sintagmës determinante
- 6.2. Sintagma kuantifikatore QP

- 6.3. Lidhja e dy a më shumë elementeve përcaktues
- 6.4. Emra të paranyjzuar
- 6.5. Lidhja mes dy emrave
- 6.6. Sintagma mbiemërore
 - 6.6.1. *Mbiemrat që u paraprijnë emrave*
- 6.7. Pronorët

KREU 7 (F. KOLECI)

KLITIKËT: ANALIZË E STRUKTURAVE KU SHEFAQËN ATA

- 7.0. Klitikët, vendi dhe roli i tyre në frazë
- 7.1. Zhvendosja e klitikëve në frazë
- 7.2. Klitikët dhe pozicioni i tyre argumentor në frazë
- 7.3. Sintagma klitike
- 7.4. Proklizë, enklizë, endoklizë
 - 7.4.1. *Klitikët në pozicion pasfoljor*
 - 7.4.2. *Klitikët në mes të foljes*

KREU 8 (G. TURANO)

FJALIA PYETËSE

- 8.0. Hyrje
- 8.1. Pyetëset WH
- 8.2. Periferia e majtë e frazës
- 8.3. Analizë e përbërësve brenda fjalisë pyetëse
- 8.4. Struktura e fjalisë pyetëse PO/IO

KREU 9 (G. TURANO)

FJALIA ME FOLJE NË MËNYRËN LIDHORE

- 9.0. Fjali të varura dhe të pavarura me folje në lidhore
- 9.1. Struktura e fjalisë me folje në lidhore
- 9.2. Fjalitë me folje në lidhore pa komplementues
- 9.3. Fraza kauzative
- 9.4. Fraza me folje modale

KREU 10 (G. TURANO)

FRAZA KUSHTORE

- 10.0. Mjetet lidhëse në frazat kushtore
- 10.1. Struktura e frazës kushtore

35
35
37
39
40
41

43
43
44
46
47
49

51
51
51
53
54

57
57
59
60

63
63
65
67

69
71
72
74
80
82

85
85
86
87
88
89
89
90

91
91
92
94
98
103

107
107
110
112
114
115

119
199
121

KREU 11 (F. KOLECI)

PASKAJORJA DHE NDËRTIMET E TJERA FOLJORE TË PASHJTJELLUARA

- 11.0. Ndërtime të varura formash foljore të pashjtjelluara 129
- 11.1. Përqsaje ndërtimesh mes paskajores standarde dhe asaj geqe 129
- 11.2. Ndërtime të tjera formash foljore të pashjtjelluara 130
- 11.3. Analizë strukturore e formave foljore të pashjtjelluara 131
- 133

KREU 12 (F. KOLECI)

FRAZA RELATIVE

- 12.0. Mbi konceptimin e frazës relative 139
- 12.1. Dy aspekte themelore lidhur me studimin e frazave relative 139
 - 12.1.1. Çështja e procesit të lidhjes 140
 - 12.1.2. Çështja e procesit të modifikimit 141
- 12.2. Fraza relative kufizuese 142
- 12.3. Analizë e frazave relative kufizuese 143
 - 12.3.1. *Relativet kufizuese me komplementuesin 'që'* 144
 - 12.3.2. *Determinanti i prin kokës relative* 144
 - 12.3.3. *Determinanti ndjek kokën relative* 145
- 12.4. Fraza relative shtuese 147
- 12.5. Analiza e frazave me fjali të varur relative shtuese 150
 - 12.5.1. *Relativet shtuese me përëmra lidhore* 151
 - 12.5.2. *Relativet shtuese me ndajfolje lidhore* 152
- 12.6. Frazat relative të lira 154
 - 12.6.1. *Determinanti dhe koka relative* 157
 - 12.6.2. *Koka relative XP apo X^o* 159
- 12.7. Analizë e frazave relative të lira 160
 - 12.7.1. *Ndërtime pa paraqallë* 161
 - 12.7.2. *Ndërtime me paraqallë* 144

KREU 13 (G. TURANO)

STRUKTURA SINTAKSORE E SINTAGMAVE DHE FRAZAVE ME BASHKËRËNDITJE

- 13.0. Nënrenditje përkundër bashkërenditje 165
- 13.1. Bashkërenditja e sintagmave 165
- 13.2. Struktura e sintagmave të bashkërenditura 166
- 167

LITERATURA E SHFRYTËZUAR

SHKURTIMET DHE SIMBOLET

A	Mbiemër (<i>Adjective</i>)
AGR	Përshatje (<i>Agreement</i>)
AgrP	Sintagmë e përshatjes (<i>Agreement Phrase</i>)
AP	Sintagmë mbiemërore (<i>Adjective Phrase</i>)
C / COMP	Komplementues (<i>Complementizer</i>)
CI	Klitik (<i>Clitic</i>)
CIP	Sintagmë klitike (<i>Clitic Phrase</i>)
Coord	Bashkërenditje (<i>Coordination</i>)
CoordP	Sintagmë e bashkërenditjes (<i>Coordination Phrase</i>)
CP	Sintagmë komplementuese (<i>Complementizer Phrase</i>)
D	Determinant (<i>Determiner</i>)
D _{Adj}	Determinant i mbiemrit (<i>Adjective Determiner</i>)
D _{Op}	Sintagmë e operatorit (<i>Operator Phrase</i>)
DP	Sintagmë determinante (<i>Determiner Phrase</i>)
DP _{Adj}	Sintagmë determinante e mbiemrit (<i>Adjectival DP</i>)
DP _{Op}	Sintagmë determinante e operatorit (<i>Operator DP</i>)
DP _{Poss}	Sintagmë determinante e pronorit (<i>Possessive DP</i>)
Fin	Shijellim (<i>Finitives</i>)
FinP	Sintagmë e shijellimit (<i>Finitives Phrase</i>)
FocP	Sintagmë e fokusit (<i>Focus Phrase</i>)
Force	Forcë
ForceP	Sintagmë e forcës (<i>Force Phrase</i>)
GU	Gramatikë universale (<i>Universal Grammar</i>)
i	Indeks (<i>Reference indice</i>)
I / INFL	Fleksion (<i>Inflection</i>)
IP	Sintagmë fleksionale (<i>Inflection Phrase</i>)
Compl	Komplement

L1	Gjuha e parë / Gjuha amtare
L2	Gjuha e dytë
M / Mood	Mënyrë (<i>Mood</i>)
MP	Sintagmë e mënyrës (<i>Mood Phrase</i>)
N	Emër (<i>Noun</i>)
NP	Sintagmë emërore (<i>Noun Phrase</i>)
O	Kundrinor (<i>Object</i>)
P	Parafjalë (<i>Preposition</i>)
Poss	Pronor (<i>Possessive</i>)
PossP	Sintagmë pronore (<i>Possessive Phrase</i>)
PP	Sintagmë Parafjalore (<i>Preposition Phrase</i>)
Pro	Përemër bosh (<i>Silent Pronoun</i>)
Q	Kuantifikues (<i>Quantifier</i>)
QP	Sintagmë kuantifikuese (<i>Quantifier Phrase</i>)
S	Kryefjalë (<i>Subject</i>)
Spec	Specifikues (<i>Specifier</i>)
SpecXP	Specifikues i XP-së (Sintagmë e paemërtuar) (<i>Specifier of XP</i>)
t	Gjurmë (<i>trace</i>)
T / Tense	Kohë (<i>Tense</i>)
Top / Topic	Topik (<i>Topic</i>)
TopP	Sintagmë e topikut (<i>Topic Phrase</i>)
TP	Sintagmë e kohës (<i>Tense Phrase</i>)
V	Folje (<i>Verb</i>)
VP	Sintagmë foljore (<i>Verb Phrase</i>)
Wh	Element/tipar pyetës (<i>Interrogative element/feature</i>)
X	Variabël
YP, ZP	Sintagma të paemërtuara (<i>Unspecified Phrases</i>)
° (X°)	projeksioni zero (X)
' (X')	projeksioni i ndërmjetëm
“ (X’)	projeksioni maksimal (XP)
∅	pozicion bosh (<i>Empty position</i>)
?	fjalë gjysmëgramatikore
*	fjalë jogramatikore
+, -, :, =	simbole primitive

HYRJE NË GRAMATIKËN GJENERATIVE

0.0. Aftësia për të folur si njohje e pavetëdijshme e njeriut

Ka forma të ndryshme me anë të të cilave njerëzit shprehin mendimet, ndjenjat, emocionet e çdo gjë tjetër që ka të bëjë me natyrën njerëzore. Shpeshherë kjo mënyrë të shprehuri njësohet me komunikimin, kështu që mund të flitet për forma të shprehuri nëpërmjet muzikës, kinemasë, artit në tërësi, modës, mimikës, trupit etj.

Sigurisht, të folurit edhe pse trajtohet si një kod komunikimi, i tejkalon caqet që përcaktojnë përmasat e elementeve të sipërpërmendura. Mjafton të kujtojmë dallimin e madh mes gjuhës natyrore dhe asaj artificiale (shenjat rrugore etj). Po ashtu, kujtojmë faktin që edhe procesi i të menduarit në vetvete nuk mund të kuptohet veçse si një formulim gjuhësor (pavarësisht përdorimit apo jo të zërit).

Sig dihet, të folurit, për vetë natyrën që e karakterizon, nuk mund të shihet i shkëputur nga një sërë aspektesh shoqërore, kulturore, psikologjike, gjeografike, politike etj. Por të gjitha këto janë objekt studimi i disiplinave përkatëse, ndërsa sintaksa, kryesisht ajo gjenerative, synon ta zhveshë procesin e të folurit prej të gjitha këtyre dhe ta shohë gjuhën jo si një dukuri të llojit historik e shoqëror, por të lidhur ngushtë me aftësinë e lindur të njeriut për të folur, çka e dallon

atë nga të gjitha speciet e tjera të gjalla. Noam Chomsky shpreh idenë se gjuhësia duhet t'u japë përgjigje disa pyetjeve themelore si: Ku konsiston njohja e gjuhës? Si realizohet procesi i përvetësimit të një gjuhe? Ç' dimë kur themi se njohim një gjuhë? Disa nga përgjigjet që u janë dhënë këtyre pyetjeve dhe mjaft të tjerave si këto nga studime të ndryshme, jepen në vijim, duke analizuar të dhënat që ofron shqipja

0.1. Të nxënët e gjuhës

0.1.1. Ç' dimë kur themi se njohim një gjuhë

Së pari, duhet bërë dallimi mes gjuhës së nënës dhe një gjuhe çfarëdo të dytë që folësi e mëson në një moshë që nuk është ajo e fëmijërisë. Procesi i mësimit të këtyre dy gjuhëve është i ndryshëm. Gjenerativistët i kushtojnë vëmendje të veçantë përvetësimit të gjuhës së parë (L1), të ashtuquajtur gjuha e nënës. Kjo, sipas tyre, 'irritet' me fëmijën ashtu siç irriten, bie fjala, dhëmbët.

Themli se fëmijës po i dalin dhëmbët (jashtë vullnetit të tij) dhe jo fëmija po rrit dhëmbët. Po ashtu qëndron puna me gjuhën, të cilën e merr natyrshëm dhe në mënyrë spontane. Nuk mund të thuhet e njëjta gjë kur, bie fjala, ai fillon të mësojë gjeografinë, apo edhe ndonjë gjuhë të dytë, diku më vonë. Le të kthehemi tek të dhënat e shqipes e konkretisht tek frazat:

- (1) *Treni do niset pas pak*
- (2) *Treni do të niset pas pak*
- (3) *U thashë të pritnit*
- (4) *Ju thashë të pritnit*

Normat e gjuhës shqipe na diktojnë se frazat (1) dhe (3) nuk janë të ndërtuara drejt, pra kemi të bëjmë me fraza jokorrekte, edhe pse hasen dendur në përdorimin e përditshëm të shqipfolësve. Ndërsa ndërtimet (2) dhe (4) i respektojnë këto norma, prandaj mund të quhen fraza korrekte. Por, pavarësisht këtij dallimi mes tyre, folësit dhe dëgjuesit, në rrethana të caktuara, japin dhe marrin me njëri-tjetrin si me njërin variant ashtu dhe me tjetrin, pa hasur vështirësi në komunikim dhe

sidomos pa u kushtuar vëmendje normave të paracaktuara për drejtshkrimin, drejtshqiptimin apo formulimin e drejtë të frazave. Kjo, sidoqoftë, nuk mund të thuhet për frazën (5), e cila do t'ia vriste veshin çdo folësi që ka si gjuhë amtare shqipen, apo e njej mirë atë.

(5) **Fëmija dhuroi një lule nënës*¹

(6) *Fëmija i dhuroi një lule nënës*

Dallimi mes frazave (5) dhe (6) qëndron, në dukje, në një detaj të vogël, në rimarrjen apo jo të kundrinorit të zhdrejtë me anë të trajtës së shkurtër, e megjithatë, një folës shqiptar nuk do të ndërtonte një frazë si (5) dhe nuk do ta mirëpriste atë. Pra, dallimi mes frazave (1-3) dhe (5), sido që asnjëra nuk i respekton normat e shqipes, është i dukshëm. Dy të parat shihen si të gabuara, duke u bazuar në atë normë që përcakton rregulla të caktuara për shqipen, ndërsa fraza (5) 'nuk tingëllon mirë' për shqipfolësit. Nëse të parat (1-3) janë fraza jo korrekte, kjo e fundit (5) është një frazë *jogramatikore*.

Lind pyetja: ku bazohet ky perceptim i pavetëdijshëm (një pjesë e tyre as që kanë dëgjuar të flitet për rimarrje kundrinorësh, edhe pse i përdorin ato pa asnjë vështirësi) që ka folës-dëgjuesi rreth këtij ndryshimi dhe pse folësi që e ka shqipen si gjuhë të dytë, sido që me një punë të gjatë e sistematike për mësimin e saj, e ka të vështirë dhe thuajse të pamundur për ta shquar atë.

Dhe risjellim një ndër pyetjet e parashtruara më lart: Çfarë dimë kur njohim një gjuhë, gjuhën amtare? Si shpjegohet fakti që një fëmijë, në rrethana të zakonshme, e nxë gjuhën e nënës natyrshëm qysh në moshë të hershme, ndërsa të rriturit, i cili vëndos të mësojë një gjuhë, i lipset kohë dhe mund të kënaqet me një njohjeje të pjesshme, ose sidoqoftë jo të nivelit të gjuhës amtare?

Moro (1997), me synimin për t'i dhënë një përgjigje sa më të kuptueshme kësaj pyetjeje, shtron krahas saj pyetjen analoge duke u hedhur në një disiplinë tjetër: ç' dimë ne kur themi se e njohim aritmetikën? Aritmetika mund të shihet së paku në dy mënyra të ndryshme, ose si tërësi e të gjitha mbledhjeve, zbritjeve, shumëzimeve apo pjesëtimeve me të gjithë numrat e mundshëm, ose si tërësi irregullash që na mundësojnë kombinimin e simboleve primitive (+, -,

¹ Yllithi (*) këtej e tutje do të përdoret në krye të atyre frazave që nuk janë të ndërtuara drejt.

.; =, ...) me të gjithë numrat natyrorë. Sigurisht, me njohje të aritmetikës nënkuptohet kjo e dyta, pra njohja e mënyrave se si kombinohet gjithësinë e numrave. Në këtë prizëm duhet ta kërkojmë përgjigjen rreth njohjes sonë mbi gjuhën.

0.1.2. Gramatika si njohje e brendshme e njeriut

Chomsky (1980) synon të hedhë dritë mbi mënyrën se si duhet bërë ndarja mes njohjes dhe realizimit konkret, përdorimit të gjuhës. Mадje ai e thellon këtë ndarje deri aty sa shquan gjuhën e brendshme *Internal Language* (që ka të bëjë me aftësinë e kombinimit të fjalëve në fraza, të morfemave në fjalë etj.) nga gjuha e jashtme *External Language* (që ka si objekt studimi tërësinë e frazave të realizuara në një gjuhë të caktuar, pra një korpus konkret të dhënash). Të bësh dallimin mes gjuhës së brendshme dhe asaj të jashtme nuk është aq e thjeshtë sa ç'mund të ngjajë aty për aty.

Për ta sjellë më afër mendsh, le t'i referohemi shërbimit që na ofron navigatori i instaluar në makinën tonë. Nuk është aq e vështirë të kuptohet se përse me një saktësi prej makinerie ai na heq rrugën me fraza të tilla, si: *pas 1 km kthehu djathtas, kujdes, kthesë pas 500 metrash* etj. Sigurisht, ka një sistem ku janë instaluar një numër i kufizuar frazash, të cilat përzgjidhen në bazë të disa rregullave po ashtu të instaluara. Pra, nga navigatori duhet të presim të na thotë as më shumë e as më pak se aq fraza sa ka në kujtesën e vet.

Ndryshe qëndron puna me një fëmijë që sapo ka zënë të flasë gjuhën e nënës së vet. Askush nuk mund ta çojë nëpër mend që ky fëmijë të ketë në trurin e tij një listë të kufizuar frazash të cilat i përdor sistematikisht në kontekste të caktuara. Jo, përkundrazi, të gjithë jemi dëshmitarë që fëmijët na habitin dhe na mrekullojnë me thënie që nuk pritenim t'i dëgjonim nga goja e tyre. Ata janë në gjendje të formulojnë fraza që nuk i kanë thënë e as i dëgjuar më parë, qofshin të nevojshme apo jo, të vërteta apo gënjeshtër, të arsyeshme apo jo. Kjo do të thotë se mendja e fëmijës zotëron disa rregulla që i bëjnë të mundur të ndërtojë (dhe të kuptojë) një listë të gjatë e të pafund frazash.

Për folësin e gjuhës amtare, këto rregulla dhe kjo njohje janë të lindura, të trashëguara dhe jo të mësuara (si në rastin e një gjuhe të

dytë - L2), prandaj detyra e gramatikës gjenerative është të zbulojë dhe të bëjë eksplicite gjithë këtë njohje implicite. Të shpjegojë se si në bazë të këtyre rregullave folës-dëgjuesi është në gjendje të kuptojë se gabimi që haset në ndërtimet (1) dhe (3) nuk është i njëjtë me gabimin në (5), shembuj që po i risjellim këtu përkatësisht si (7 a,b,c):

- (7) a. *Treni do niset pas pak*
 b. *U thashë të pritnit*
 c. **Fëmija dhuroi nënës një lule*

Këto ndërtime, edhe pse jogramatike, nuk janë të pakuptimta, ashtu siç nuk është e thënë që çdo frazë gramatike të jetë me kuptim:

- (8) **Treni po ha drekë*

- (9) **Lulja i dhuroi fëmijës një nënë*

Frazat (8) dhe (9) janë ndërtime gramatike, por natyrisht të pakuptimta, përveçse në ndonjë kontekst metaforik, ashtu siç mund të ishin njëkohësisht të pakuptimta dhe jogramatike:

- (10) **Treni po hamë drekë*

- (11) **Lulja i dhuruam fëmijës një nënë*

Në vargun e njohjeve implicite, të brendshme, intuitive që zotëron folësi i një gjuhe amtare, mund të renditen një sërë shembujsh që ai është në gjendje t'i ndërtojë apo të shkoqitë kuptimin e tyre pa vështirësinë që mund të hasë gjatë studimit të një gjuhe L2. Mund t'u referohemi këtu ndërtimeve pësore:

- (12) *Tregtarët rritën çmimet*

- (13) *Çmimet u rritën nga tregtarët*

Të gjithë mund ta marrim me mend përpjekjen që kërkohet nga një i huaj për të mësuar hap pas hapi kalimin nga ndërtimi vepror në atë pësor, edhe pse teorikisht mund ta ketë shumë të qartë, në mos tjetër duke iu referuar gjuhës së vet amtare, ashtu siç mund të kemi natyrshëm një përdorim të përsosur nga një folës shqiptar i cili mund të mos jetë interesuar kurrë për fakte të tilla gjuhësore. Po ashtu, mund të sjellim mjaft shembuj të tjerë, si rasti i lidhjes së menjëhershme apo në distancë mes fjalëve të ndryshme:

- (14) *Iliri flet me vete*

- (15) *Gjyshja e Ilirit flet me vete*
 (16) *Ilirin e pa gjyshja të flasë me vete*
 (17) *Ilirin e pa gjyshja tek fliste me vete*

Si folës të shqipes, nuk ka qenë e nevojshme të na shpjegohej dallimi mes ndërtimeve të mësipërme (14-17), ashtu siç është e panevojshme të shpjegohet sinonimia mes frazave (12)-(13), sepse, kur kemi nxënë shqipen si gjuhë amtare, është zhvilluar në ne një aftësi që qëndron në themel të këtyre perceptimeve intuitive (Chomsky 1980). Në këtë këndvështrim, gramatikës gjenerative i dalin përballë dy detyra të rëndësishme: së pari, siç u tha më lart, ajo duhet të shkoqitë të bëjë eksplicite këtë njohje të brendshme, si aftësi e lindur e njeriut, dhe, së dyti, të shpjegojë mënyrën se si përftohet kjo aftësi.

Chomsky i ka kushtuar një vëmendje të veçantë dallimit mes kësaj njohjeje dhe fakteve, realizimeve konkrete gjuhësore. Kjo ka bërë që termi gramatikë të shihet në dykuptimësinë e vet: si aftësi e mendjes njerëzore dhe si teori gjuhësore (Chomsky 1986). Ky këndvështrim i ri e dallon gramatikën gjenerative nga gramatika tradicionale.

0.1.3. Varfëria e stimulit

Deri para viteve '50 të shekullit XX, procesi i të folurit shihej më shumë si një lloj sjelljeje njerëzore sesa si njohje e brendshme e tij. Ky qëndrim kishte zënë vend në traditën gjuhësore strukturaliste të përfaqësuar në mënyrë të veçantë nga gjuhëtari i mirënjohur L. Bloomfield. Chomsky i kundërvihet kësaj teorie bihevioriste të propozuar dhe të argumentuar më hollësisht nga B. F. Skinner (1957).

Sipas këtij të fundit, procesi i të folurit nuk duhet parë si diçka e brendshme e aparatit njerëzor, por duhet shpjeguar duke u nisur nga kushte të jashtme që e rrethojnë folësin. Kështu, procesi i të folurit përcaktohet nga *stimujt* që vijnë nga jashtë, nga *reagimet*, përgjigjet që janë rrjedhë e këtyre stimuljeve dhe, së fundi, nga miratimi, *përforcimi*. Po risjellim një shembull të këtij autori. Nëse fëmija shikon një kukull, ky fakt do të shërbejë si stimul që e shtyn fëmijën të reagojë, t'i përgjigjet këtij stimuli duke shqiptuar fjalën 'kukull'. I rrituri (prindi, dadoja etj) do ta miratojë dhe përforcojë (të lumtë, përsërite etj.) këtë hap që hedh

fëmija në procesin e ligjërimit. Kështu silltet fëmija kur thotë 'ujë', 'bukë' etj (duke iu përgjigjur stimuljeve të brendshëm si etje, uri etj) dhe sheh që i rrituri i jep të pijë apo e ushqen. Pra, sipas Skinner-it miratimi, përforcimi është një detaj po aq i rëndësishëm sa stimuli dhe reagimi gjatë procesit të përvetësimit të gjuhës.

Në kundërshtim me këtë, Chomsky (1957) sjell një sërë argumentesh për të provuar pamjaftueshmërinë e stimuljeve të jashtëm gjatë procesit të nxënies së gjuhës. Një nga ata është *kreativiteti* apo aftësia krijuese. Ne mund të prodhojmë fraza dhe thënie që nuk i kemi dëgjuar kurrë më parë. Si mund të kontrollohet një sjellje e tillë nëpërmjet stimuljeve? Po ashtu, për të sjellë një shembull të përdorur nga vetë Chomsky, nuk është e nevojshme ta kemi përjetuar nga afër një situatë reale për të formuluar një frazë të tillë, si: *Vullkani sa vjen e fuqizohet*. Stimuli nuk duhet parë aq i 'kulluar' dhe i thjeshtë në reagimet që mund të shkaktojë, sepse shpeshherë është i paparashikueshëm. P.sh. përballë perëndimit të diellit, bashkëfolësit mund të reagojnë me fraza nga më të ndryshmet, si: *Sa do të doja të isha në det tani!* A të kujtohet *mësuesi i gjeografisë? Poradecin do ta lexoja e rilexoja qindra herë* etj.

Rreth varfërisë së stimulit për përvetësimin e gjuhës nga fëmija është thënë mjaft, dhe këtu po sjellim vetëm disa fakte shumë të thjeshta. Fëmija, ndryshe nga i rrituri që vendos të mësojë një gjuhë, nuk ka asnjë plan apo parashikim për këtë proces gjuhësor. Në qoftë se i rrituri, për mësimin e gjuhës së dytë L2, programon kohën, metodat, përzgjedh shkollën apo programet (mjafton të sjellim ndërmend studentët e Fakultetit të Gjuhëve të Huaja apo një sërë kursesh të ngritura për këtë qëllim), ai nuk mund të kujtojë asnjë lloj përpjekjeje për mësimin e gjuhës së parë L1, por di që e zotëron atë mjaft mirë, pikërisht siç mund të flitet gjuha e nënës. Koha gjatë së cilës e ka nxënë këtë gjuhë, vështirë të jetë e mjaftueshme për mësimin e një gjuhe të dytë, për të mos folur pastaj për rezultatet që jo gjithnjë e shpërblejnë mundin e bërë. Sipas Cook-ut (1991) varfëria e stimulit shpjegohet nëpërmjet këtyre katër fazave:

A. *Një folës i lindur i çfarëdo gjuhe njih një aspekt të caktuar të sintaksës.*

Si pikë nisjeje shërben njohja që zotëron paraprakisht folësi i lindur. Kështu, ai ka aftësinë që të kuptojë se një ndërtim i tillë si në (18) nuk është i saktë, edhe pse mund të mos dijë të shpjegojë arsyet se pse:

(18) *Makina që trenin mora, rrëzova

B. Kjo pjesë e njohjes së sintaksës nuk mund të përftohet nga të dhënat gjuhësore me të cilat përballlet fillimisht një fëmijë.

Nëpërmjet kësaj faze dëshmohet që të dhënat fillestare gjuhësore janë të pamjaftueshme për zotërimin e këtij aspekti sintaksor, pra materiali gjuhësor me të cilin fëmija vihet fillimisht në kontakt është i pamjaftueshëm. Atij më së shumti i jepen modele të sakta dhe i korrigjohen gabime të natyrës së moshës së vet.

C. Kjo njohje e sintaksës nuk mund të merret nga konteksti i jashtëm.

Kjo do të thotë që fëmija e zotëron këtë njohje në mendjen e vet dhe nuk mund të kërkohet jashtë saj.

D. Ky aspekt i sintaksës është një element i lindur i mendjes njerëzore.

0.2. Gramatika universale

Duke qenë se fëmija në rrethana të zakonshme mund të nxërë çdo lloj gjuhe, kjo sipas Chomsky-t nënkupton se të gjitha gjuhët natyrore kanë disa tipare të përbashkëta, me fjalë të tjera, gjuhët duhet të jenë të ngjashme në një nivel abstrakt të tyre, edhe pse në dukje ato dallojnë diku më shumë e diku më pak njëra prej tjetrës. Pra, çdo njeri (përveç rasteve të ndryshme patologjike) lind me aftësinë për të folur dhe ky është një tipar që e dallon atë nga speciet e tjera (zogjtë janë të predispozuar të fluturojnë, peshqit të notojnë, të tjerë të zvarriten e këshu me radhë). Por kjo aftësi e lindur e njeriut nuk e përcakton llojin e gjuhës mëmë që do të mësojë një individ.

Gjuha e përvetësuar nga fëmija është gjuha e mjedisit ku ai rritet, thënë ndryshe, një fëmijë i lindur nga prindër kinezë, por i birësuar nga prindër shqiptarë, do të ketë si gjuhë amtare shqipen, sepse ai vihet së pari në kontakt me të dhënat që i ofron kjo gjuhë. Pra, fëmija zotëron në trurin e tij një njohje abstrakte, e cila përpunon ato të dhëna gjuhësore që i ofron ambienti ku ai rritet.

Kjo njohje e trashëguar gjenetikisht që zotëron folësi amtar në trurin e tij përbën atë që quhet Gramatikë Universale (GU). Lidhur me këtë

Chomsky (1981, fq.178) shkruan: *Gramatika universale mund të shihet si një teori rreth mekanizmave të lindur, si një trashëgimi biologjike nëpërmjet së cilës zhvillohet të nxënë e gjuhës. [...] Parimet e gramatikës universale mund të konsiderohen si një shpjegim abstrakt dhe i pjesshëm i programit gjenetik falë të cilit fëmija është në gjendje të përpunojë disa të dhëna si përvojë vetjake gjuhësore dhe të ndërtojë një sistem rregullash dhe parimesh mbi bazën e kësaj përvojë.*

Ky proces i përpunimit të të dhënave që mundëson kalimin nga gramatika universale drejt gjuhës amtare mund të paraqitet përmes një skeme të thjeshtëzuar e konvencionale (shih: Cook, Nweson 1996:103). Procesi i përvetësimit të gjuhës amtare (L1) kalon përmes gramatikës universale, kësaj njohjeje që folësi trashëgon gjenetikisht, por po aq e rëndësishme është qasja e tij ndaj të dhënave të para gjuhësore.

Nëse nuk realizohet kjo, pra nëse fëmijës i mohohet kontakti me një mjedis të caktuar gjuhësor, atëherë gramatika universale që ai zotëron mbetet shterpë dhe ky fëmijë e ka të pamundur njohjen dhe përdorimin e një gjuhe. Siç ndodh rëndom, çdo fëmijë lind në varësi të rrethanave të ndryshme sociale, kulturore, ekonomike etj. mes përkujdesjesh të shumta për rritjen dhe zhvillimin e tij normal. Në këtë proces të shumëfishtë, ai thuhet në mënyrë të pavetëdijshme, kryen përvetësimin e gjuhës mëmë siç pasqyrohet në figurën (1).

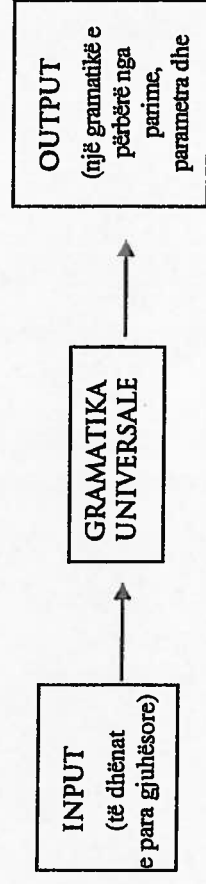

Fig. 1. Modeli i përvetësimit të gjuhës amtare (L1)

0.3. Parimet dhe parametrat

Gramatika universale duhet parë e lidhur ngushtë me konceptin e së ashtuquajturës “gjuhë natyrore e mundshme”, çka do të thotë që të gjitha gjuhët duhet të kenë disa veçori të përbashkëta mes tyre. Pra.

gjuhët, sado të ndryshme në dukje, nuk mund të jenë krejtësisht të ndryshme prej njëra-tjetrës. Me këtë duhet kuptuar që gramatika universale, siç e theksojnë shumë studiues, është një sistem i hapur, që mirëpret disa tipare të veçanta të cilat nuk janë të lindura dhe të trashëguara gjenetikisht, por të fituara falë përvojës vetjake gjuhësore.

Këto tipare të veçanta quhen **parametra**, ndërsa të përbashkëtat mes të gjitha gjuhëve quhen **parime**. Kështu, një ndër parimet më të përmendura është prania e kryefjalës në të gjitha gjuhët, ndërkohë që shprehja leksikore ose jo e saj në fjali përbën një parametër që i dallon gjuhët mes tyre. Le t'u referohemi shembujve të mëposhtëm:

- (19)
a.	<i>Flas</i>	
b.	<i>Parlo</i>	(it.)
c.	<i>Hablo</i>	(spanj.)
d.	<i>*(I) speak</i>	(angl.)
e.	<i>*(Ich) spreche</i>	(gjerm.)
f.	<i>*(Je) parle</i>	(frëngj.)

Shembujt e sjellë (a, b, c) përkatësisht në shqipe, italishte dhe spanjishte, na lënë të kuptojmë që kryefjala mund të mos jetë e shprehur leksikalisht, pra mund të hiqet, ndërkohë që në grupin e dytë të gjuhëve (d, e, f), përkatësisht anglisht, gjermanisht dhe frëngjisht, hejja e kryefjalës është e pamundur edhe pse gjuhë si gjermanishtja kanë një eptim foljor mjaft të zhvilluar.

Dukuria e përdorimit apo jo të kryefjalës në fjali përbën një parametër që, në dukje, i bën të dallojnë këto gjuhë prej njëra-tjetrës edhe pse bashkëndajnë të njëjtin tipar (parim): të gjitha këto gjuhë kanë kryefjalë. Përmbledhtazi i rikthehemi pohimit të Chomsky-t, sipas të cilit çdo qenie njerëzore trashëgon aftësinë për të folur dhe është gjenetikisht i predispozuar për përvetësimin e gjuhës.

Kjo aftësi e lindur, e quajtur edhe gramatikë universale, nuk është një sistem i mbyllur, pasi lë të hapur mundësinë e përzgjedhjes së disa tipareve të veçanta për çdo gjuhë, të ashtuquajturit parametra. Nxënia e një gjuhe amtare realizohet falë përvetësimit të këtyre parametrave; kështu mund të flasim për *gjuhë të veçanta* si: shqipja, frëngjishtja, kinezishtja etj., krahas të përbashkëtës për të gjithë, *gramatikës universale*.

0.4. Nivelet e paraqitjes

Modeli teorik i propozuar nga Chomsky që në vitet '50 të shekullit XX, është rishikuar dhe modifikuar në rrjedhë të kohës deri në ditët e sotme si nga vetë autori, ashtu dhe nga një sërë studiuesish që i përmbahen modelit të tij gjenerativist. Përmbledhtazi po japim një pasqyrim të shpejtë të arritjeve më të fundit të modelit gjenerativist (**Programit Minimalist**), rreth konceptimit të rregullave dhe organizimit të elementeve gjuhësore. Sipas gramatikës gjenerative gjuha formohet prej dy përbërësve themelorë, që janë **leksikoni** dhe **sistemi llogaritës**.

Leksikoni përmban të gjitha fjalët e një gjuhe së bashku me informacionin që mbartin ato. Kështu, foljet *eci*, *takoj* etj., përveç kuptimit të tyre semantikor, përcjellin edhe informacion rreth të qenit të tyre kalimtare ose jokalimtare etj. Nga ana tjetër, sistemi llogaritës ka të bëjë me strukturën e frazës. Duhet pasur parasysh se, kur flasim për strukturë, përqendrohemi kryesisht te rendi hierarkik i njësisve dhe jo aq te rendi linear i tyre. Kështu, kur ndërtojmë një frazë të tillë, si:

(20) *Ana i dhuroi Ilirit librin e vet.*

rendi hierarkik është ai që mund të na i zbulojë lidhjet në frazë, çka do të thotë se lidhja midis fjalës *Ana* dhe anaforës *e vet* nuk përkon me rendin linear të këtyre fjalëve. Thënë shkurt, për të kuptuar ndërtimin e një fraze duhet të dimë që njësitë leksikore që përzgjidhen nga leksikoni, sistemi llogaritës i bashkon dy e nga dy, pra në një lidhje gjithnjë binarë². Sidoqoftë, lidhjet sintaksore nuk mund të shpjegohen vetëm nëpërmjet kësaj rregulle bashkimi, pasi transformimet e ndryshme shpeshherë kërkojnë zbatimin e një rregulle tjetër, asaj të zhvendosjes së përbërësve në frazë, siç dëshmohet në (21):

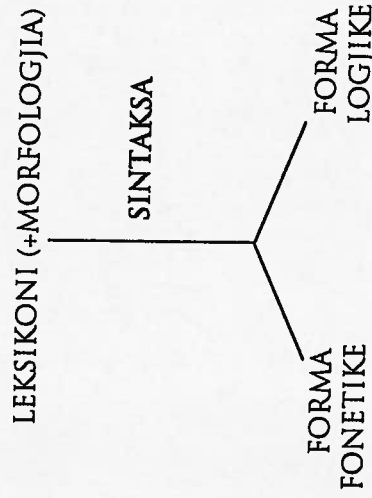
(21) *Çfarë i dhuroi Ana Ilirit?*

Dihet që rendi neutral i shqipes është kryefjalë-kallëzues-kundrinor, ndërsa në (21) ky rend është përmbytur, falë lëvizjes së përbërësve, çka e ka sjellë kundrinorin e drejtë në krye të fjalisë. Pra, siç vihet re,

² Shih 1.4.

përfundi i një fraze duhet parë si rezultat i zbatimit të dy rregullave kryesore, asaj të bashkimit të përbërësve në një lidhje binare dhe zhvendosjes së tyre sipas rregullave të caktuara në çdo gjuhë. Që në studimet e hershme të Chomsky-t ka zënë vend ideja se çdo shprehje gjuhësore ka nivelet e veta të paraqitjes. Para së gjithash, çdo shprehje duhet parë e lidhur me artikulin e një sërë tingujsh dhe kjo përbën Formën Fonetike. Nga ana tjetër, një shprehje gjuhësore nuk mund të kuptohet pa mundësinë e interpretimit të saj logjiko-semanticor, çka përbën Formën Logjike.

Sintaksa zë vend mes këtyre dy niveleve, duke realizuar lidhjen mes dy sistemeve. E thënë ndryshe, sintaksa ndërfaqet si me Formën Fonetike dhe Formën Logjike nga njëra anë, ashtu dhe me leksikonin nga ana tjetër. Kjo lidhje mes përbërësve të ndryshëm gjuhësorë paraqitet në skemën e mëposhtme:

Procesi i organizimit të përbërësve të ndryshëm gjuhësorë realizohet kështu: sintaksa përzgjedh nga leksikoni një numër të caktuar njësisish leksikore (së bashku me tiparet e tyre morfologjike³) duke i renditur ato në një strukturë lineare dhe hierarkike njëkohësisht falë zbatimit të rregullave të bashkimit dhe të lëvizjes së këtyre njësisve. Më pas, ky proces zhvendoset drejt Formës Fonetike, e cila bën konvertimin në tinguj për të vijuar më pas drejt Formës Logjike, falë së cilës realizohet kuptimi, interpretimi i së tërës.

³ Sipas një propozimi të fundit, të ashtuquajtur 'hipoteza leksikore' (*lexicalist hypothesis*), leksikoni i përmban fjalët së bashku me fleksionin e tyre, pra që më përpara 'ndërhyrjes sintaksore'.

RREGULLA SINTAKSORE TË BASHKIMIT TË FJALËVE

1.0. Përbërësit e frazës

Për ndërtimin e frazës shërbejnë një ose më shumë fjalë që lidhen me njëra-tjetrën në bazë të rregullave të përcaktuara qartë në çdo gjuhë. Nga bashkimi i tyre lindin njësi të ndryshme, ndër të cilat i ashtuquajtur *përbërës*, që është një njësi e ndërmjetme mes frazës dhe fjalëve që e përbëjnë këtë frazë. Fjalësi i gjuhës mëmë është i pajisur me një aftësi të lindur për të bërë dallimin mes përbërësit dhe një grupi të çfarëdoshëm fjalësh, edhe pse mund të mos jetë i vetëdijshëm për këto njohuri që zotëron. Le t'i referohemi konkretisht një fraze:

- (1) *Njëri prej gazetarëve e përcolli këtë lajm pa shtrembërime*
Kjo është një frazë e rregullt si nga pikëpamja ndërtimore, ashtu dhe semantike dhe njohësi i shqipes është në gjendje t'i grupojë fjalët e

saj, pavarësisht prej renditjes së tyre të njëpasnjëshme. Kështu, duke u nisur nga renditja lineare, mund ta ndajmë këtë frazë në këto grupe fjalësh: *njëri prej, gazetarëve e përcolli, lajm pa etj.* Megjithatë mund ta kuptojmë se kemi të bëjmë vetëm me segmente të rastësishme fjalësh, të cilat nuk kanë lidhje sintaksore mes tyre, për shkak se janë prerë pa ndonjë kriter prej frazës. Ndryshe qëndron puna me grupet e fjalëve: *njëri prej gazetarëve, këtë lajm dhe pa shtrembërime.* Duke i krahasuar me të parat, vihet re se vetëm këto të fundit mund të zhvendosen lirshëm duke zënë pozicione të ndryshme në frazë.

- (2) *E përcolli pa shtrembërime këtë lajm njëri prej gazetarëve*
- (3) *Pa shtrembërime e përcolli këtë lajm (vetëm) njëri prej gazetarëve*
- (4) *E përcolli pa shtrembërime njëri prej gazetarëve këtë lajm (jo një tjetër)*

Në frazat (2-4) grupe të ndryshme fjalësh zhvendosen pa e prishur gramatikalitetin e frazës, por nëse provojmë të lëvizim segmente të rastësishme fjalësh si *njëri prej, gazetarëve e përcolli* apo *lajm pa do* të përfitonim ndërtime jogramatikore si në (5-7):

- (5) **Gazetarëve e përcolli këtë lajm pa shtrembërime njëri prej*
- (6) **Njëri prej këtë lajm pa shtrembërime gazetarëve e përcolli*
- (7) **Lajm pa njëri prej gazetarëve e përcolli këtë shtrembërime*

Kjo do të thotë se vetëm përbërësit kanë vetinë që të zhvendosen lirshëm në frazë, por jo një grup i çfarëdoshëm fjalësh. Përveç kësaj, përbërësit gëzojnë edhe veti të tjera, të cilat po i rendisim në vijim, duke i zbuluar në formën e një testimi.

1.1. Kriteret për dallimin e përbërësve

1.1.1. Fraza e copëzuar

Aftësia për të ndërtuar fraza të copëzuara është e lidhur edhe me aftësinë për të njohur dhe dalluar përbërësit nga segmente të rastësishme fjalësh. Po ç'është një frazë e copëzuar? Për t'i dhënë

përgjigje sa më konkrete pyetjes së shtruar, le të shohim frazën e mëposhtme (8), të përfutur nga copëzimi i frazës (1):

- (8) *Qe njëri prej gazetarëve që e përcolli këtë lajm pa shtrembërime*
Nga një frazë e thjeshtë (1), që ka në përbërje vetëm një kallëzues (*përcolli*), kemi përfutur një frazë të përbërë (8) duke shtuar foljen *jam* dhe lidhëzën *që*. Kështu, të krijohet përshtypja sikur fraza (1) është copëzuar në dy pjesë, ku grupi më i madh i fjalëve (*e përcolli këtë lajm pa shtrembërime*) ndjek lidhëzën *që*, ndërsa njëri nga përbërësit (*njëri prej gazetarëve*) ndjek foljen *jam*. Mund të themi se një grup fjalësh që formon përbërës, mund të ndjekë foljen *jam* në një frazë të copëzuar. Po të bënim me segmentet e rastësishme prej gazetarëve apo *lajm pa të* njëjtin veprim si me përbërësit, do të përfitonim ndërtime jogramatikore.

Duke ndërtuar fraza të copëzuara, ne mund të arrijmë të provojmë nëse një grup fjalësh formon apo jo një përbërës. Por lind pyetja: a është po ashtu e vërtetë e anasjella e këtij pohimi, pra, nëse një grup fjalësh nuk mund të ndjekë foljen *jam* në një frazë të copëzuar, atëherë nuk formon përbërës? Përgjigja është negative, sepse edhe nëse një grup fjalësh nuk është në gjendje të ndjekë foljen *jam* në një frazë të copëzuar, kjo nuk do të thotë se nuk kemi të bëjmë me një përbërës. Pra, kjo është një provë e mjaftueshme, por jo e vetmja, prandaj duhet t'u referohemi edhe provave të tjera më bindëse.

1.1.2. Mospërfshirja

Dihet se brenda një fraze mund të futen edhe fjalë apo grupe fjalësh të reja, të cilat synojnë të zgjerojnë apo shtjellojnë më tej informacionin që mbart kjo thënie. Aftësia e folësit ka të bëjë edhe me sistemimin e këtij materiali të ri që duhet të zërrë vend krahas të dhënave që kemi. Vazhdojmë të përdorim frazën (1), por duke e zgjeruar informacionin e saj në lidhje me kohën kur kryhet veprimi, duke shtuar grupin e fjalëve *në fundjavë*. Po ta vërejmë me kujdes, mund të pohojmë se ky grup fjalësh është një përbërës, sepse, së paku mund ta zhvendosim lirshëm si në fillim (10), ashtu dhe në mes të frazës (11-13):

- (9) *Njëri prej gazetarëve e përcolli këtë lajm pa shtrembërime në fundjavë*

- (10) Në fundjavë, njëri prej gazetarëve e përcolli këtë lajm pa shtrembërime
- (11) Njëri prej gazetarëve e përcolli këtë lajm në fundjavë pa shtrembërime
- (12) Njëri prej gazetarëve e përcolli në fundjavë këtë lajm pa shtrembërime
- (13) Njëri prej gazetarëve, në fundjavë, e përcolli këtë lajm pa shtrembërime

Shihet se përbërsi në fundjavë zë pozicione të ndryshme në frazë, por gjithnjë në kufi me përbërsit e tjerë, pavarësisht në i ndjek apo i paraprin ato, por asnjëherë nuk futet midis tyre. Një përbërës nuk mund të përfshijë brenda vetes apo të copëzohet nga një përbërës tjetër, se do të përftonim ndërtime jogramatikore siç në këta shembuj:

- (14) *Njëri në fundjavë prej gazetarëve e përcolli këtë lajm pa shtrembërime
- (15) *Njëri prej gazetarëve e përcolli këtë në fundjavë lajm pa shtrembërime
- (16) *Njëri prej gazetarëve e përcolli këtë lajm pa në fundjavë shtrembërime

Këto ndërtime jogramatikore na bindin se një përbërës nuk mund të përfshihet brenda një përbërsi tjetër, se kjo do të prishte lidhjen që bashkon këto fjale në një njësi të vetme, prandaj pamundësia e përfshirjes shërben si provë nëse një grup fjalësh formon apo jo përbërës.

1.1.3. Izolimi

Shpeshherë, gjatë ligjëritimit, folësit i nënshtrohen asaj dukurie që quhet ekonomi gjuhësore, e cila ka të bëjë me përqendrimin tek e panjohura, duke përjashtuar përsëritjen e së njohurës. Kështu, një grup fjalësh mund të izolohet nga tërësia e frazës dhe të dalë më vetë si përgjigje e një pyetjeje, si për shembull: *njëri prej gazetarëve, në fundjavë, pa shtrembërime*. Natyrisht nuk mund të japim përgjigje duke i referuar grupeve të tilla, si: *lajm pa, prej gazetarëve etj*:

- (17) *Kush e përcolli këtë lajm pa shtrembërime?* [Njëri prej gazetarëve]

- (18) *Kur e përcolli njëri prej gazetarëve këtë lajm pa shtrembërime? Në fundjavë.*

- (19) *Si e përcolli njëri prej gazetarëve këtë lajm? Pa shtrembërime.*

Vetia e shkëputjes nga fraza, për të dalë si thënie më vete, natyrisht e mbështetur në kontekstin e njohur të kësaj fraze, u përket vetëm përbërësve. Kjo shërben si një provë e mëtejshme nëse një grup fjalësh formon apo jo përbërës.

1.1.4. Zëvendësimi

Një veti tjetër që e dallon një përbërës nga një grup i çfarëdollojshëm fjalësh, është dhe aftësia e tij për t'u rimarrë nga një fjalë e vetme, zakonisht nga kilitikë. Këtu kemi parasysh rimarrjen me anë të trajtave të shkurtra përemërore të një fjale apo një grupi fjalësh në funksionin e kundinorit:

- (20) [Njëri prej gazetarëve] e përcolli pa shtrembërime [këtë lajm]

Përbërsi *këtë lajm* ka funksionin e kundinorit të drejtë dhe rimerret, me anë të trajtës së shkurtrë përemërore *e*¹. Madje, kjo e fundit është në gjendje ta zëvendësojë praninë e grupit emëror, natyrisht kur kuptimi i saj bëhet i njohur nga konteksti:

- (21) *Ai e përcolli pa shtrembërime*

Po ashtu, grupin e fjalëve *njëri prej gazetarëve*, mund ta zëvendësojmë me një fjalë të vetme, me përemrin vetor *ai*. Mundësia e zëvendësimit apo jo të një grupi fjalësh na ndihmon të kuptojmë nëse kemi të bëjmë apo jo me përbërës, por kjo nuk do të thotë se çdo përbërës mund të rimerret apo të zëvendësohet.

1.1.5. Bashkërenditja

Jo çdo grup i rastësishëm fjalësh mund të bashkërenditet me një tjetër, por këtë mund ta realizojnë vetëm ato grupe që formojnë një përbërës të një niveli më të lartë të frazës. Duke i rikthyer frazës në shqyrtim, shohim se përbërsit e saj mund të bashkërenditen me përbërës të rinj që mund t'i shtohen:

¹ Për rimarrjen e kundinorëve shih ndër të tjera R. Përnaska (1984).

- (22) a. [Njëri prej gazetarëve] dhe [një dëshmitar] e përcollën këtë lajm pa shtrembërime
 b. Njëri prej gazetarëve e përcolli këtë lajm [pa shtrembërime] dhe [pa mëdyshje]

Grupet e fjalëve njëri prej gazetarëve dhe një dëshmitar si dhe pa shtrembërime dhe pa mëdyshje bashkërenditen mes tyre, prandaj mund të themi se janë përbërës. Nëse do të bënim përpjekje të bashkërendisim segmente të rastësishme fjalësh, si: gazetarëve e përcollën apo lajm pa me grupe të tjera fjalësh, do të përftonin ndërtime jogramatikore. Po ashtu, edhe sikur të bashkërenditim dy përbërës që nuk i përkasin të njëjtit lloj, si p.sh. njëri prej gazetarëve dhe pa shtrembërime, nuk mund të kemi një frazë të pranueshme:

- (23) *[Njëri prej gazetarëve] dhe [pa shtrembërime] e përcolli këtë lajm

Pra, grupet e fjalëve për t' u bashkërenditur nuk mjafton të jenë vetëm përbërës, por t' i përkasin, të bashkëndajnë të njëjtat veçori, pra të jenë që të dy grupe fjalësh emërore apo parafjalore etj. Folësi i lindur i një gjuhe, edhe në mos pastë njohuri teorike mbi bazën e të cilave të bëjë dallimin mes këtyre grupe fjalësh, sidoqoftë ka aftësinë e lindur të bashkërendojë siç duhet fjalët në frazë.

1.1.6. Elipsa

Më parë folëm për ekonominë gjuhësore, pra për prirjen që ka folësi për të shmangur përsëritjen e informacionit të njohur, pa e gjymtuar komunikimin. Duhet thënë se vetëm përbërësit mund të hiqen, siç mund të vërehet në frazën e mëposhtme:

- (24) *Do të doja të dilja në pension, por edhe nuk do të doja të dilja në pension*

Edhe pse fraza është gramatikisht e rregullt, ajo ndien peshën e redondancës, të teprisë. Është mirë që përsëritja e grupit të fjalëve të *dilja në pension* të shmanget në pjesën e dytë të frazës. Kjo jo vetëm që nuk e gjymton kuptimin e përgjithshëm, por bën që thënia të jetë më lakonike dhe më e pëlqyeshme për bashkëbiseduesit.

- (25) *Do të doja të dilja në pension, por edhe nuk do të doja*
 Nëse grupi i fjalëve që lëmë jashtë frazës nuk formon përbërës, rrezikojmë të përftojim ndërtime jogramatikore si më poshtë:

- (26) **Do të doja të dilja në pension, por edhe nuk do të doja të dilja në*

Pra, nuk mund të ketë liri të pakufizuar në copëzimin e frazës, por duhen respektuar rregullat për njohjen e përbërësve të saj, në mënyrë që reduktimi të bëhet mbi bazën e kësaj njohjeje.

1.1.7. Përbërës dhe dykuptimësi

Shpeshherë frazat mund të kenë interpretim të dyfishtë, në varësi të grupimit që u bëjmë fjalëve në përbërës. Po të kemi njohuritë e duhura rreth kësaj njësie, do të jemi në gjendje të depërtojmë si në strukturën ashtu dhe në anën kuptimore të saj. Të shohim një shembull konkret:

- (27) *Agimi e piu verën në shishe*

Kjo frazë është e dykuptimshme, të paktën në variantin e shkruar. Në ligjërim na vjen në ndihmë intonacioni me anë të të cilit mund të transmetojmë më lehtësisht informacionin që duam të përcjellim. Kështu, nëse theksi bie mbi grupin e fjalëve *në shishe*, do të thotë se Agimi, në vend të gotës ka preferuar të përdorë shishen për të pirë verën, por nuk mund të pohojmë në e piu të gjithën apo jo. Përkundrazi, nëse theksi bie tek folja *piu*, kjo do të thotë se Agimi piu tërë verën që ishte në shishe, por nuk jemi në gjendje të përcaktojmë mënyrën se si e piu atë, pra në shishe, gotë etj. Në variantin e shkruar, në mungesë të intonacionit, mund të na vijë në ndihmë elemente të tjera si rendi i përbërësve:

- (28) [*Në shishe*] e piu [*verën*] Agimi [*jo në gotë*]

- (29) [*Verën në shishe*] piu Agimi [*jo tjetër*]

Në frazën (28) fjalët *në, shishe, verën* grupohen në dy përbërës *në shishe* dhe *verën*, ndërsa në (29), edhe pse kemi të bëjmë me të njëjtat fjalë, përftojim një përbërës të vetëm, *verën në shishe*, pra vetëm çfarë ka brenda në shishe dhe asgjë tjetër.

1.2. Valenca

1.2.1. Valenca e foljes

Kryesisht folja, por edhe disa fjalë të tjera si p.sh. parafjala, emri, mbiemri, mbartin veçori të tilla që i lejojnë të përcaktojnë llojet e lidhjeve që ata realizojnë në frazë. Analizojmë një grup foljesh, si:

- (30) a. *vetëtin*
b. *fle*
c. *takoj*
d. *dhuroj*

Nga analiza vëmë re se ato dallojnë mes tyre veç së tjerash edhe për mënyrën se si i realizojnë lidhjet me fjalët e tjera. Kështu, folja *vetëtin* mund të shoqërohet me fjalë apo përbërës të ndryshëm, si:

- (31) *Vetëtin fort/ çdo ditë/ në dimër*

por mund të qëndrojë dhe e vetme e të jetë kuptimisht dhe strukturalisht e qëndrueshme, ndërkohë që folja *fle* ka nevojë ta ketë të përcaktuar kryefjalën (kush fle?), sido që mund të shoqërohet nga një varg fjalësh apo përbërësish jo të domosdoshëm për kuptimin dhe strukturën e saj:

- (32) *Shpesh, Miri fle /herët/ në divan/ me televizor ndezur/*

Për kuptimin e foljes *fle* vetëm emri *Miri* është i domosdoshëm, ndërsa përdorimi i fjalëve të tjera është fakultativ, ato mund t'i shtohen e t'i hiqen lirisht foljes ndryshe nga kryefjala *Miri*:

- (33) *Shpesh, *(Miri) fle /herët/ në divan/ me televizor ndezur/*

Folja *takoj*, ndryshe nga dy të parat, shtron njëkohësisht dy pyetje (kush takoi? kë takoi?), gjë që do të thotë se kërkon të ketë pranë saj dy fjalë apo grupe fjalësh, si në (34):

- (34) *Ana takoi Ilirin*

Në këtë fjali mund të shtohen edhe grupe të tjera fjalësh, si:

- (35) *Dje pasdite/ Ana takoi Ilirin rastësisht/ në rrugë/*

por vetëm fjalët *Ana* dhe *Iliri* përzgjidhen patjetër nga folja *takoi*; mungesa e tyre tregon mangësi në lidhjet që kërkon të realizojë folja si te (36):

- (36) a. **Ana takoi (kë?)*
b. **Takoi Ilirin (kush?)*

Kuptimi i fjalisë këtu del i cunguar, pasi nuk bëhet e qartë se cili është ai që takoi Ilirin. Së fundi, le të themi se folja mund të kërkojë pranë vetes edhe tre elemente, si p.sh. folja *dhuroj*, e cila, nëse nuk e shohim të lidhur me një kontekst të caktuar, shtron tri pyetje të domosdoshme (kush? kujt? çfarë dhuron?) si në fjalinë e mëposhtme:

- (37) a. *Iliri i dhuroi një libër Anës*
b. *i dhuroi një libër Anës (kush?)*
c. **Iliri i dhuroi Anës (çfarë?)*
d. **Iliri i dhuroi një libër (kujt?)*

Kjo nevojë që shprehin foljet për t'u plotësuar kuptimisht dhe strukturalisht me anë të fjalëve apo përbërësve që ato kërkojnë pranë vetes, quhet *valencë*. Termi *valencë* u përdor për herë të parë nga L. Tesnière (1959) si një huazim nga fjalori teknik i kimisë.

Duke e metaforizuar lidhjen e atomeve për krijimin e molekulës (kështu, për përfutimin e molekulës së ujit H₂O duhet të bashkohen një atom oksigjen me dy atome hidrogjen), ai shihte të njëjtën logjikë në përfutimin e frazave duke u nisur nga 'valenca' e foljes, pra nga përzgjedhja që realizon ajo.

Në varësi të nevojave dhe të përzgjedhjes së përbërësve, pra të valencës së tyre, foljet grupohen në katër grupe: *zerovalentëshe* (32), *njëvalentëshe* (33), *dyvalentëshe* (34) dhe *trivalentëshe* (37). Fjalët apo përbërësit që kërkohen nga folja, në varësi të valencës së saj quhen *argumente*, ndërsa elementet e tjera, prania e të cilëve është fakultative në frazë quhen *adjunkhtë*, elemente shtesë. Pra, foljet me strukturë argumentore, kërkojnë t'i kenë të shprehura argumentet e tyre.

1.2.2. Valenca tek fjalët e tjera

Edhe pse shihet më shpesh si veti e foljes, *valenca* nuk është një veçori që i përket vetëm asaj, por edhe fjalëve të tjera, si p.sh. parafjalës. Parafjala shfaqet si njëvalentëshe, pasi realizimi i saj nuk mund të kuptohet pa praninë e një fjale tjetër. Kështu, marrim:

- (38) a. *përballë teatrit*
 b. *mbi mal*
 c. *rreth shtëpisë*
 d. **në*

Në këta shembuj vihet re se parafrjalët *përballë*, *mbi*, *rreth* janë të plotësuara kuptimisht dhe strukturalisht, ndërkohë që në (38d) parafrjala *në* nuk e ka të shprehur valencën e saj, prandaj dhe kemi të bëjmë me një ndërtim të paplotë. Po ashtu, edhe emri ka valencat e veta. Mes emrave *dimër* dhe *rënie* ka një dallim jo të vogël lidhur me vlerën e valencës së tyre. Le të shohim shembujt e mposhtëm:

- (39) a. Edhe në mars bëri *dimër*.
 b. ?*Rënia* bllokoi rrugën

Nga fjalitë e mësipërme vihet re që ato dallojnë nga njëra-tjetra lidhur me plotësinë kuptimore të tyre. Nëse shprehja në (39a) arrin ta përcjellë mesazhin e folësit, në (39b) nuk ndodh kështu. Kjo ndodh sepse emri *rënia* nuk e ka të shprehur valencën e vet, çka do të thotë se struktura e tij argumentore nuk është e plotë. Kjo plotësohet vetëm në (40a) ku emri njëvalentësh përzgjedh argumentin e vet. Fjalët *zjarr*, *gur*, *tërmet*, që mund të shërbejnë si argumente të fjalës *rënie*, dallojnë nga fjalët *i egër*, *i madh*, *i ftohtë* që përcaktojnë emrin *dimër*. Ky është një emër zerovalentësh, çka do të thotë se nuk ka strukturë argumentore, pra nuk mund të marrë argumente.

- (40) a. *Rënia e zjarrit/e gurëve/e tërmetit/bllokoi rrugën*
 b. Edhe në mars bëri dimër (*i egër/i madh/ i ftohtë*)

Emri mund të jetë edhe dyvalentësh, si në (41), ku fjalët *i gjakut*, *të sëmurëve*, plotësojnë strukturën dyvalentëshe të emrit *dhurimi*.

- (41) Dhurimi *i gjakut të sëmurëve* kërkon ndjeshmëri më të lartë Mbiemri, po ashtu, mund të ketë strukturë argumentore:

- (42) a. *i aftë për punë*
 b. *i lartë nga shtati*
 c. *i ardhur nga jashtë*

Në ndërtimet e mësipërme mund të dallohen mbiemrat njëvalentësh që përzgjedhin fjalët e tyre plotësuese.

TEORIA X'

2.0. Struktura e përbërësve

Siç e pamë deri këtu, fraza nuk është një bashkim i gfarëdoshëm fjalësh, por një organizim përbërësish. Vetë fraza nuk është gjë tjetër veçse një përbërës i rendit më të lartë që përmban brenda vetes përbërës të tjerë.

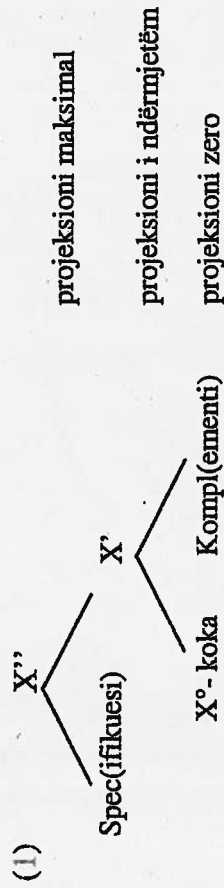
Pra, përbërësit organizohen sipas një strukture rikursive (përsëritëse). Ata kanë një strukturë hierarkike të saktë. Teoria që studion strukturën e përbërësve quhet X' (X-bar) dhe është një teori universale, sepse mund të zbatohet në të gjitha gjuhët natyrore. Sipas teorisë X-bar, çdo përbërës është projektimi i një koke.

Koka përfaqëson elementin qendror të përbërësit dhe i jep emrin këtij të fundit. Prandaj, nëse një përbërës ka si kokë një emër, ai do të

emërtohet Sintagmë Emërore ose NP¹; nëse koka është një folje, emërtimi do të jetë Sintagmë Foljore ose VP; kur koka është një mbiemër, atëherë kemi Sintagmë Mbiemërore, ose AP; nëse është parafjalë, do të quhet Sintagmë Parafjalore ose PP.

Siç kemi thënë, koka e një sintagme është elementi qendror dhe i domosdoshëm për projektimin e kësaj sintagme. Çdo sintagmë ka përveç kokës një komplement (Compl). Koka dhe komplementi i saj formojnë një përbërës që qëndron në nivel më lart, i cili paraprishet nga tjetër element, specifikuksi (Spec). Koka, komplementi dhe specifikuksi dalin gjithnjë në të njëjtin pozicion: specifikuksi i paraprin përbërësit të formuar nga koka dhe komplementi dhe ky i fundit zë vend pas kokës.

Projektimi i një sintagme bëhet gjithnjë nga poshtë lart. Koka përfaqëson nivelin bazë të projektimit, që shënohet me X⁰ (X zero), variabël që mund të zëvendësohet me një Emër, Folje, Mbiemër a Parafjalë. Njësia e formuar nga koka dhe nga komplementi etiketohet si X'. Njësia e formuar nga X' dhe specifikuksi etiketohet X'':

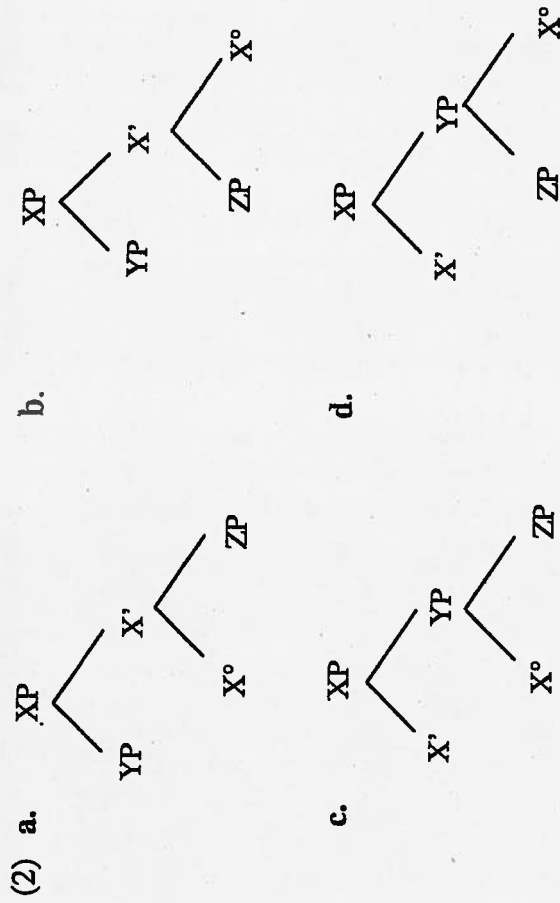

Në këtë skemë hierarkike universale, X (apo X⁰) është projektimi i nivelit zero, X' është projektimi i nivelit një, X'' është projektimi i nivelit dy, i quajtur ndryshe, projektioni maksimal.

Projeksioni maksimal është paraqitja e plotë e sintagmës. Paraqitja e mësipërme është forma klasike e skemës X', por rendi në të cilin elementet shfaqen mund të ndryshojë nga një gjuhë në tjetrën.

Mundësitë e ndryshme të strukturës në pamë janë paraqitur në (2):

¹ Në këtë punim, shënimi i sintagmave bëhet mbi bazën e inicialeve të fjalëve përkatëse nga anglishtja. Konkretisht për sintagmën emërore përdorim simbolin NP (Noun Phrase), për sintagmën foljore VP (Verb Phrase), për sintagmën mbiemërore AP (Adjective Phrase), për sintagmën parafjalore PP (Preposition Phrase).

Teoria X', është në gjendje të përfaqësojë pjesën më të madhe të universaleve të studiuara nga J. Greenberg-u (1966).

Sipas të dhënave të mbledhura nga studimet tipologjike, gjuhët e ndryshme të botës shfrytëzojnë një nga zgjedhjet në (2). P.sh., gjuhët si shqipja, anglishtja, italishtja etj., që kanë kundrinë pasfoljore dhe ku komplementi i emrit ndjek emrin, janë gjuhë që zgjedhin parametrin "koka paraprin komplementin", ndërsa gjuhët ku kundrinori ka pozicion parafojlor, si japonishtja dhe koreanishtja janë gjuhë që ndjekin parametrin "koka ndjek komplementin".

Në paragrafët në vijim do ta zëvendësojmë variablin X me secilën prej kokave leksikore: emrin, foljen, mbiemrin dhe parafjalën për të parë se si formohen sintagmat e ndryshme.

2.1. Struktura e sintagmës emërore

Siç e kemi pohuar tashmë, të gjitha llojet e sintagmave strukturohen në të njëjtën mënyrë. Kështu, sintagma emërore mund të analizohet në hullinë e teorisë X'. Le t'i referohemi sintagmës së mëposhtme:

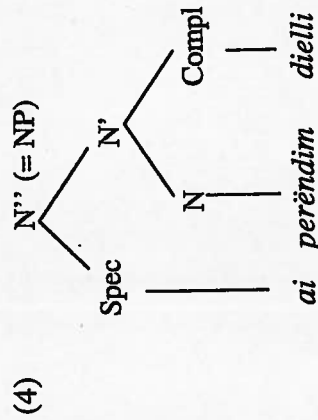
(3) *Ai perëndim dielli*

Kjo sintagmë formohet nga emri *perëndim* që është elementi kryesor i sintagmës, pra koka; nga përemri dëftor *ai* dhe nga komplementi i shprehur me emrin *dielli*.

Struktura e sintagmës emërore në (3) realizohet sipas skemës X' të ilustruar në (1).

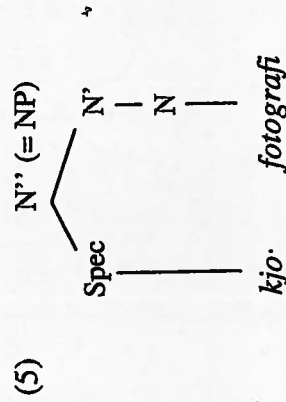
Duke qenë se po analizojmë një sintagmë emërore, pra të projektuar nga një kokë leksikore emër, në vend të X-it në (1) mund të vendosim simbolin N si shkurtesë e fjalës *Noun*.

Duke i përmbytur terminologjisë së huazuar nga anglishtja. N së bashku me komplementin e saj formon një projektim të ndërmjetëm N', i cili duke bashkëpreuar me një specifikuës formon sintagmën e plotë N'' apo projektionin maksimal NP.

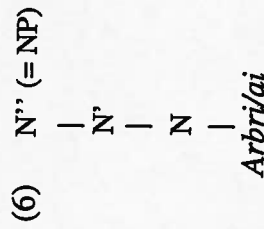

I vetmi element i domosdoshëm është koka N.

Komplementi dhe specifikuës jo gjithnjë janë të shprehur. Për shembull, sintagma emërore *kjo fotografi* formohet vetëm prej kokës dhe specifikuësit dhe mund të paraqitet kështu:

Ndërsa një emër i përveçëm apo një përemër vetor kanë një strukturë të tillë ku paraqitet vetëm koka N:

2.2. Struktura e sintagmës foljore

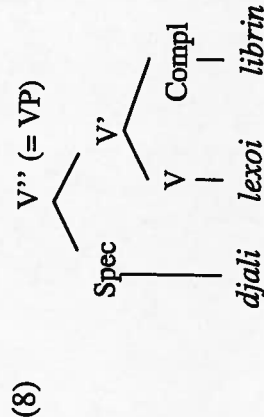
Elementi qendror i sintagmës foljore është folja, për të cilën përdorim etiketën V nga anglishtja *Verb*.

Në brendësi të sintagmës, V përfaqëson kokën apo projektionin zero. Nga bashkimi i foljes me komplementin formohet projektioni i ndërmjetëm V' dhe nga bashkimi i këtij të fundit me specifikuës krijohet projektioni maksimal V'' apo VP. Le t'i referohemi strukturës së mëposhtme:

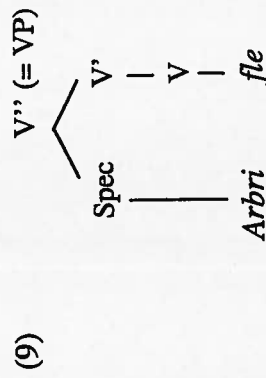
(7) *Djali lexoi librin*

Në (7), *lexoi* përfaqëson kokën e sintagmës, apo elementin zero. Emri *librin* paraqet pozicionin e komplementit në sintagmë, ndërsa emri *djali* është specifikuës.

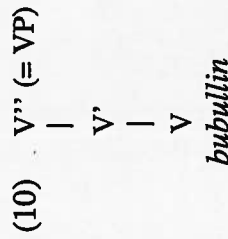
Pra, edhe sintagma foljore ka një strukturë të tillë që mund të paraqitet me anë të teorisë X':

Nuk është e thënë që komplementin dhe specifikuës t'i gjejmë gjithnjë të shprehur. Për shembull, foljet jokalimtare (njëvalentëshe) si *fle* etj. nuk marrin kundrinor të drejtë prandaj pozicioni i komplementit (Compl) nuk projektohet:

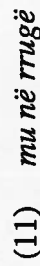
Foljet pavetore si *bubullin* etj. nuk kanë as pozicionin e specifikuësit dhe as atë të komplementit:

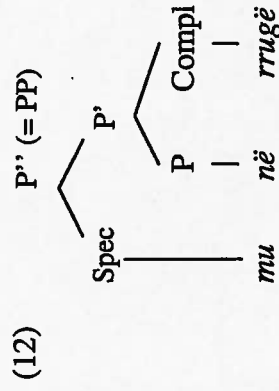
2.3. Struktura e sintagmës parafjalore

Edhe sintagma parafjalore ka tre nivele projektimi, në përshatje me skemën X'. Ashtu si në ndërtimet e analizuara më lart, parafjala P, që paraqet nivelin zero, mund të bashkohet me një komplement për të formuar nivelin P'.

Projektimi maksimal P'' apo PP (Prepositional Phrase) përfitohet nga bashkimi i P' me një specifikuës. Le t'i referohemi sintagmës së mëposhtme:

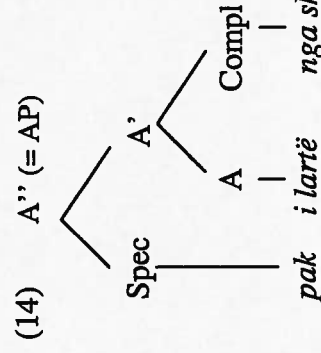
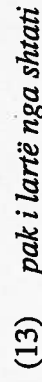
Parafjala *në* paraqet kokën e sintagmës. Emri *rrugë* shërben si komplement dhe *mu* si specifikuës:

2.4. Struktura e sintagmës mbiemërore

Në sintagmën mbiemërore, pa dyshim që mbiemri paraqet elementin kokë, pra nivelin zero të etiketuar si A nga anglishtja *Adjectiv*.

Duke u bashkuar me një komplement, projektohet niveli i ndërmjetëm A' i cili nga ana e tij mund të bashkohet me një specifikuës për të formuar projektionin maksimal A'' apo AP si në shembullin (13) struktura e të cilit paraqitet në (14):

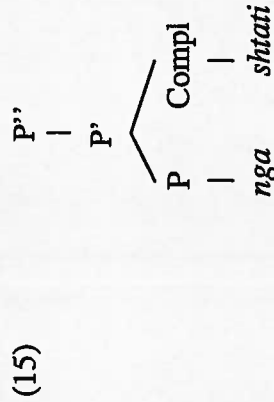

Siç e kemi përmendur tashmë, fjalët bashkohen së pari në njësi minimale dhe më pas, këto të fundit bashkohen në njësi më të mëdha,

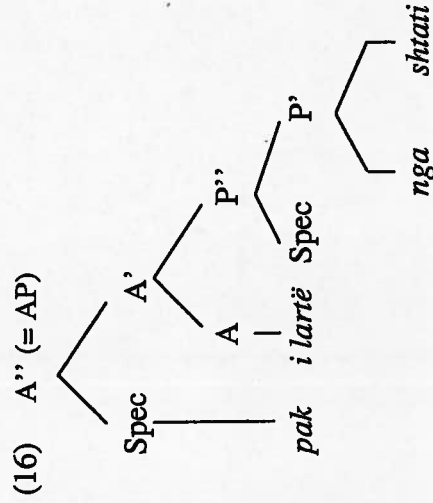
si fjalia etj. Rregulla që zbatohet për bashkimin e tyre është gjithnjë një rregull binare, gjë që do të thotë se nuk mund të kemi më shumë se dy njësi që ndërveprojnë mes tyre.

Kështu shpjegohet edhe lidhja që realizohet mes kokës së sintagmës mbiemërore në (14) me komplementin e saj. Ky i fundit nuk shprehet me një fjalë të vetme, siç pamë rëndom në shembujt e mësipërm, por del si bashkim i fjalëve në një sintagmë parafjalore [nga+shtati] dhe hyn në lidhje me kokën e sintagmës mbiemërore si një njësi e vetme.

Në skemën (14), kemi përdorur shenjën e trekëndëshit për komplementin, me qëllimin për të vënë në dukje se kemi të bëjmë me një sintagmë, e cila natyrisht ka projektimin e vet si më poshtë:

Duke qenë që kjo sintagmë shërben si komplement i kokës mbiemërore *i lartë*, atëherë lidhjen mes tyre mund ta paraqesim të plotë si në (16):

3

STRUKTURA E FRAZËS

3.0. Struktura e brendshme e frazës

Le ta shtrijmë analizën tonë nga projektimi i sintagmave të thjeshta, siç pamë më lart, në projektimin e një fraze të tërë. Duke qenë se gjuha ka natyrë rikursive, fraza duhet konceptuar si një tërësi projektimesh të skemave X-bar.

Pamë që kjo skemë projektiohej dhe emërtohej në varësi të kategorive të ndryshme të cilat shërbejnë si koka të sintagmave, si foljore, emërore etj. Vështirësia qëndron në përcaktimin e projeksonit maksimal të frazës.

Duke parë rëndësinë që fiton eptimi (fleksioni) në frazë, është arritur në përfundimin se ai është shprehje e projeksonit më të lartë të frazës.

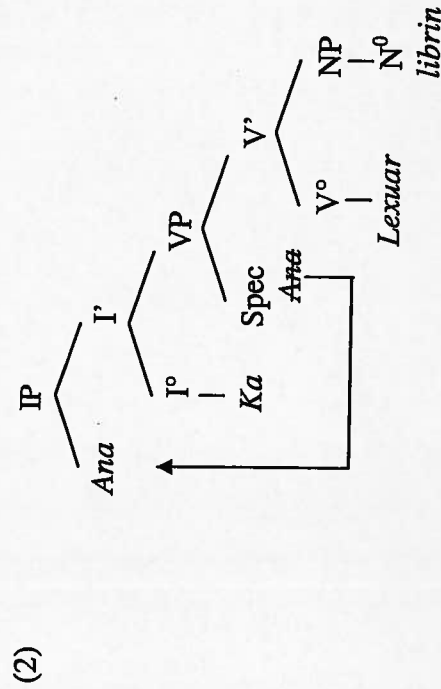
3.1. Fleksioni, kategori funksionale e frazës

Fleksioni foljor shpreh dy tipa të ndryshëm informacionesh morfo-sintaksore: atë të kohës së veprimit të shprehur nga kallëzuesi dhe të përshatjes, pra të lidhjes që realizohet mes kryefjalës dhe kallëzuesit. Këta të fundit përshatjen gjithnjë mes tyre, çka do të thotë se kanë të njëjtat tipare të vetës dhe numrit.

Mënyrat e shprehjes së fleksionit janë të ndryshme. Folja mund t'i shprehë kategoritë e saj gramatikore me anë të mbaresave të ndryshme të saj, si: *lexo-j/ -va/ -nte/ -nin, etj*, ose me anë të foljeve ndihmëse: *kam/kemi/do të kem lexuar etj*. Fakti që të gjitha këto informacione jepen nëpërmjet fleksionit, përforcon idenë që pikërisht fleksioni është kokë e frazës.

Shënojmë me I (të madhe) ose Infl fleksionin¹, kështu që për sintagmën funksionale që përftohet përdorim etiketën IP (*Inflection Phrase*). Fleksioni është projektioni më i lartë i frazës. Le t'i referohemi skemës së një fraze të caktuar, e cila na ndihmon të kuptojmë projektimin e kësaj sintagme:

(1) *Ana ka lexuar librin*

¹ Duke iu përmbajtur terminologjisë së huazuar nga anglishtja kemi përdorur terminin e shkurtuar I (nga *Inflection*) me anë të cilit shënohet fleksioni, eptimi.

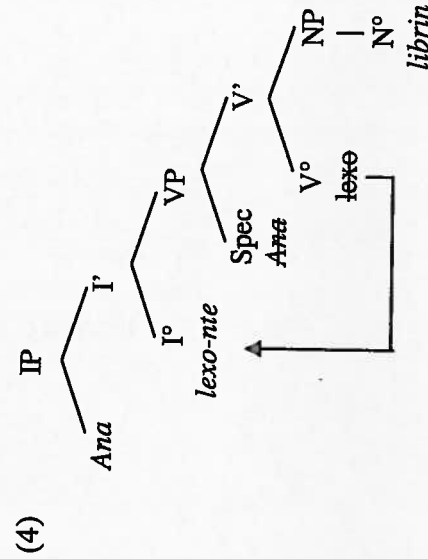
Skema e paraqitur më lart përbëhet nga koka I° dhe nga komplementi VP. Koka dhe komplementi formojnë nivelin I', i cili mund të bashkohet me një specifikuues për të formuar nivelin maksimal I'' apo IP. Siç shihet, edhe struktura e frazës përpunohet me skemën e përgjithshme të teorisë X-bar. Duke qenë se fleksioni i foljes *lexoj* jepet me anë të foljes ndihmëse *ka*, kjo gjenerohet në pozicionin e kokës së sintagmës funksionale dhe realizon përshatjen në numër e vetë me emrin *Ana*, që zë pozicionin e specifikuuesit të kësaj sintagme.

Kryefjala, para se të zërë pozicionin SpecIP, del fillimisht në pozicionin e specifikuuesit të sintagmës foljore VP (siç kemi parë në 2.2). Ajo zhvendoset në SpecIP si rezultat i zhvendosjes sintaksore, ashtu siç ilustrohet me anë të shigjetës në skemën (2).

Folja ndihmëse është një nga mënyrat e shprehjes së fleksionit, por folja mund ta realizojë atë edhe me anë të formave të ndryshme sintetike, siç u theksua më lart. Le t'i referohemi një fraze të tillë:

(3) *Ana lexonte librin*

Në (3), kemi të bëjmë me një frazë, fleksioni i së cilës shprehet me anë të formave të ndryshme që merr vetë folja. Ndryshe nga shembulli (1), ku folja e gjeneruar në pozicionin V° përkonte me pozicionin e saj në sintaksën e shfaqur, në (3) folja *lexoj* gjenerohet si kokë e sintagmës foljore VP, por e lë këtë pozicion për t'u ngritur në të majtë të frazës për të marrë fleksionin. Kështu, në sintaksën e shfaqur, atë e gjejmë në pozicionin kokë të sintagmës funksionale IP:

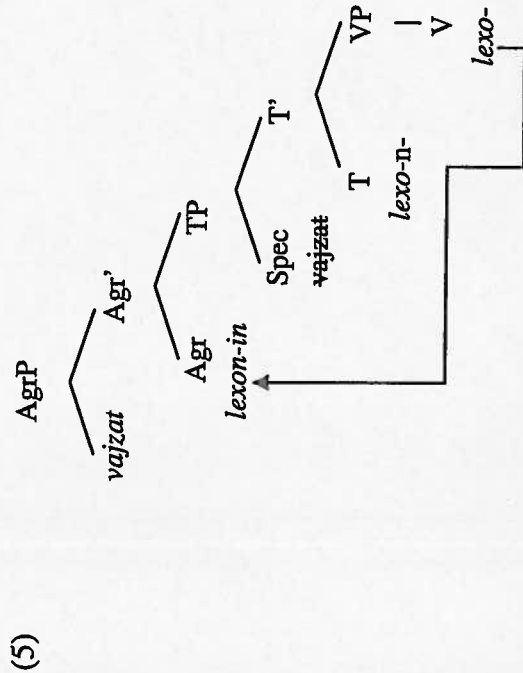
3.2. Kohë (Tense) e Përshtatje (Agreement)

Fleksioni është pozicioni në të cilin kontrollohen si tiparet e kohës, ashtu dhe ato të përshtatjes së foljes.

Duke u nisur që nga propozimi i Pollock-ut (1989), tiparet e kohës u dalluan nga ato të përshtatjes, kështu që në strukturën e Fleksionit u shquan dy pozicione të ndryshme, T(ense) e Agr(ement). Tense është koka më e ulët dhe aty realizohen tiparet e kohës, ndërsa Agr është koka më e lartë dhe aty realizohen tiparet e përshtatjes me kryefjalën.

Tense e Agr janë koka funksionale që projektojnë secila sintagmat përkatëse TP dhe AgrP: koka Agr⁰ merr si komplement të saj TP, ndërsa koka T merr si komplement një sintagmë foljore VP.

Koka leksikore gjenerohet si kokë V dhe më pas ngjitet në pozicionin kokë T për të marrë tiparet e kohës, duke vijuar të ngjitet sërish drejt kokës Agr për të marrë tiparet e përshtatjes². Struktura e plotë e një sintagme IP është si më poshtë:

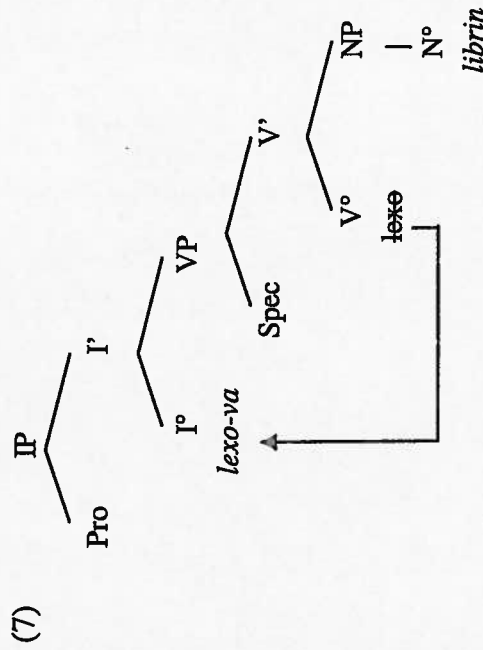
² AgrP përputhet me IP.

3.3. Realizimi i kryefjalës

Siç është thënë më lart, kryefjala gjenerohet në brendësi të sintagmës foljore VP, konkretisht në pozicionin e specifikuës. Këtu folja i shënon asaj rolin tematik. Por, që të realizohet kontrolli i tipareve nëpërmjet fleksionit foljor, në një moment të caktuar të derivimit, ajo duhet të ngrihet në pozicionin e specifikuës të IP/AgrP. Gjuhët si shqipja apo italishtja mund të mos e kenë të shprehur kryefjalën:

(6) *lexova librin*

Në (6) kryefjala nuk është e shprehur, pra nuk është shprehur fonologjikisht, prandaj kemi të bëjmë me një kryefjalë zero. Simbolikisht, kjo kryefjalë e pashprehur shënohet me *pro* (nga *pronoun*) dhe lexohet "pro e vogël". *Pro* zë pozicionin e specifikuës të IP/AgrP në ato raste kur kryefjala nuk shprehet fonologjikisht.

Simboli *pro* te (7) përfaqëson një kryefjalë që fonetikisht është bosh, pra e perealizuar, por sidoqoftë me vlerë sintaksore. Ai është argument i foljes dhe krijon lidhje përshtatjeje me fleksionin. Nevoja e shimit të një *pro*-je në strukturë rrjedh nga *Parimi i projekimit të zgjeruar* (angl. *Extended Projection Principle*) propozuar nga Chomsky (1986):

(8) *Parimi i projektimit të zgjeruar*

Të gjitha fjalitë duhet të kenë një kryefjalë, edhe nëse ajo nuk realizohet fonologjikisht.

Thënë ndryshe, parimi i shprehur në (8) thekson se pozicioni kryefjalë i një fjalie me folje të shtjelluar është gjithnjë i pranishëm, edhe nëse kryefjala nuk shprehet. Përveç *pro-së së vogël*, pozicioni i kryefjalës në një fjali mund të zihet edhe nga ndonjë element tjetër bosh, *pro plotësuese* (it. *pro espletivo*³), që ka të bëjë me një kryefjalë bosh që nuk ka referues, nuk është argument i foljes, por shërben veçse për të mbushur pozicionin strukturor të kryefjalës. Ajo realizohet në ato raste kur pozicionit të kryefjalës i mungon roli tematik. Shembuj me *pro plotësuese* janë kryefjalët bosh të sjella në frazat e mëposhtme (9):

- (9) a. *qëlloi që mbreti vdiq*
b. *bubullin*

Në (9a) folja *qëlloi* i shënon rolin tematik të gjithë frazës *që mbreti vdiq*, dhe vetëm kësaj, ndërsa në (9b) folja *bubullin* nuk shënon asnjë rol tematik. Sipas *Extended Projection Principle*, në pozicionin strukturor të kryefjalës së këtyre foljeve gjëjmë përemrin plotësues, bosh. Kjo *pro plotësuese* realizohet edhe në ato raste kur kryefjala e fjalisë gjendet në pozicion pasfoljor si në (10):

- (10) *erdhi pranvera*

Është e dukshme që në (10) sintagma emërore *pranvera* nuk është ngritur në pozicionin e Specifikuesit të sintagmës fleksionale InfIP, por ndodhet në një pozicion më poshtë, brenda sintagmës foljore VP.

Duke qenë se *Parimi i projektimit të zgjeruar* kërkon që pozicioni strukturor i kryefjalës, pra SpecIP, të jetë i mbushur, atëherë ky kusht përmbushet duke shtuar brenda kësaj strukture një *pro* plotësuese.

Kryefjala *pranvera* dhe *pro*-ja plotësuese NP krijojnë një zinxhir ku *pro* është mbartës i rasës emërore, që i shënohet nga fleksioni Infl, ndërsa emri është mbartës i rolit tematik të shënuar nga folja.

³ Termi në italisht *espletivo* (angl. *expletive*) vjen nga latinishtja *explere* që do të thotë 'mbush' / 'plotësoj'. Nga këndej rrjedh dhe emërtimi në italisht *pro espletivo* (që në shqip e përkthejmë *pro plotësuese*), për të dhënë funksionin që përmbush elementi *pro* në strukturën e frazës në rastet e sipërpërmendura.

3.4. Komplementuesi, kategori funksionale e frazës

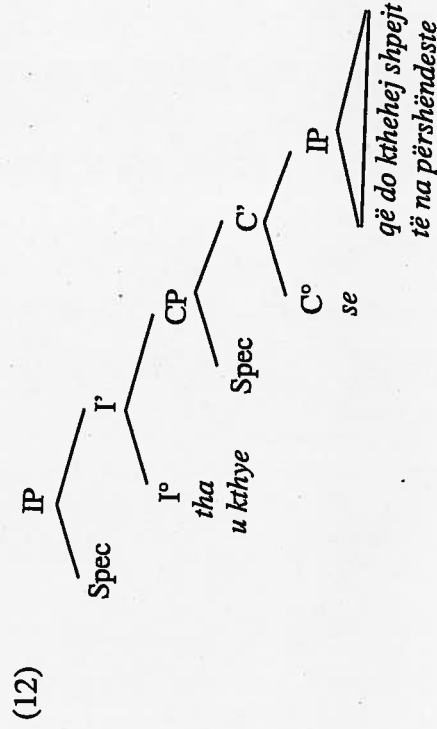
Një kategori që luan rol mjaft të rëndësishëm në organizimin e frazës është dhe komplementuesi. Në këtë kategori bëjnë pjesë elemente të tilla si: *se, që, nëse* etj, të cilat shërbejnë për t'i paraparirë një fjali të varur e cila luan rolin e një komplementi të fjalisë kryesore brenda një fraze të caktuar, p.sh.: *Tha se do kthehej shpejt* apo *U këthe që të na përshëndeste*.

Ashtu si fleksioni, edhe komplementuesi projekton një sintagmë, e cila do të quhet sintagmë komplementuese dhe shkurtimisht do të shënohet CP (*Complementizer Phrase*).

Pozicioni kokë C^o i kësaj sintagme është ai i komplementuesit, ndërsa si komplement i saj shërben një sintagmë fleksionale IP/AgP. Për të parë konkretisht veçoritë që paraqesin këto ndërtime, le t'i rikthehemi një fraze si më poshtë:

- (11) a. *Tha se do kthehej shpejt*
b. *U këthe që të na përshëndeste*

Fraza (11a) (të njëjtat karakteristikat me të paraqet dhe 11b.) përbëhet nga dy fjali *tha* dhe *do kthehej shpejt*, të cilat e realizojnë lidhjen mes tyre me anë të komplementuesit *se*. Ky i fundit projekton një sintagmë e cila merr si komplement të saj fjalinë e varur:

Në (12), është paraqitur me anë të një diagrame struktura e frazave (10a-b).

Vëmë re se sintagmat fleksionale që ndodhen në të majtë të skemës *do kthehej shpejtë na përshëndeste* janë projektuar si komplemente të sintagmës komplementuese. Në pozicionin kokë të kësaj të fundit janë projektuar komplementuesit *se/që*. Ky pozicion është një pikë e rëndësishme e strukturës së frazës, pasi realizon lidhjen mes fjalive përbërëse të saj.

Komplementuesi ka edhe forma të tjera shprehëse, por në kuadrin e këtij teksti e shohim të mjaftueshme të ndalojmë në këtë pikë të realizimit të tij.

4

ROLET TEMATIKE, ARGUMENTET, ADJUNKTËT

4.0. Hyrje

Kur folëm për valencën në paragrafin 1.3, përmendëm shkurtimisht nocione të reja si argumentet dhe adjunktët. Në këtë pjesë të tekstit do të shohim realizimin konkret të tyre në frazë, si dhe dallimin që vjen nga lidhjet e realizuara prej tyre me foljen.

4.1. Argumentet e brendshme dhe të jashtme

Termi argument, siç shkruan A. Radford-i (1997), është huazuar nga filozofia për të përshkruar funksionin e shprehjeve të ndryshme në strukturën semantike të frazës.

Le t'i referohemi shembullit të mëposhtëm ku jepet kombinimi i foljes *dëgjoj* me dy argumente:

(1) *Ana dëgjon muzikë*

Fjalët *Ana* dhe *muzikë* janë argumente të foljes dyvalentëshe *dëgjoj*, të cilëve folja u shënon rolet e saj tematike.

Kështu, në (1) folja *dëgjoj* i shënon rolin tematik të *Vepruesit* kryefjalës *Ana*, ndërsa kundrinorit *muzikë* i shënohet roli i *Temës*.

Roli tematik që folja i shënon sintagmës e cila shërben si komplement i foljes, quhet rol tematik i brendshëm dhe argumenti që vishet me këtë rol quhet argument i brendshëm. Pra, folja *dëgjoj* i shënon rolin tematik të brendshëm argumentit *muzikë*.

Roli që i shënohet kryefjalës, quhet rol tematik i jashtëm dhe argumenti që e merr atë, quhet argument i jashtëm.

Temat i *brendshëm/i jashtëm* kanë të bëjnë me faktin që argumenti i brendshëm ndodhet brenda sintagmës foljore VP, ndërsa argumenti i jashtëm zë një pozicion në periferinë e majtë të kësaj sintagme.

Roli tematik i kryefjalës nuk shënohet vetëm nga folja, por nga bashkimi i saj me argumentin e brendshëm, pra sintagma foljore *dëgjon muzikë* i shënon rolin tematik argumentit të jashtëm *Ana*.

Për të parë dallimin mes dy argumenteve dhe rolin që luan argumenti i brendshëm ndaj atij të jashtëm, le të shohim shembujt e mëposhtëm:

- (2) a. *Ana theu xhamin / gotën*
b. *Ana theu qafën*¹

Roli i argumentit të jashtëm *Ana* në (2) ndryshon në varësi të kuptimit që argumenti i brendshëm *xhamin/gotën* dhe *qafën* u jep përkatësisht sintagmave foljore: *theu xhamin/gotën, theu qafën*.

Në rastin e parë, argumenti *Ana* është veprues (veprimi bie mbi *xhamin/gotën*), në të dytin pësues (veprimi bie mbi vetë Anën). Duhet kujtuar se kryefjalës i shënohet roli tematik kur kjo ndodhet brenda sintagmës VP, pra përpara lëvizjes sintaksore drejt pozicionit të specifikesit të sintagmës fleksionale SpecIP.

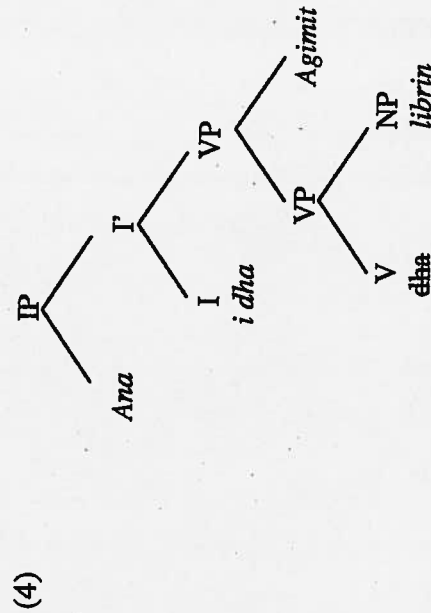
¹ Me kuptimin *u rrëzua* apo *u largua*.

4.2. Foljet ditranzitive

Krahas ndërtimeve ku folja i shënon rolin tematik vetëm një argumenti të brendshëm, meritojnë të trajtohen edhe ndërtime me dy argumente të brendshme të tilla, si në (3):

(3) *Ana i dha librin Agimit*²

Në frazën (3), folja *dha* u shënon rolin tematik dy argumenteve të brendshme, kundrinorit të drejtë, i cili në gramatikën gjenerative emërtohet *temë* (angl. *theme*) dhe kundrinorit të zhdrejtë, që emërtohet *qëllim* (angl. *goal*). Struktura e saj mund të paraqitet si më poshtë:

Argumentet e brendshme janë gjeneruar në një pozicion poshtë foljes. Duke i referuar skemës së mësipërme, mund të themi se folja *dha* i ka shënuar së pari rolin tematik temës *librin* e më pas e gjithë sintagma është bashkuar me argumentin *Agimit*.

Duke qenë pjesë e sintagmës foljore, elementi *Agimit* shtohet brenda kësaj sintagme në një pozicion më poshtë foljes dhe komplementit të saj. Rrjedhimisht, struktura VP rikompozohet sërish.

Për ndërtime të tilla Larson (1988) propozon që struktura e sintagmës foljore të shënohet poshtë ndërtimeve ditranzitive si në (5):

² Për vendin e klitikëve në frazë shih kap. VII.

Ndërkohë që adjunktët mund të shfaqen, të shtohen apo të hiqen lirshëm nga fraza, numri i argumenteve është i përcaktuar qartë dhe nuk mund të shtohen apo të mënjahohen pa kriter, siç ilustron në shembujt e mëposhtëm:

- (10) a. *Beni takoi Tanin*
 b. **Beni, djali takoi Tanin*
 c. **Beni takoi Tanin, djalin*
 d. *Beni takoi *(Tanin) në bibliotekë, në mëngjes*

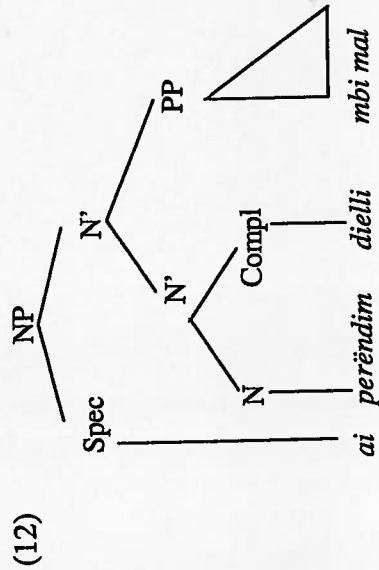
Ndërtimet jogramatikore (10b) dhe (10d) dëshmojnë se në strukturën e sintagmës foljore ka një pozicion të përcaktuar qartë për secilin argument dhe se, në ndryshim nga adjunktët, ata nuk mund të shtohen apo të përsëriten.

Nga ana tjetër, ndërtimi (10d) provon domosdoshmërinë e shprehjes së argumentit të brendshëm që plotëson foljen. Mungesa e tij bën që fraza të jetë jogramatikore, pavarësisht shprehjes së dy adjunktëve nëpërmjet sintagmave parafjalore përkatëse.

Të gjitha sintagmat mund të kenë adjunktë. Le të shohim një sintagmë emërore si më poshtë:

- (11) *ai perëndim dielli mbi mal*

Kjo sintagmë përmban edhe elemente të tjera veç kokës *perëndim*, komplementit *dielli* dhe specifikuës *ai*. Për shtimin e adjunktit *mbi mal* është e nevojshme të shtohet nyja e ndërmjetme N', siç dëshmohet në (12):

RREGULLA E KUFIZIME PËR FORMIMIN E PËRBËRËSVE

5.0. Shkrij (*Merge*) e Lëviz (*Move*)

Siç e kemi përmendur në kreun e parë (1.2), zanafilla e bashkimit të fjalëve në sintagma e më pas i këtyre të fundit në fjali fillon me zbatimin e një rregulle të thjeshtë që Chomsky (1995, 1999) e quan *Merge*: shkrijja në një njësi të vetme e dy a më shumë elementeve të përzgjedhura nga leksiku.

Për shembull, nëse ne përzgjedhim dy a më shumë elemente leksikore si *Beni* dhe *fle*, nëpërmjet veprimit *Merge*, ndërtojmë sintagmën e mëposhtme (1):

- (1) [*Beni fle*]

Një veprim tjetër që na ndihmon të ndërtojmë sintagma dhe fjali është rregulla *Move* (lëviz). Në të vërtetë, nëpërmjet lëvizjes mund të krijohet struktura me përbërës tashmë të pranishëm në frazë.

Kështu, në (2) emri që ndodhet në krye të fjalisë, gjendet në këtë pozicion falë lëvizjes që ka pësuar nga pozicioni i tij fillestar në fund të fjalisë:

(2) *librin, Beni e lexoi dje*

Siç e dimë, emri *librin* funksionon si kundrinor i drejtë lidhur me foljen *lexoj* dhe pozicioni i tij fillestar është një pozicion argumentor në brendësi të sintagmës foljore VP. Fakti që ai del në krye të frazës, do të thotë se është zhvendosur drejt një pozicioni më të lartë, për të cilin do të flasim në kreun vijues.

Pas zbatimit të rregullave *Shkri* (*Merge*) e *Lëviz* (*Move*), falë të cilave krijohen strukturat sintaksore, derivimi i përcillet përbërësit Fonetik dhe atij Logjik.

Kjo pikë e derivimit emërtohet nga Chomsky (1993) si *Spell-Out*, pra si momenti në të cilin sintagma apo fjalia shqiptohen; pas fazës *Spell-Out* nuk është më i mundshëm asnjë veprim i rregullës *Merge*, pra nuk mund të ketë më bashkim fjalësh apo sintagmash.

Nga ana tjetër, para veprimit *Spell-Out* elementet mund të zhvendosen në brendësi të frazës dhe, në këtë rast, kemi të bëjmë me lëvizje të dukshme, si në shembullin (2), por ata mund të lëvizin vetëm në Formën Logjike dhe për këtë arsye përftojmë një lëvizje të padukshme, apo abstrakte.

Çdo lëvizje që kryhet krijon një lidhje të caktuar mes dy pozicioneve: pozicioni bazë në të cilin një element i caktuar është vënë aty falë veprimit të *Merge*, dhe ai i mbërritjes, pra pozicioni në të cilin shfaqet.

Duke i rikthyer shembullit (2), vëmë re se pozicioni bazë i emrit *librin* është ai i komplementit të foljes, brenda sintagmës foljore VP, ndërsa pozicioni i mbërritjes është ai i specifikuesit të sintagmës komplementuese CP. Mes dy pozicioneve krijohet një *zinxhir* që na lejon ta shohim këtë emër si kundrinor të drejtë të foljes.

Ka forma të ndryshme për paraqitjen e kësaj lidhjeje mes pozicionit bazë dhe atij të mbërritjes. Pozicioni bazë i një elementi çfarëdo mund

të shënohet me një *t* (nga angl. *trace* "gjurmë"), çka do të thotë se zhvendosja e tij lë një gjurmë të dukshme në këtë pozicion. Po ashtu, ai ka të njëjtin tregues (*i*) që shënohet përbri përbërësit të zhvendosur, pikërisht për të treguar se ky përbërës dhe gjurma e lënë prej tij bashkëndajnë të njëjtin referues, pra formojnë një zinxhir të pandashëm.

(3) *librin, Beni e lexoi t, dje*

Të dy elementet që formojnë këtë zingjir bashkëndajnë të njëjtin dhe të vetmin rol tematik, i cili shënohet në pozicionin argumentor apo tematik, pra në pozicionin bazë.

Një mënyrë tjetër për paraqitjen e kësaj lidhjeje mes pozicionit fillestar dhe atij të mbërritjes është veprimi *kopjo* dhe *fshij*. Me këtë kuptojmë krijimin e një kopjeje identike të përbërësit që zhvendoset për të zënë vend në pozicionin e mbërritjes, çka pasohet me fshirjen e kopjes në pozicionin fillestar.

(4) *librin, Beni e lexoi librin dje*

Në shembullin (4), vëmë re se një kopje e emrit *librin* ka zënë vend në krye të fjalisë e më pas është fshirë realizimi i saj në pozicionin fillestar.

Në këtë tekst është preferuar pikërisht përdorimi i kësaj të dytës, pra paraqitja e strukturave të ngjashme me (4) do të jepen nëpërmjet kopjeve të fshira.

5.1. Kufizime mbi lëvizjen e përbërësve në frazë

Lëvizja e përbërësve në fjali nuk është e lirë, çka do të thotë se jo gjithçka mund të lëvizë kudo pa irregulla dhe pa kufizime. Ka një sërë parimesh universale që e kontrollojnë këtë lëvizje:

A - Një element nuk mund të zhvendoset drejt një pozicioni tashmë të zënë prej një elementi tjetër i cili ka mbërritur aty si pasojë e zhvendosjes. Pra, nëse një pozicion është i zënë, aty nuk ka vend për ndonjë element tjetër, përveç rasteve kur ai zhvendoset për t'u

trupëzuar me ndonjë tipar që ndodhet në këtë pozicion të mbërritjes. Këtu mund të përmendim rastin e një foljeje që ngrihet për t'u bashkuar me fleksionin e saj në një pozicion më të lartë, ku ndodhen morfemat foljore.

B - Sipas Parimit të Ruajtjes së Strukturës (Emonds 1976), një element i llojit X°, pra një kokë mund të zhvendoset vetëm në një pozicion të të njëjtit lloj, pra në një pozicion kokë, ndërsa një sintagmë mund të zhvendoset vetëm në një pozicion specifikuasi, pra në një pozicion që mund të pranojë një projekson maksimal XP.

C - Zhvendosja e përbërësve bëhet gjithnjë nga e djathta në të majtë, apo thënë ndryshe, nga poshtë lart. Pra, një element mund të zhvendoset drejt një pozicioni më të lartë, por nuk mund të ndodhë të zbrësë në një pozicion më poshtë skemës së fjalisë.

D - Çdo element që zhvendoset, duhet të zërë pozicionin më të afërt për të. Ky kusht njihet si kushti i Lokalitetit ose si *Minimal Link Condition* (Chomsky 1986). Sipas këtij parimi, lëvizja duhet të jetë sa më e shkurtër që të jetë e mundur dhe e justifikueshme.

Një element e ka të nevojshme të lëvizë, nëse duhet kryer kontrolli i tipareve. Për shembull, folja zhvendoset nga pozicioni V drejt atij Infl për të realizuar kontrollin e tipareve të kohës, vetës dhe të numrit që ndodhen në këtë pozicion, ndërsa kryefjala e një fjalie e marrë rolin tematik nga folja brenda sintagmës foljore VP e më pas zhvendoset në pozicionin e specifikuasit të sintagmës fleksionale InfIP për të kontrolluar rasën emërore nëpërmjet kokës fleksionale.

Këto veprime me bazë kontrollin e tipareve ndodhin ose në konfigurime të llojit kokë-kokë, si në rastin e zhvendosjes së foljes V drejt fleksionit I ose në konfigurime të llojit kokë-Specifikues si në rastin e fleksionit foljor në I° dhe të kryefjalës në SpecIP.

5.2. Llojet e ndryshme të lëvizjes

Siç është thënë më lart, mund të kemi zhvendosje të një koke X° apo të një projeksiomi maksimal XP. Lëvizja nga koka drejt një koke tjetër

është dy llojesh. E para, e quajtur Shtesë, realizohet në ato raste kur një kategori, p.sh. V, zhvendoset për t'u bashkuar me një kategori tjetër, për shembull Infl, për t'u trupëzuar aty me morfemat foljore.

Në këtë rast thuhet se folja V u shtohet elementeve që ndodhen në pozicionin Infl.

Lloji i dytë i lëvizjes që emërtohet me termin *Zëvendësim*, ka si objekt të saj një kategori që zhvendoset për të zënë një pozicion bosh. Për shembull, në frazat pyetëse (siç do të shohim në kreun vijues), folja V lëviz drejt pozicionit C°, i cili është bosh.

Edhe lëvizja e projeksioneve maksimale është dy llojesh, Lëvizje A (Argumentore) dhe Lëvizje A' (lexohet "A-bar", që do të thotë joargumentore).

Në rastin e parë, një sintagmë emërore zhvendoset nga pozicioni ku i shënohet roli tematik, drejt një pozicioni tjetër ku i shënohet rasia.

Shembulli më i mirë është ai i një kryefjale që zhvendoset në fjali nga pozicioni i specifikuasit të sintagmës foljore SpecVP drejt atij të sintagmës fleksionale SpecIP.

Lëvizja A' është lëvizja e një sintagme emërore nga një pozicion ku ka marrë rolin tematik dhe rasën, drejt ndonjë pozicioni tjetër. Për këtë rast, mund të sjellim shembullin e emrit *librin* apo përemrit *kë* në ndërtimet e mëposhtme:

- (5) a. *librin, lexoi Beni*
b. *kë takoi Beni?*

Si emri *librin*, ashtu dhe përemri *kë* e kanë marrë rolin tematik përkatës dhe rasën para se të zhvendoseshin drejt një pozicioni më të lartë në frazë, që në rastin konkret është SpecCP. Pikërisht këtu kemi të bëjmë me një lëvizje të tipit nga pozicioni A drejt një pozicioni A'.

Duhet mbajtur parasysh se rregullat e lëvizjes zbatohen gjatë derivimit të strukturave njëkohësisht me procesin e formimit të përbërësve si një cikël që mund të përsëritet e ripërsëritet.

Sipas këtij këndvështrimi minimalist, Chomsky heq dorë nga kundërvënia e hershme strukturë e thellë-strukturë sipërfaqësore, sipas së cilës zbatimi i disa rregullave transformacionale mbi strukturën e thellë prodhon strukturën sipërfaqësore.

Kështu, nëse do t'u referoheshim ndërtimeve veprare dhe joveprare, nuk do të kërkonim në to strukturën bazë, mbi të cilën përftohet një strukturë e dytë, por do të duhej të shpjegonim rregullat e ndryshme që çojnë në përfitim e tyre. Në fjalitë e mëposhtme:

- (6) a. Tregtarët rritën çmimet
b. Çmimet u rritën nga tregtarët

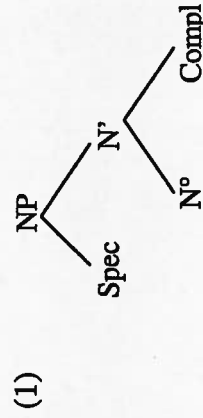
duhen analizuar hapat që çojnë në përfitim e njëpasnjëshëm të përbërësve si dhe zhvendosjen e tyre brenda secilës fjali.

6

STRUKTURA E BRENDSHME E SINTAGMËS EMËRORE DHE MBIEMËRORE

6.0. Sintagma determinante

Në kreun e dytë u paraqit një analizë e shkurtër e sintagmës emërore, koka e së cilës është emri. Emri së bashku me komplementin e tij formon projektimin e ndërmjetëm N', i cili duke bashkëvepruar me një specifikes, formon projektionin maksimal NP.

Struktura e paraqitur në (1) nuk mund t'u përgjigjet të gjitha kombinimeve që emri mund të realizojë me elemente të tjera si: *nyja*, *përmra dëftorë*, *kuantifikatorë*, *mbiemra*. Le të shohim sintagmën:

(2) *këta dy libra*

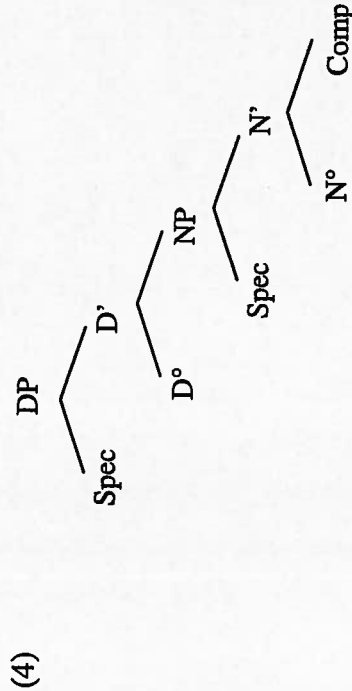
Nëse dëftori zë pozicionin e specifikuësit të sintagmës emërore NP dhe emri *libra* zë pozicionin e kokës N°, struktura në (1) nuk ka vend të mjaftueshëm për përfshirjen e numërorit *dy*. Po i njëjti problem shtrohet edhe për gjuhë si italishtja kur sintagma emërore ka në përbërjen e saj një përemër pronor:

(3) *il mio libro* 'libri im'

Nëse do të përdornim një skemë si në (1), nuk do të kishte vend brenda saj për pronorin.

Duke u nisur nga të dhënat e anglishtes, Abney (1987) propozon që projekcioni maksimal i emrit NP të merret si komplement i kokës D (determinantit).

Sipas autorit, është kategoria D° me anë të së cilës shprehet Shquarsia e emrit, çka do të thotë që determinanti e përcakton atë. Kështu, emri del si komplement i determinantit. Determinanti projekton një sintagmë determinante DP¹ sipas teorisë X':

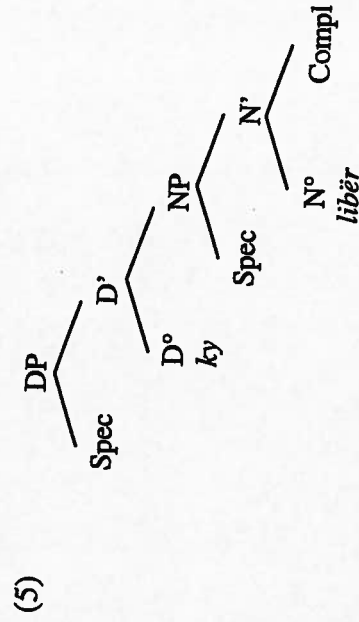
Në këtë skemë, koka D° merr si komplement projekcionin maksimal të emrit (NP). Në pozicionin kokë N° është gjeneruar emri. Gjithashtu në pozicionin kokë të sintagmës determinante gjenerohet determinanti.

¹ Ky emërtim zë fill nga korrespondësja në anglisht *Determiner Phrase* (DP)

6.1. Analizë e sintagmës determinante

Para se të trajtojmë strukturën e sintagmës emërore, duhet të mbajmë parasysh se në klasën e determinantëve bëjnë pjesë elemente të tilla si përemrat që i paraprijnë një emri: përemrat dëftorë, pyetës, pronorë dhe të pacaktuar, *nyja* e përparme dhe e prapme e fjalës: *djal-i*, *vajz-a*, *mik-u* etj.

Sipas këndvështrimit gjenerativist, këto tri klasa që gramatika tradicionale i dallon nga njëra-tjetra kanë një tipar të përbashkët mjaft të rëndësishëm që i bashkon mes tyre, tiparin emëror [+N]. Për shkak të kësaj karakteristike që ato shfaqin, përfshihen në një klasë të vetme dhe emërtohen determinantë, që simbolikisht shënohen me shkronjën D. Duke ndjekur analizën e propozuar nga Abney (1987), mund t'u referohemi shembujve të shqipes dhe të dallojmë determinantët që mund t'i paraprijnë emrit, si përmra dëftorë (*ky/kjo*), përmra të pacaktuar si *çdo/disa*, dhe *nyja* e përparme *një*, nga determinantët që mund t'i prapavendosen emrit, si *nyjat* e shquara. Një sintagmë emërore që ka në përbërjen e saj një përemër dëftor, si *ky libër*, do të ketë një strukturë si më poshtë:

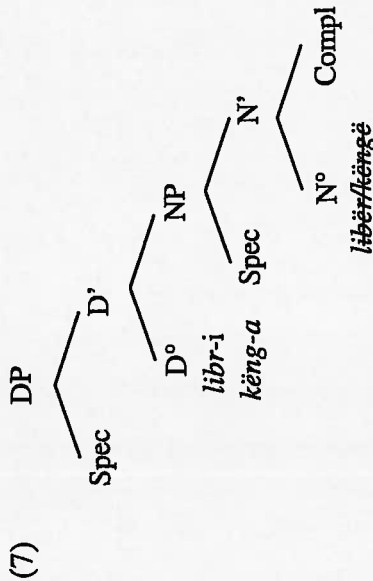
Siç mund të vihet re, projekcioni më i lartë i emrit është pozicioni i komplementit të sintagmës determinante. Emri është gjeneruar në pozicionin kokë të sintagmës emërore, në N° dhe determinantin në pozicionin kokë të sintagmës determinante D°. Pozicioni i tyre ruhet edhe në sintaksën e shfaqur, pasi, si emri ashtu dhe determinanti

mund të qëndrojnë më vete. Ndryshe nga përemrat dëftorë, nyja e shquar në gjuhën shqipe i prapavendoset emrit:

- (6) a. *libr-i*
b. *këng-a*

Lidhja që vendoset mes këtij determinanti dhe emrit, shpeshherë, shfaq një parametër të veçantë për sa i përket pozicionit që ata zënë brenda strukturës së sintagmës determinante.

Pavarësisht shfaqjes së këtij parametri, nuk mund të mohohet fakti se kemi të bëjmë sërish me një sintagmë determinante, por me dallimin e vetëm që emri, në sintaksën e shfaqur, nuk gjendet më në pozicionin e tij fillestar, por në pozicionin e kokës së sintagmës determinante, ku është ngritur për t'u vënë në të djathtë të determinantit. Le t'i referohemi skemës së mëposhtme:

Në skemën (7) është paraqitur struktura e sintagmave determinante *libri* dhe *kënga*. Siç vihet re nga diagrami, në pozicionin e kokës së sintagmës emërore janë gjeneruar emrat *libër* dhe *këngë*, ndërsa në pozicionin e kokës së sintagmës determinante, përkatësisht determinantët *i* dhe *a*. Duke qenë se në shqipe determinantit trupëzohet me fjalën, emri lë pozicionin e tij fillestar dhe ngrihet në D°, në të djathtë të determinantit.

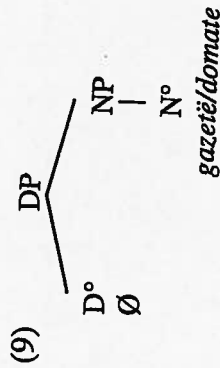
Në ato gjuhë ku determinantit trupëzohet me fjalën, emrat i nënshtrohen një rregulle sipas së cilës ata duhet të zhvendosen nga pozicioni bazë (N°) ku gjenerohen për t'u ngjitur në pozicionin D° ku është gjeneruar determinanti, në mënyrë që të bashkohen me të.

Longobardi (1992) e zgjeroi dhe argumentoi më tej këtë çështje, duke nënvizuar domosdoshmërinë e ngritjes së emrit drejt pozicionit të determinantit, për shkak të tipareve të përbashkëta që bashkëndajnë këto dy kategori.

Si emri, ashtu dhe determinanti mbartin tipare referenciale (+ref), për këtë arsye ata duhet të zënë pozicione pranë njëri-tjetrit. Kur emri nuk zhvendoset haptas drejt pozicionit D, sidoqoftë e realizon atë në mënyrë abstrakte. Pra, pozicioni D është i nevojshëm për shquarsinë e emrit. Edhe në ato raste kur emri del i pashoqëruar nga determinanti, si në shembullin (8):

- (8) a. *lexoj gazeta*
b. *ha domate*

sidoqoftë, projektohet një sintagmë DP. Bëhet fjalë për një sintagmë DP me determinant zero, pra me një determinant të pranishëm në strukturën sintaksore, por që nuk realizohet fonologjikisht:

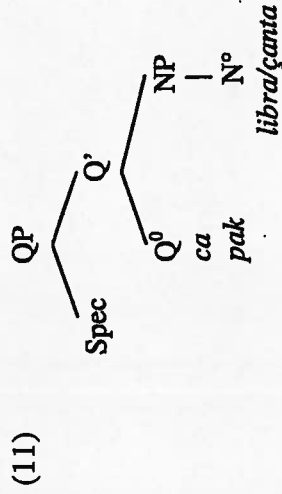

6.2. Sintagma kuantifikatore QP

Një klasë e re që meriton të trajtohet gjatë kësaj analize është dhe ajo e kuantifikatorëve. Disa nga elementet që bëjnë pjesë në këtë klasë janë përemrat e pacaktuar si *ca*, *disa*, *çdo*, *shumë*, *pak*, si dhe numërorët të ndryshëm që dallohen nga përcaktorët e tjerë, sepse nuk përshtaten me emrat që shoqërojnë:

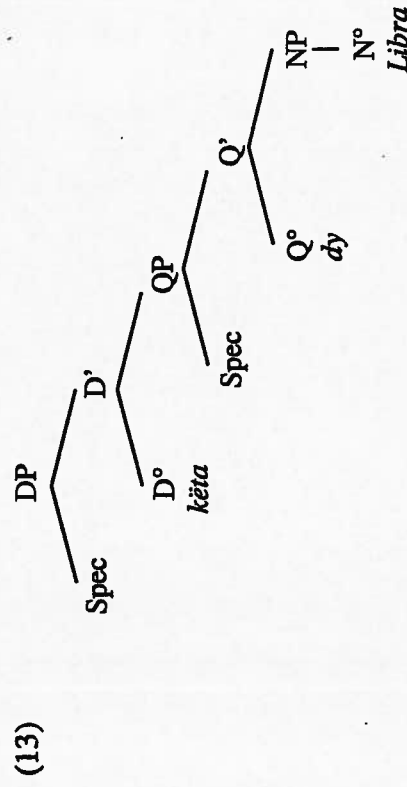
- (10) a. *ca libra/ca çanta*
b. *pak libra/pak çanta*

Kuantifikatori, ashtu si determinanti, projektton një sintagmë me pozicionin kokë Q°. Si komplement i saj mund të shërbejë dhe një emërçfarëdo. Le t'i referohemi sintagmës së mëposhtme:

Në (11) është paraqitur skema x-bar e sintagmës kuantifikatore. Koka e kësaj sintagme është kuantifikatori *ca/pak*, ndërsa komplementi i saj është sintagma emërore *libra/çanta*. Pozicioni i kuantifikatorit dhe determinantit në frazë është i ndryshëm në varësi të llojit të determinantit. Nëse determinanti i paraprin emrit, kuantifikatori zë një pozicion më të ulët në frazë, përkundrazi, nëse determinanti i pasngjitet emrit, atëherë kuantifikatori ndodhet në një pozicion më të lartë se i pari. P.sh., në (12) kuantifikatori *dy* ndjek determinantin:

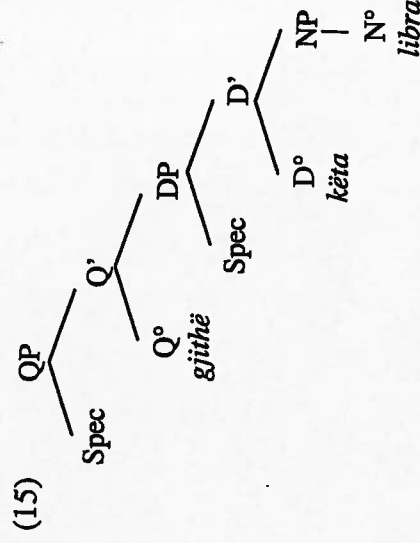
(12) *këta dy libra*

Në (13) jepet skema e sintagmës determinante *këta dy libra*. Secila prej fjalëve që e përbën atë, projekton një sintagmë më vete, përkatësisht një sintagmë emërore e cila është komplement i sintagmës kuantifikatore, që projektohet nga kuantifikatori *dy* si komplement i sintagmës determinante, e cila përbën dhe projekcionin më të lartë të kësaj skeme, pra determinantit zë një vend më të lartë se kuantifikatori.

Të shohim një sintagmë tjetër, ku kuantifikatori i paraprin determinantit:

(14) *gjithë këta libra*

Në (15), kuantifikatori *gjithë* zë një pozicion më të lartë. Si komplement i saj shërben sintagma determinante, në pozicionin kokë të së cilës është gjeneruar determinantit *këta*, kurse emri *libra* është në pozicionin më të ulët të kësaj diagrame.

6.3. Lidhja e dy a më shumë elementeve përcaktuese

Shqipja e ka të mundshme të kombinojë disa elemente përcaktuese brenda sintagmës emërore. Kështu, është e mundur të lidhet një dëftor me një emër të shquar, si në shembullin (16a) apo një dëftor dhe një kuantifikator me një emër të shquar si në (16b).

(16) a. *ky djali im*

b. *këto dy çantat (këtu/e mia)*

Lidhja e një emri të shquar (pra, të një emri që e ka të trupëzuar kategorinë D) me elemente të tjera përcaktuese si p.sh. dëftorët, nuk realizohet krejt lirshëm dhe natyrshëm. Le të bëjmë një krahasim në shembullin gramatikor në (17a) me atë jogramatikor në (17b):

(17) a. *Ishte një mbret. Ai mbreti kishte një vajzë*

b. **Ai mbreti kishte një vajzë*

c. *Ai mbret kishte një vajzë*

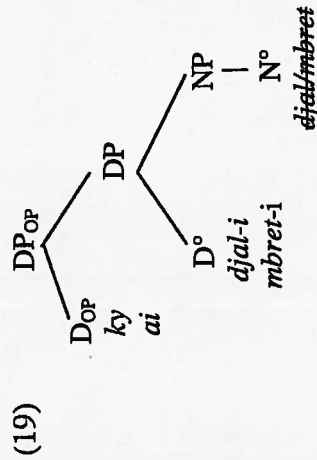
Kundërshtia mes (17a) e (17b) dëshmon se lidhja e një dëftori me një emër të shquar është e mundshme vetëm në kontekste të tilla si temë-koment nëpërmjet të cilit paraqitet një situatë në të cilën, pasi jepet tema (*nyjë mbret*), folësi ndërton një koment rreth saj (*kishite një vajzë*).

Në mënyrë të veçantë, dëftori e përforcon rolin e përbërësit të përzgjedhur si temë. Është për t'u vënë re se mes dëftorit dhe emrit të shquar nuk ka asnjë lloj lidhjeje varësie: fshirja e çdonjërit prej dy përbërësve nuk e cenon gramatikalitetin e frazës:

- (18) a. *Ishte një mbret. Ai kishite një vajzë*
 b. *Ishte një mbret. Mbreti kishite një vajzë*

Struktura të tilla si ato në (16) e (17) shtrojnë çështjen e pozicionit që zë dëftori në to. Sigurisht nuk mund të jetë pozicioni D° sepse në këtë pozicion vendoset emri *djal/mbret*- për t'u trupëzuar me një shquese -i (*djal/mbret*). Prandaj është e udhës të mendojmë që dëftori zë një vend tjetër, natyrisht më lart se ai i emrit.

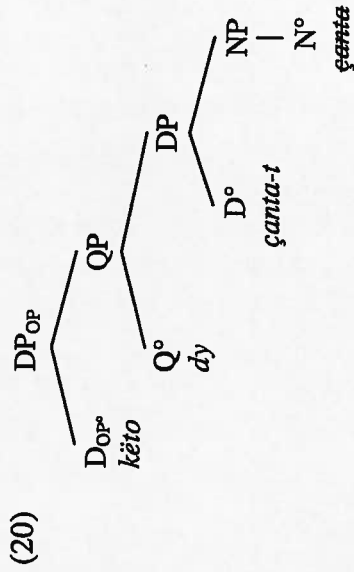
Këta shembuj na sugjerojnë se, në sintagmën emërore, ka një pozicion më të lartë që do ta emërtojmë Dop (*operator*) e që, siç do ta shohim, del në lloje të ndryshme sintagmash emërore të shquipes. Kështu, ndërtimi në (16a) ka këtë strukturë të paraqitur në vijim²:

Në këtë strukturë të përbërë, emri zhvendoset nga pozicioni i tij i origjinës N° drejt atij D° për t'u trupëzuar me një shquese, ndërsa dëftori zë pozicionin kokë të sintagmës DPop. Më e ndërlikuar paraqitet struktura e sintagmës (16b) pasi ajo përfshin në vetvete pozicionin N° në të cilin gjenerohet emri, një pozicion D° ku emri

² Këtu nuk do të trajtohet pronorin -im, pasi do të analizohet në një fazë të mëvonshme.

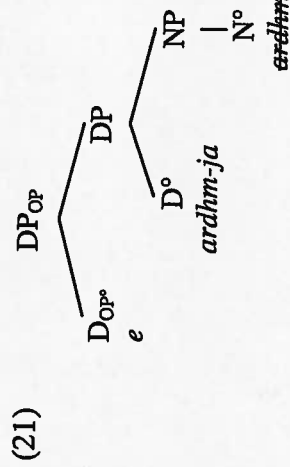
çanta ngrihet për t'u trupëzuar me një, një pozicion Q° ku përfshihet kuantifikatori/numëroni *dy* dhe një pozicion akoma më të lartë D_{OP}, ku zë vend dëftori *këto*:

6.4. Emra të paranyjëzuar

Emrat e paranyjëzuar në gjuhën shqipe përbëjnë një klasë relativisht të gjerë fjalësh. Në trajtën e shquar këta emra, përveç mbaresë-nyjës, paraprihen nga një element që në traditën gramatikore të shquipes është bërë zakon të quhet "nyjë e përparme".

Le të marrim si shembull emrin e *ardhme*, trajta e shquar e *ardhmja* e të cilit, siç vihet re, trupëzohet me një gjinisë femërore -ja dhe, në të njëjtën kohë, paraprihet nga elementi e. Ç'strukturë të brendshme kanë këta emra? Nëse supozojmë se, si në rastet e tjera, emri *ardhme* trupëzohet me një dukë u zhvendosur në pozicionin D°, nyja që i paraprin duhet të jetë në një pozicion më të lartë. Ekzistenca e një kategorie D_{OP}, siç në shembujt paraardhës, e zgjidh edhe problemin e emrave të tillë si e *ardhmja*, për të cilët jepet e njëjta paraqitje:

Po të njëjtën strukturë kanë emrat e farefisnisë si *i biri, i ati, e ëma, e mbesa*, të paraprirë nga një njëje e vetës së tretë njëjës; dhe të shquar nga një njëje e trupëzuar me të.

Edhe këta emra i shohim të zhvendosen nga pozicioni më i ulët N° drejt atij D°, në mënyrë që të realizohet trupëzimi i njëjës shquese, ndërsa nÿja që i paraprin fjalës zë vend në pozicionin D_{Op}°.

6.5. Lidhja mes dy emrave

Le të ndalojmë tani tek ato ndërtime që kanë në përbërje të tyre dy emra. Në gjuhën shqipe mund të realizohen dy sintagma të ndryshme emërore, njëra e tipit emër + emër në rasën gjinore të shquar, kurse e dyta emër i pashquar + emër në rrjedhore të pashquar. E para sillet në ndërtimin (22) ndërsa e dyta në (23):

(22) *portreti i Benit*

(23) *shtëpi guri*

Në (22) kemi një strukturë ku të dy emrat janë të shquar, pra janë të trupëzuar me njëjën. Përveç kësaj, emri *Benit* paraprihet nga një element që s'mund të shihet veçse si njëje, pasi ajo përshtatet në gjini dhe numër me emrin që paraprin:

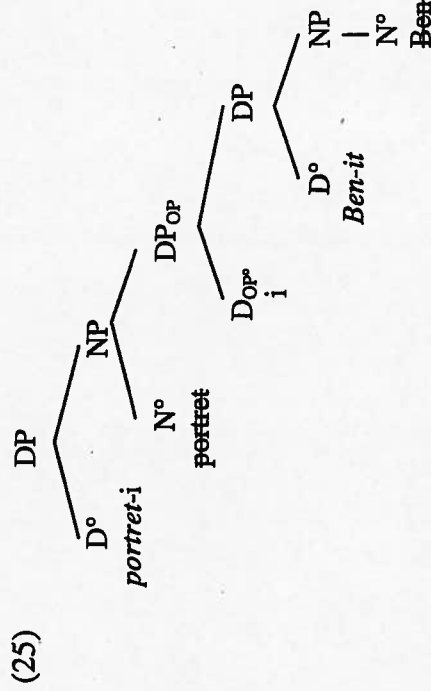
(24) a. *portreti i Benit*

b. *çanta e Benit*

Ç' vend zë nÿja që i paraprin emrit *Benit* në një kohë kur pozicionin D° të këtij emri e zë po ky emër *Ben*, i cili ngrihet për t'u bashkuar me njëjën shquese që mbart shenjuesin e rasës gjinore? Për t'i bërë vend kësaj nÿje, është e nevojshme t'i rikthehemi sërish pozicionit D_{Op} të sipërpërmendur.

Mbetet për t'u përcaktuar struktura e kësaj sintagme nën dritën e Teorisë X'.

Së pari, duhet vërejtur se në strukturën (22) dy sintagmat janë në një lidhje kokë-komplement, me sintagmën *i Benit* si komplement i kokës *portreti*. Struktura e plotë mund të analizohet si më poshtë:

Të ndalojmë te ndërtimi *shtëpi guri*, i sjellë në shembullin (23). Ky ndërtim dallon nga sintagma *portreti i Benit*, e analizuar më sipër në katër pika. Në *shtëpi guri*, emri i parë mund të paraprihet nga të gjitha elementet përcaktuese, por nuk mund të marrë një njëje shquese (26a); emri i dytë është në rasën rrjedhore e jo në gjinore (26b); emri i dytë është gjithnjë në rasën rrjedhore, në trajtën e pashquar (26c); emri i dytë nuk mund të shoqërohet nga ndonjë determinant (26d):

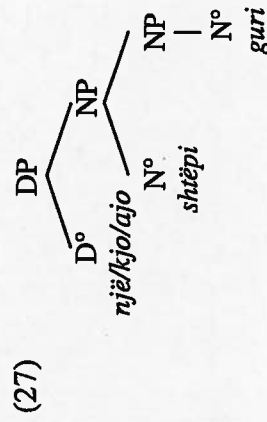
(26) a. *një/kjo/ajo shtëpi guri* vs. * *shtëpia guri*

b. *shtëpi guri* vs. * *shtëpi e gurit*

c. *shtëpi guri* vs. * *shtëpi gurit*

d. *shtëpi guri* vs. * *shtëpi një/këtij guri*

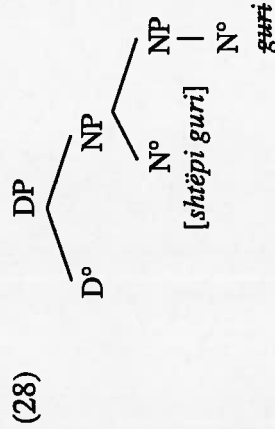
Kuptohet lehtë se sintagma *shtëpi guri* ka strukturë të ndryshme nga sintagma *portreti i Benit*. Fakti që emri në rrjedhore s'mund të paraprihet nga asnjë determinant mund të interpretohet si mungesë e plotë e pozicionit D brenda kësaj strukture. Pra, ka vetëm një kokë D ku zë vend determinanti që shoqëron emrin e parë, kurse i dyti është një projektim NP:

Kjo strukturë shpjegon pamundësinë e kombinimit të sintagmës me emër në rrjedhore me ndonjë nga determinantët e mundshëm: në mungesë të pozicionit D°, nuk ka vend për përfshirjen e tij, për rrjedhojë ky emër mund të dalë vetëm në trajtën e pashquar.

Mbetet për t'u shqyrtuar se përse emri i parë mund të shoqërohet nga dëftorët apo kuantifikatorët (*një/kjo/ajo shtëpi guri*), ndërkohë që nuk mund të marrë një një shquese (**shtëpia guri*).

E vetmja përgjigje e mundshme për këtë pyetje është se në nivelin e fundit të paraqitjes, të dy sintagmat formojnë një lloj emri të përbërë dhe kjo e pengon emrin e parë të shkëputet për t'u zhvendosur drejt pozicionit D°:

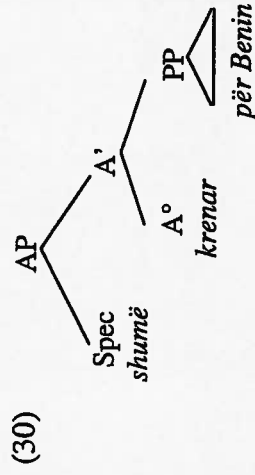
6.6. Sintagma mbiemërore

Mbiemri është një element që modifikon emrin brenda sintagmës DP. Për shembull, në strukturën *libër interesant*, mbiemri *interesant* jep një informacion shtesë lidhur me emrin *libër*. Mbiemri mund të modifikohet po ashtu nga elemente të tilla, si *shumë*, *pak* etj.:

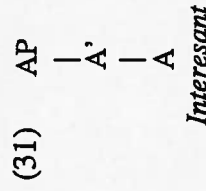
(29) *një libër shumë/pak interesant*

Edhe sintagma mbiemërore mund të paraqitet në termat e Teorisë X', pra me anë të një diagrame që është e njëjtë me ato të sintagmave të tjera, çka do të thotë se ka një kokë, një komplement dhe një specifikes.

Le të marrim një sintagmë të tillë, si *shumë krenar për Benin*. Mbiemri *krenar* është koka e një sintagme mbiemërore AP, specifikesi i së cilës mban modifikuesin *shumë*, ndërsa në pozicionin e komplementit zë vend sintagma parafjalore *për Benin*:

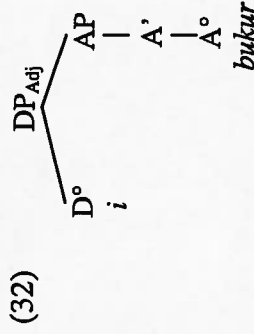

Duke qenë se shqipja ka dy klasa mbiemrash, i panyjshëm-i nyjshëm, analiza e strukturës së brendshme të këtyre ndërtimeve merr rëndësi të veçantë. Sintagmat mbiemërore që kanë si kokë një mbiemër të panyjshëm paraqesin një strukturë të brendshme më të thjeshtë (31):

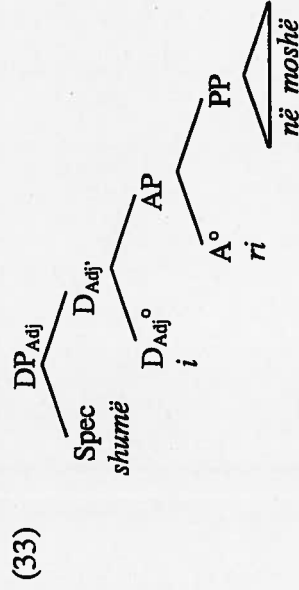
Ndryshe paraqitet struktura e brendshme e mbiemrave të nyjshëm, si p.sh. *i bukur*, të cilët shoqërohen nga një një dhe kërkojnë një pozicion të veçantë për një në brendësi të sintagmës mbiemërore.

Hipoteza më e pranueshme është ajo sipas së cilës kjo një gjenerohet në një pozicion D°, prandaj projekcioni maksimal i këtyre mbiemrave nuk është ai i një sintagme AP, por i një sintagme determinante mbiemërore, DP_{Adj} (= *Adjectival DP*).

Edhe mbiemri i nyjshëm ka të njëjtën strukturë të analizueshme sipas skemës së Teorisë X'. Pra, mund të kombinohet me një specifikes

dhe një komplement, si në shembullin e sintagmës *shumë i ri në moshë* siç paraqitet në shembullin e mëposhtëm (33):

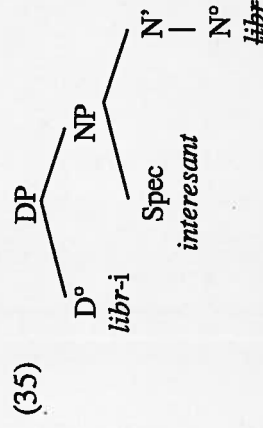

Në të njëjtën hulli vijon edhe analiza e numërorëve rrjeshtorë si *i parë, i dytë, etj.*, të cilët kanë të njëjtën strukturë të brendshme si mbiemrat e nyjshëm, struktura e të cilëve është paraqitur në (32). Të ndalojmë te vendi që zë një sintagmë mbiemërore në brendësi të sintagmës emërore dhe te lidhja që realizon emri me mbiemrin. Siç vihet re nga shembujt, në gjuhën shqipe mbiemri del gjithnjë në pozicion pas emrit:

- (34) a. *ky libër interesant* vs. **ky interesant libër*
 b. *libri interesant* vs. **interesant libri*

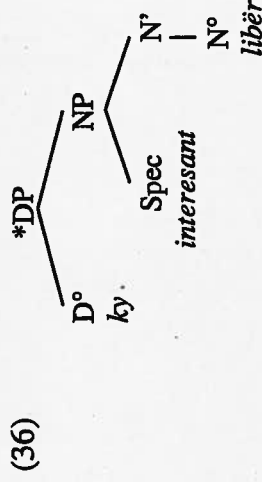
Shtrohet pyetja se si gjenerohet mbiemri brenda sintagmës emërore. Nga studimet e shumta rreth kësaj çështjeje, dy mbeten analizat më të bindshme.

Sipas së parës, mbiemrat zënë një pozicion si specifikuës të sintagmës emërore NP, brenda asaj determinante DP. Po të ndiqnim këtë analizë, do të përftonim strukturën e mëposhtme:

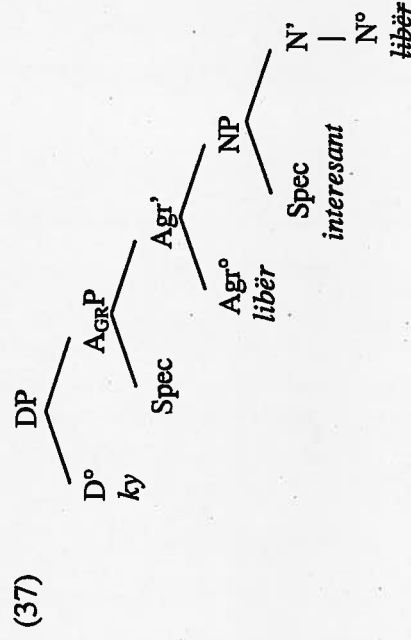
Siç vihet re në skemë, mbiemri, në strukturën bazë i paraprin emrit, pasi pozicioni i tij original është ai i specifikuës të sintagmës emërore

NP. Por, kur emri ngjitet në pozicionin D° për t'u trupëzuar me njënjë përftohet rendi linear N + A, tipik për shqipen. Kjo strukturë nuk e zgjidh problemin që shtron ndërtimi *ky libër interesant*, pasi, nëse pozicioni D° zihet nga determinanti *ky*, emri *libër* është i detyruar të mbetet në pozicionin e tij fillestar, duke dhënë këtë ndërtim jogramatikor:

Për t'i dhënë zgjidhje këtij problemi, brenda sintagmës emërore mund të përfshijmë një kategori funksionale, të markuar me ndonjë tipar përshatjeje, që i jep mundësi emrit ta kapërcëjë mbiemrin duke u hedhur në një pozicion më lart se ky i fundit. Hipoteza e pranisë së një kategorie funksionale të ndërmjetme mes DP e NP është pranuar nga shumë studime për gjuhë të ndryshme.

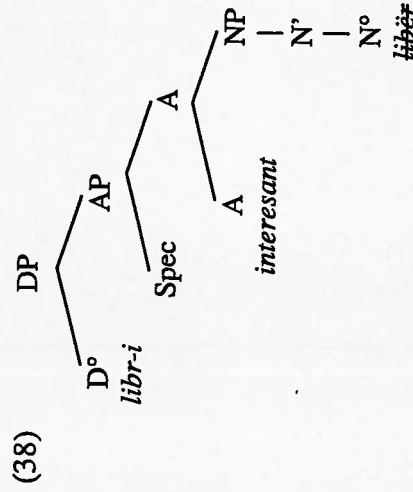
Kjo kategori e përshatjes (*AGReement Phrase*) do të shërbenë për të kontrolluar tipare të ndryshme, si ato të gjinisë dhe numrit. Pra, nëse ajo është e pranishme në strukturën DP, atëherë emri e lë pozicionin e tij original N° për t'u zhvendosur drejt pozicionit të kategorisë funksionale të përshatjes në mënyrë që të bashkohet me tiparet e gjinisë dhe të numrit:

Krahas kësaj, ka edhe një hipotezë të dytë që lidhet me pozicionin original të mbiemrave brenda sintagmës DP, sipas së cilës mbiemrat projektojnë një kategori të vetën funksionale diku në një pikë të ndërmjetme mes DP ed NP.

Pra, nuk kemi të bëjmë më me specifikues të sintagmës emërore NP, por koka që kanë një projekcion të tyrin funksional (AP), struktura e së cilës ndjek parimet e Teorisë X'.

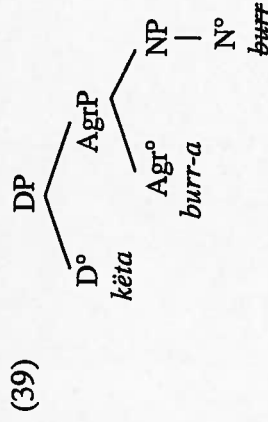
Një hipotezë e tillë, e zbatuar për shqipen, do të jepte skemën (38):

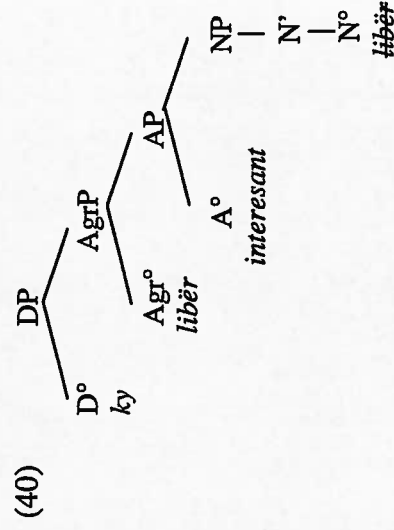
Sidoqoftë, edhe kjo strukturë është e pamjaftueshme dhe nuk u përgjigjet ndërtimeve të tilla si *ky libër interesant*, pasi, nëse pozicioni D° është i zënë nga dëftori *ky*, emri nuk mund të zhvendoset në një pozicion më të lartë se mbiemri, prandaj struktura përfundimtare do të ishte një strukturë jogramatikore **ky interesant libër*.

Është e qartë se çfarëdo lloj teorie që të zgjidhet për strukturën dhe pozicionin e mbiemrave, mbetet gjithnjë në vëmendje problemi i përmbyesjes së rendit N + A dhe kjo mund të realizohet vetëm duke propozuar një kategori të re funksionale krahas asaj emërore dhe determinante.

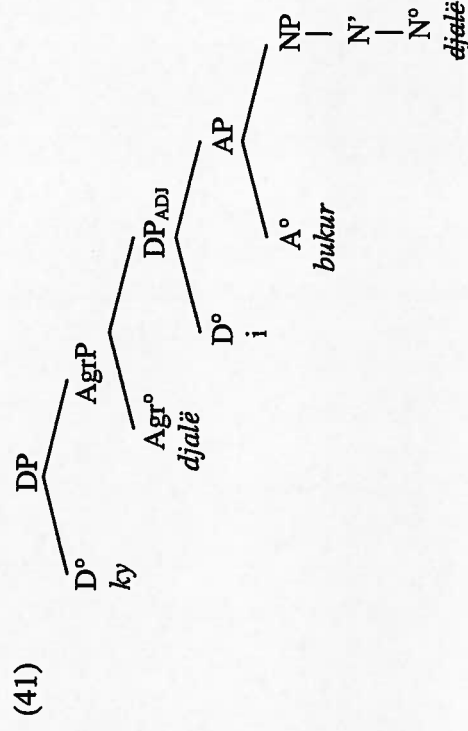
Me pak fjalë, për të analizuar lidhjen e një emri me një mbiemër kemi nevojë për një strukturë emërore më të artikuluar, që përfshin së paku një projekcion funksional të përshtatjes. Kështu, për shqipen mund të propozohet një kategori AgrP në të cilën emri zhvendoset për të kontrolluar tiparet e veta:

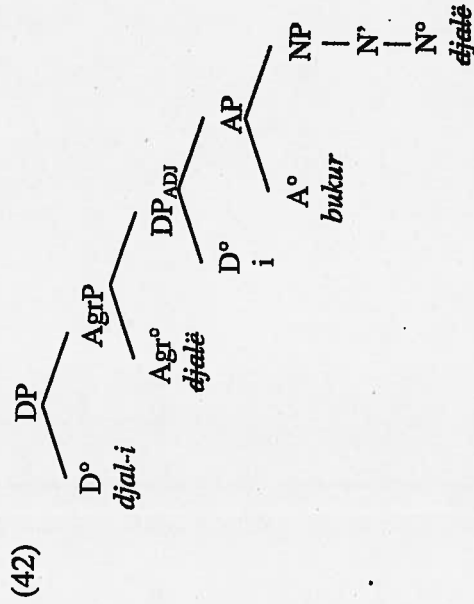
Nëse pranojmë se struktura DP e shqipes është ajo e paraqitur në (39), atëherë sintagma *ky libër interesant* do të paraqitet si më poshtë:

E ngjashme me të do të jetë struktura e sintagmës *ky djalë i bukur* apo *djali i bukur*. Në rastin e parë do të kishim një skemë si në (41):

Ndryshe ndodh me ndërtimin *djali i bukur*, në të cilin emri ngrihet në pozicionin D° të DP-së për t'u trupëzuar me nyjën.

6.6.1. Mbiemrat që u paraprijnë emrave

Edhe pse shqipja ka një rend linear neutral emër-mbiemër, megjithatë mund të ndeshen disa raste në këtë gjuhë ku mbiemri i paraprin emrit.

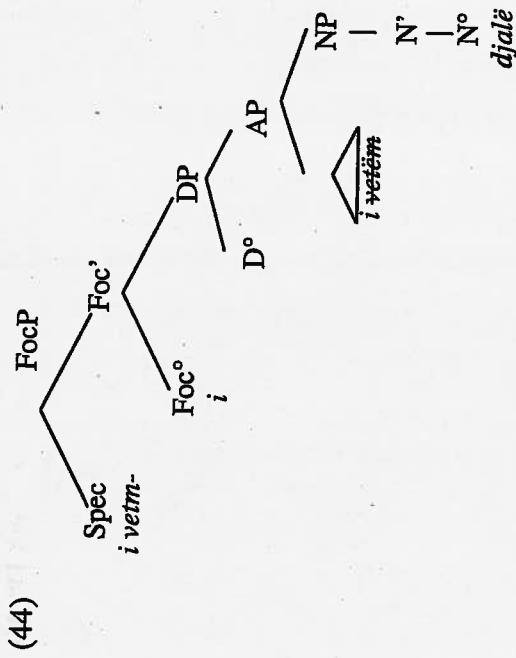
Këtë e dëshmojnë dhe ndërtimet e mëposhtme:

- (43) a. *i vetmi djalë*
b. *e zeza natë*

Ndërtime të tilla kanë një efekt stilistikor të veçantë. Duke qenë se Chomsky-i parashtron idenë se çdo tipar duhet të kontrollohet nga një element që mbart të njëjtin tipar, vijmë në përfundimin që tipari Fokus, që karakterizon struktura të tilla, të kontrollohet në brendësi të një projekcioni FocusP (*Focus Phrase*), në një pozicion më të lartë se DP.

Mbiemri ngrihet në pozicionin e specifikuesit të këtij projektimi FocusP nga ku bashkohet me nyjën që ndodhet në pozicionin Focus°.

Pasi ndodh bashkimi i nyjës me mbiemrin, nuk ka më arsye që emri të zhvendoset dhe prandaj mbetet brenda sintagmës NP:

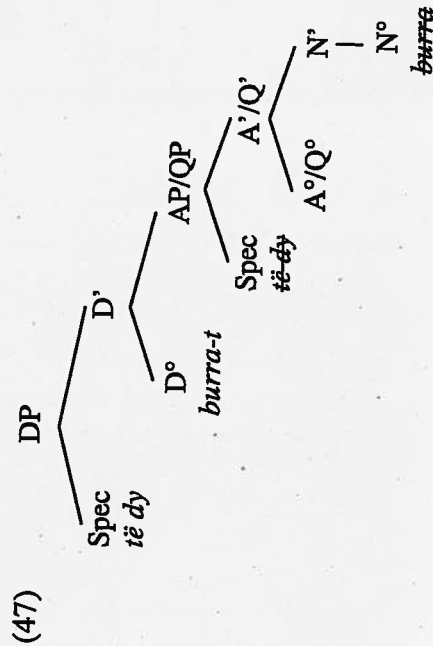
Edhe numërorët rreshtorë mund t'i paraprijnë emrit, si të (45):

- (45) *i pari vrapues*

Një strukturë e tillë do të ketë të njëjtën paraqitje si ajo në (44). Së fundi, në pozicionin paraemëror mund të gjejmë edhe disa numërorë të paraprirë nga nyja si në shembullin (46):

- (46) *të dy burrat*

Numërori *dy* i shprehur në trajtën *të dy* sillet si një mbiemër i nyjshëm, pra, ka të njëjtën strukturë ashtu si dhe mbiemri *i bukur*, i cili paraqitet në skemën (32).

Në këtë ndërtim, shohim ngritjen e emrit *burra* drejt pozicionit D° për t'u bashkuar me nyjën e shquar. Numërori i nyjësuar, që gjenerohet në pozicionin AP më të ulët apo në një pozicion QP, zhvendoset dhe zë vendin e specififikuesit të sintagmës DP:

6.7. Pronorët

Së fundi, le të marrim në shqyrtim ndërtime me përmira pronorë. Veçoria e parë që bie në sy është se këta përmira kombinohen vetëm me emra të shquar, pra me emra që trupëzohen me nyjën e shquar:

- (48) a. *libri im*
 b. *një libër im
 c. *një im libër

Një veçori e dytë që lidhet me këto struktura ka të bëjë me mundësinë e lidhjes ose jo të tyre me nyjë. Për shembull, në numrin njëjës format e thjeshta të vetës së parë dhe të dytë *im* e *yt*, dhe të shumësit *ynë* e *iuaj* u kundërvihen formave të nyjshme të vetës së tretë njëjës *i tij* e *i saj* dhe shumës *i tyre*.

Po ashtu, të nyjshme dalin trajtat e vetës së parë, të dytë e të tretë e *mi*, e *tu*, e *tij*, e *saj*, e *tyre*. Ndërsa shumësi i vetës së parë e të dytë dalin pa nyjë: *tanë* e *tuaj*. Si të gjithë mbiemrat, edhe përmirat pronorë, zakonisht, zënë vend pas emrit:

- (49) *libri im* vs. **im libri*

Lidhur me strukturën e tyre të brendshme, vihet re se në gjuhën shqipe pronorët sillen përafërsisht si mbiemrat. Kështu, përmirat pronorë të nyjshëm për nga ndërtimi janë të njëjtë me mbiemrat e nyjshëm, khs. *i tij* dhe *i bukur*; po ashtu, pronorët e panyjshëm mund të krahasohen me mbiemrat e panyjshëm, khs. *im* dhe *interesant*.

Nisur nga kjo ngjashmëri strukturore, pronorëve mund t'u shënojmë të njëjtën strukturë të brendshme të mbiemrave cilësorë. Kështu, struktura e pronorëve të nyjshëm mund të paraqitet si në shembullin e imposhtëm (50).³

³ Për sintagmën e pronorëve përdorim simbolin PossP (Possessive Phrase).

- (50)
$$\begin{array}{c} \text{DP}_{\text{Poss}} \\ \swarrow \quad \searrow \\ \text{D}^{\circ} \quad \text{PossP/AP} \\ i \quad | \\ \text{Poss}^{\circ}/\text{A}' \\ | \\ \text{Poss}^{\circ}/\text{A}^{\circ} \\ \text{tij} \end{array}$$

Për pronorët që dalin pa nyjë, struktura e tyre do të paraqitet kështu:

- (51)
$$\begin{array}{c} \text{PossP/AP} \\ | \\ \text{Poss}^{\circ}/\text{A}' \\ | \\ \text{Poss}^{\circ}/\text{A}^{\circ} \\ \text{im} \end{array}$$

Në ato raste kur i shohim të lidhur me emrin, vlejné të njëjtat rregulla si për mbiemrin (ref. (42)). Pronorët, sidoqoftë, shfaqin disa tipare të veçanta lidhur me paradigmen e tyre kur lidhen me emrat e farefisnisë. Disa prej këtyre emrave e lejojnë përmirin të zërë vend si pas, ashtu dhe para emrit. Sidoqoftë, sintaksa e këtyre dy strukturave paraqitet e ndryshme. Në ato raste kur përmiri pronor zë vendin e zakonshëm, pas emrit, emri i farefisnisë shoqërohet nga nyja shquese:

- (52) *biri im* vs. **bir im*

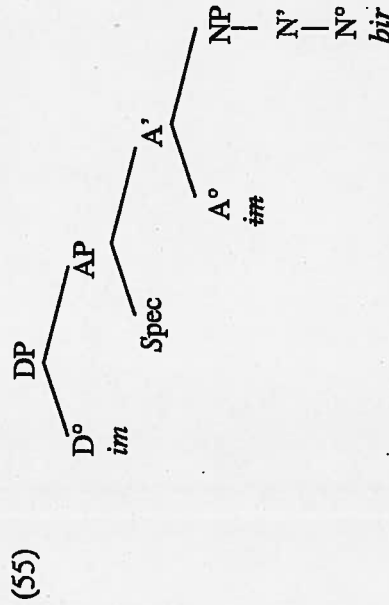
Në këto ndërtime, emri duhet të zhvendoset drejt pozicionit D°:

- (53)
$$\begin{array}{c} \text{DP} \\ \swarrow \quad \searrow \\ \text{D}^{\circ} \quad \text{AP} \\ \text{biri} \quad | \\ \text{Spec} \quad \text{A}' \\ \quad \quad \swarrow \quad \searrow \\ \quad \quad \text{A}^{\circ} \quad \text{NP} \\ \quad \quad \text{im} \quad | \\ \quad \quad \quad \text{N}' \quad | \\ \quad \quad \quad \quad \text{N}^{\circ} \\ \quad \quad \quad \quad \quad \text{-tj\#} \end{array}$$

Kur përemri i paraprin emrit të farefisnisë, emri s' mund të dalë i shquar.

(54) *im bir* vs. **im biri*

Fakti që emri nuk mund të shoqërohet me një shqese, lë të kuptohet se mund të jetë pronori ai që zë pozicionin D°, duke e penguar kështu një shqese të gjenerohet aty, si dhe emrin të zhvendoset diku më lart periferisë së kësaj strukture:

Të dhënat e shqipes dëshmojnë se kjo është e mundshme vetëm me pronorët e vetës së parë e të dytë njëjës:

- (56) a. *im bir*
 b. *yt bir*
 c. **i tij bir/ynë bir/juaj bir/tanë bij /tuaj bij/i tyre bir*

Sigurisht, kjo ka të bëjë me përcaktueshmërinë e referentit. Siç dihet, gjatë ligjëritimit veta e parë i korrespondon folësit, ndërsa e dyta dëgjuesit. Kur pronorët e vetës së parë e të dytë njëjës kombinohen me emrat e farefisnisë, kanë vetinë t'u shënojnë referentin këtyre të fundit, çka do të thotë se lidhja e një pronori të vetës së parë e të dytë njëjës me një emër farefisnie shënon një individ dhe jo një argument të hapur që kërkon të plotësohet, të ngopet nga një kategori D. Në të vërtetë, përemri pronor i vetës së parë dhe të dytë në pozicionin D° është i mjaftueshëm për të legjitimuar një interpretim referencial, duke e penguar kështu emrin të marrë një. Ndryshe ndodh me pronorët shumë, të cilët kanë si referentë, përveç folësit dhe dëgjuesit, edhe të tjerë, kështu që nuk janë në gjendje të legjitimojnë një interpretim të përcaktuar, çka ua bën atyre të pamundur zhvendosjen në pozicionin D°.

KLITIKËT: ANALIZË E STRUKTURAVE KU SHFAQËN ATA

7.0. Klitikët, vendi dhe roli i tyre në frazë

Në kuadrin e gramatikës gjenerative, një ndër çështjet kryesore lidhur me studimin e klitikëve ka qenë përcaktimi i vendit, pozicionit të gjenerimit të tyre në frazë. A përputhet ai me vendin që klitikët zënë në sintaksën e shfaqur, apo ky pozicion përfitohet nga zhvendosjet në frazë? Le t'i referohemi shembullit të mëposhtëm:

(1) *Ai e përshëndeti Anën*

Folja *përshëndet* është një folje dyvalentëshe e cila u shënon rolet tematike argumentit të brendshëm *Anën* dhe atij të jashtëm *ai*. Në sintaksën e shfaqur vëmë re se para foljes ndodhet trajta e shkurtër,

thënë ndryshe klitiku *e*, me anë të të cilit rimerret kundrinori i drejtë. Duke parë lidhjet që folja realizon me fjalët, lind pyetja:
 -Në ç'raport është ajo me trajtën e shkurtër *e*?
 -Nga e meri rolin tematik kjo e fundit dhe cili është pozicioni i saj argumentor?

7.1. Zhvendosja e klitikëve në frazë

Në lidhje me pozicionin e klitikëve në frazë ka dy linja të ndryshme mendimi. Sipas Kayne-it (1975), klitikët dalin së pari në një pozicion pasfoljor, si argumente të foljes e më pas zhvendosen në pozicionin e tyre sipërfaqësor ku i gjejmë në sintaksën e shfaqur.

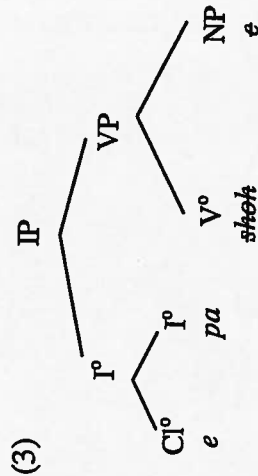
Pra klitikalizimi, apo rimarja e kundrinës, nuk shpjgohet veçse me rregullën e lëvizjes (*Move*). Kayne arrin në këtë përfundim duke analizuar të dhënat që i ofron gjuha frënge. Rimarja e kundrinës së drejtë dhe të zhdrejtë në këtë gjuhë realizohet vetëm në mungesë të shprehjes së tyre në frazë, ndryshe nga shumë gjuhë të tjera si shqipja, spanjishtja etj. Le t' u referohemi shembujve të mëposhtëm:

- (2) a. *Marie voit Jean*
 Maria pa Zhanin
 b. *Marie le voit*
 Maria e pa
 c. **Marie le voit Jean*
 Maria e pa Zhanin
 d. **Jean lui a donné des bonbons à Marie*
 Zhani i dha bonbone Marisë

Pra, sipas Kayne-it, sintagma emërore dhe klitiku janë në marrëdhënie përdarjeje plotësuese: kështu, në (1a) del vetëm sintagma emërore *Jean*, kurse në (1b) del vetëm klitiku *le*. Kayne-i e mbështet analizën e tij në një sërë argumentesh, një ndër të cilat është pikërisht përdarja plotësuese mes klitikëve dhe fjalëve të lidhura. Pra, të dy këto elemente janë argumente të brendshme të foljes, prandaj edhe e përjashtojnë njëri-tjetrin siç u pa në shembujt e mësipërm. Sa kohë që kjo rregull respektohet, kemi ndërtime gramatikore, por, nëse shkelet

si në (1c-d), ku del si klitiku ashtu dhe sintagma emërore, atëherë përftohen ndërtime jogramatikore.

Pamundësia e përdorimit të dy elementeve njëkohësisht (argumentit DP dhe klitikut që e rimerr atë) pra, përdarja e tyre plotësuese lidhur me foljen përbën bazën ku mbështetet analiza e zhvendosjes. Sipas propozimit të Kayne-it, zhvendosja e klitikut në rastin e shembullit (2b) do të paraqitej si më poshtë:

Sipas kësaj skeme, klitiku *e* lind si komplement i vetëm i foljes dhe më pas zhvendoset në të majtë të sintagmës fleksionale IP si adjunkt i saj në pozicionin Cl°.

7.2. Klitikët dhe pozicioni i tyre argumentor në frazë

Analiza e propozuar nga Kayne-i ka njohur kundërshtime të shumta në studimet pasuese sidomos për vështirësinë që haset për të pranuar adjunktët në të majtë të periferisë së frazës. Po ashtu, një sërë studimesh na kujtojnë se kjo dukuri nuk është një universale gjuhësore, pasi në shumë gjuhë të tjera këto dy elemente mund të shfaqen njëkohësisht në frazë.

Duke qenë se, ndryshe nga të dhënat që na ofron gjuha frënge, në gjuhë si shqipja, spanjishtja etj, ku normalisht dalin si sintagma emërore me funksion kundrinor, ashtu dhe trajta e shkurtër që e rimerr atë (4a-b), lind pyetja: Ç' mekanizma veprojnë dhe si bëjnë të mundur që, si klitiku, ashtu dhe sintagma emërore e rimarrë prej tij të kenë të njëjtin rol tematik dhe të njëjtën rasë?

- (4) a. *E pashë Zhanin*
 b. *Lo vio a Juan*

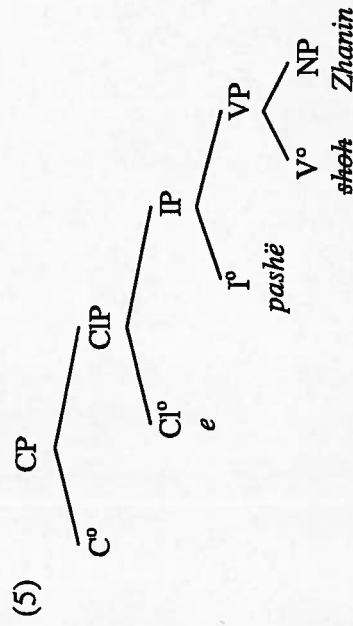
Kështu në ndërtimet në (4), si sintagma emërore *Zhanin/Juan*, ashtu dhe klitiku *e/lo*, në secilën prej gjuhëve nga janë marrë shembujt, kanë të njëjtën rasë, atë kallëzore, dhe ndajnë të njëjtin rol tematik. Folja *shoh* është dyvalentëshe (*kush sheh? kë sheh?*). Kush ia shënon rolin tematik klitikut? Kujtojmë që sipas **Kriterit Tematik** (Chomsky 1981):

- a. *çdo argumenti i duhet caktuar një dhe vetëm një rol tematik*
- b. *çdo rol tematik i duhet caktuar vetëm një argumenti*.

Ndryshe nga Kayne-i, një sërë studiuesish të tjerë, si Rivas (1977), Borer (1981), Joeggi (1982) etj., mendojnë se nuk ka zhvendosje të klitikëve në frazë, pasi ata janë gjeneruar në atë pozicion që dalin në sintaksën e shfaqur.

7.3. Sintagma klitike

Sportiche-i (1992), propozon një model të ri, sipas të cilit klitikët janë koka flektive që projektojnë një sintagmë klitike CIP (*Clitic Phrase*). Projekzioni maksimal CIP qëndron midis pozicioneve CP (Sintagmë Komplementuese) dhe IP (Sintagmë Fleksionale). Pra, sipas Sportiche-it, të gjithë klitikët gjenerohen në atë pozicionin në të cilin dalin në sintaksën e shfaqur. Sipas kësaj teze, fraza (4a) do të kishte këtë skemë:

Siç shihet, kundrinori *Zhanin* lind si argument i foljes *shoh*, kurse klitiku lind në pozicionin kokë të sintagmës CIP.

7.4. Proklizë, enklizë, endoklizë

Pozicioni parafoljor i klitikut, siç e pamë në (5), ndryshe quhet **proklizë**. Përveç proklizës, të dhënat e shqipes na ofrojnë edhe pozicionin pasfoljor të klitikut, **enklizën**, dhe vendosjen e tij në mes të foljes endoklizën.

Le t'i analizojmë këto raste për të parë pozicionin që zë klitiku në ndërtime të tilla, duke u mbështetur në analizën e propozuar nga Sportiche-i.

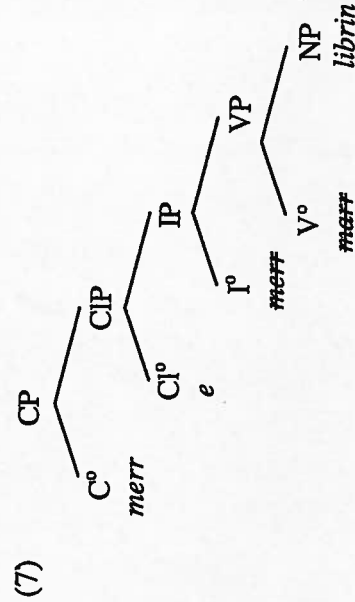
7.4.1. Klitikët në pozicion pasfoljor

Në gjuhën shqipe, ashtu si dhe gjuhë të tjera, klitikët mund të dalin edhe në pozicionin pasfoljor. Kjo ndodh kryesisht në format foljore të mënyrës urdhërore, ku klitikët dalin të trupëzuar me to:

- (6)
- a. *merre librin*
 - b. *merre*

Në ato raste kur klitikët gjenerohen në pozicionin kokë të sintagmës klitike CIP, ata mund të trupëzohen me foljen, vetëm nëse kjo e fundit ngrihet në pozicionin e kokës C°.

Kështu, struktura e këtyre ndërtimeve do të kishte këtë paraqitje skematike:

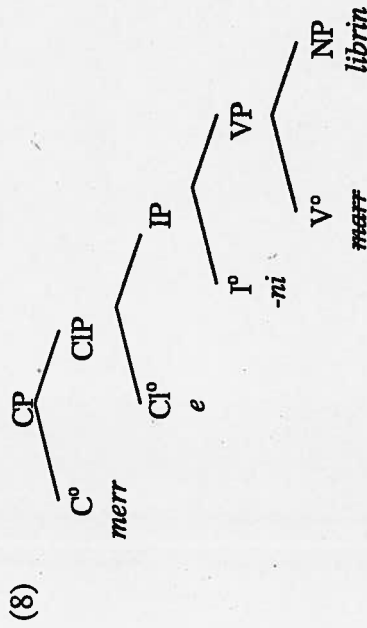

7.4.2. Klitikët në mes të foljes

Kur folja në urdhërore del në vetën e dytë shumë, atëherë klitikët zënë vend në mes të trupit të foljes:

- (7) a. *merreni librin*
- b. *merreni*

Edhe në këtë rast folja lëviz duke i lënë tiparet fleksionale poshtë, në pozicionin Infl, ndërkohë që zë vend si kokë e sintagmës komplementuese C^o, siç dëshmohet në skemën e mëposhtme:

8

FJALIA PYETËSE

8.0. Hyrje

Duke ecur në hullinë e një klasifikimi të bërë traditë tashmë, brenda grupit të fjalive pyetëse do të dallojmë pyetëset WH¹ e pyetëset PO/JO. Të parat janë ato lloje fjalish pyetëse për ndërtimin e të cilave bashkëveprojnë elemente pyetëse të tipit *kush, çfarë, cili, kur, ku, pse, si*, siç ilustrohet në shembujt e mëposhtëm:

- (1) a. *kë ka takuar Beni?*
- b. *kur do të nisët Beni?*

Ndërsa në grupin e dytë (pyetëse *po/fo*) bëjnë pjesë ato fjali pyetëse, të cilat kërkojnë përgjigjen *po ose jo* dhe formohen ose vetëm nëpërmjet intonacionit të zërit, si në (2a), ose me pjesëzën pyetëse *a* si në (2b):

¹ Pyetëset WH janë ai lloj fjalish pyetëse që kanë në përbërjen e tyre elemente pyetëse të llojit KUSH, KË, ÇFARË, KU, dhe emërtohen kështu nisur nga shkronjat e para të fjalëve pyetëse në anglishte: *Who* (kush), *What* (çfarë), *Where* (ku), *When* (kur).

- (2) a. të pëlqen vjeshita?
b. a punove dje?

Duke qenë se këto dy lloje fjalish pyetëse shfaqin tipare të ndryshme për nga pikëpamja strukturore, do t'i analizojmë veçmas, duke sjellë për secilën prej tyre një paragraf të detajuar strukturore.

8.1. Pyetëset WH

Frazat pyetëse të tipit WH me përemrat pyetës KUSH/CILI/ÇFARË kanë një strukturë të veçantë, pasi elementi pyetës i tyre del gjithnjë në krye, ndërsa kryefjala, që normalisht e zë vetë këtë pozicion, shtyhet në fund të fjalisë:

- (3) *çfarë lexoi Beni?*

Elementi pyetës *çfarë* i frazës (3) gjenerohet brenda sintagmës foljore, ku merr rolin tematik dhe rasën kallëzore nga folja *lexoj*. Më pas zhvendoset si pasojë e një rregulle që e lëviz nga pozicioni i tij fillestar për ta vendosur në një pozicion tjetër, pasi tiparet pyetëse duhet të gjenden në krye të frazës.

Zhvendosja e elementit pyetës nga pozicioni i tij argumentor drejt fillimit të fjalisë është një lëvizje e detyrueshme. Kështu, nëse elementi *çfarë* në ndërtimin (4) do të qëndronte në pozicionin e tij argumentor, nuk do të përftonim një pyetëse të mirëfilltë, por një pyetëse të llojit *eko*²:

- (4) *Beni lexoi çfarë?*

Edhe elementet pyetëse që gjenerohen në brendësi të fjalisë së nënënditur duhet të zhvendosen drejt kreut të fjalisë kryesore, siç dëshmohet në (5):

- (5) *çfarë thua/mendon se lexoi Beni?*

Këtu, elementi *çfarë*, edhe pse del në rolin e kundrinorit të drejtë të foljes së fjalisë së nënënditur *lexoj*, megjithatë e gjejmë t'i paraprijë frazës, çka e përforcon më shumë pohimin se të gjitha fjalitë pyetëse

kërkojnë zhvendosjen e elementit pyetës nga pozicioni fillestar drejt periferisë së majtë të frazës. Ndërkohë që zhvendosja e elementeve pyetëse është një ndër parametrat që bashkon gjuhët europiane, nga ana tjetër, janë të rralla rastet kur elementi pyetës dhe lidhëza nënrenditëse përdoren njëkohësisht në të njëjtën fjali pyetëse të zhdrejtë, siç ndodh rëndom në gjuhën shqipe si në shembullin (6).

Këtu elementet WH dalin pas komplementuesit *se*, i cili i paraprin fjalisë pyetëse të zhdrejtë. Pra, në gjuhën shqipe, një fjali pyetëse mund të paraprihet nga një komplementues:

- (6) a. *nuk e di se kush do të niset*
b. *nuk e di se kur do të niset Beni*

Siç u tha më sipër, një ndër tiparet që karakterizojnë këto struktura është pozicioni i përhershëm i sintagmës WH në krye të frazës. Një dukuri e tillë lë të nënkuptohet se përbërës të tillë, me gjasë, zënë një pozicion në periferinë e parë të frazës, pra në nyjën CP.

Duke u nisur që nga zanafilla e formulimeve të para rreth Teorisë X', është thënë se elementet WH zhvendosen drejt pozicionit të specifikesit të sintagmës komplementuese CP, sepse pozicioni C° i frazave pyetëse mbart një tipar pyetës abstrakt, pra një tipar WH i cili dëshmon natyrën pyetëse të gjithë kësaj strukture.

Kështu, të gjithë ato elemente që mbartin tiparin WH zënë vend në hapësirën C°, e cila është mbartëse e po këtij tipari pyetës. Duke qenë se hapësira CP përfaqëson periferinë e skajshme të frazës, është e pritshme që edhe elementet pyetëse të dalin rregullisht në krye të saj.

Por nuk ndodh kështu, sepse një element pyetës mund të dalë edhe në vend të dytë, pas një elementi të zhvendosur më parë, siç dëshmohet në frazat (7), ku elementi pyetës shfaqet pas emrit *Benin*. Ky i fundit ka lënë pozicionin argumentor brenda sintagmës foljore VP (ku i është shënuar rasi kallëzore nga folja) dhe është ngritur drejt një pozicioni më të lartë, brenda hapësirës CP.

- (7) a. *Benin, kur e takove?*
b. *Benin, kush e takoi?*

Është e qartë se të dy elementet, *Benin* dhe sintagma WH, kanë dalë në periferinë e majtë të frazës. Por në cilin pozicion ndodhen ata? Nëse

² Në pyetjet e llojit *eko*, folësi e njëj që më parë përgjigjen e pyetjes që parashtron.

nyja CP ka vetëm një pozicion për Specifikuesin, si mund t'i mbajë dy elemente njëkohësisht? Përveç kësaj, nëse me të vërtetë elementi *WH* është në pozicionin e Specifikuesit të sintagmës CP, atëherë si mund të shpjegohet që ai shfaqet pas komplementuesit *se* (ref. (6)) i cili zë pozicionin e kokës C°, kur në të vërtetë ai do të duhej ta ndiqte e jo t'i paraprinte elementit pyetës?

Shembujt si ata në (7), të ngjashëm edhe me ata në gjuhën italiane, e kanë shtyrë Rizzi-in (1995) të argumentojë se struktura e njëjës CP është më e ndërlikuar nga ç'duket në pamje të parë.

Në të vërtetë, për analizën e këtyre të dhënave është e udhës të marrim në shqyrtim një strukturë më të ndërlikuar të njëjës CP, në të cilën gjenden pozicionet e nevojshme si për emrin *Benin* ashtu dhe për elementet pyetës *kur/kush*. Në vijim do të analizojmë strukturën e sintagmës komplementuese CP duke u mbështetur në propozimin e sjellë nga Rizzi (1995).

8.2. Periferia e majtë e frazës

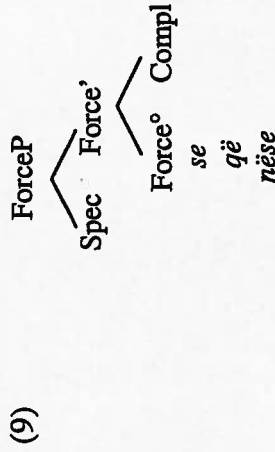
Rizzi (1995) ka propozuar një paraqitje të re për njëjën CP, shumë më të artikuluar dhe zgjeruar se ajo tradicionaleja, në të cilën pasqyrohen vetëm koka C, specifikuesi dhe komplementi IP.

Kjo strukturë e re, e cila njihet me emrin **Sistemi Forcë-Shjtjellim** (*Force-Finiteness*), përfshin, përveç komplementuesit, edhe elemente të tjera si **Topik** (*Topic*) dhe **Fokus** (*Focus*), kategori që përfaqësojnë, përkatësisht, të njohurën dhe të panjohurën që përmban një mesazh i caktuar. Struktura e re e propozuar nga Rizzi krijon vend, së paku, për katër pozicione të ndryshme, brenda njëjës CP.

Pozicioni më i lartë është **ForceP**: projektohet nga koka **Force°** dhe shërben për të përcaktuar llojin e frazës. Tek koka **Force°** zënë vend komplementuesit si: *se*, që paraprin fjalinë dëftore; *që*, i cili paraprin fjalinë me folje në lidhore apo atë relative; dhe *nëse* që paraprin fjalinë kushtore, si në frazat në (8):

- (8) a. *Tha se do të kthehej shpejt*
 b. *Libri që lexova më pëlqeu*
 c. *Merr makinën nëse s'ka tren*

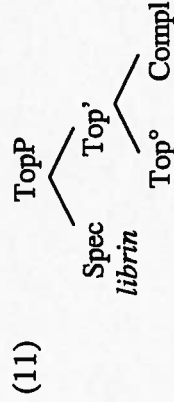
Në frazat e mësipërme dallohen komplementuesit *se*, *që* dhe *nëse* falë të cilëve ne kuptojmë që këto fraza janë përkatësisht emërore (që bëjnë punën e kryfjalës, të kundrënës a të kallëzuësit emëror), relative dhe kushtore⁸. Më poshtë është paraqitur skema X-bar e kësaj sintagme:

Poshtë njëjës **ForceP** ka një pozicion **Topik** (e shënuar shkurtimisht **TopP** nga *Topic Phrase*). Kategoria **Topik** (temë) shpërhet të njohurën, atë që është thënë më parë. Shembuj topikalizimi janë ata të frazave (7) dhe (10), ku sintagmat emërore *Benin*, *librin* dalin si **Topik** (temë), pra si e njohur.

(10) *librin, Beni e lexoi dje*

Në sintagmën **TopP**, koka funksionale **Top°** projektton skemën e saj **X-bar**, ku bëjnë pjesë specifikuesi dhe komplementi. Në vendin e specifikuesit mbërrijnë elemente si *Benin*, *librin*, të zhvendosur si pasojë e procesit të topikalizimit.

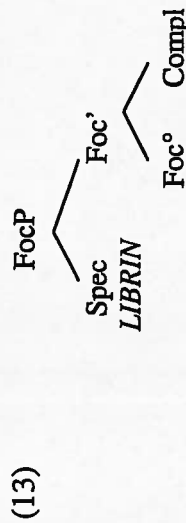

Pozicioni **Topik** ndiqet nga **Fokus** (*Focus*), i cili shpërhet të panjohurën, të renë e informacionit, si sintagma emërore *LIBRIN* në shembullin e në vijim.

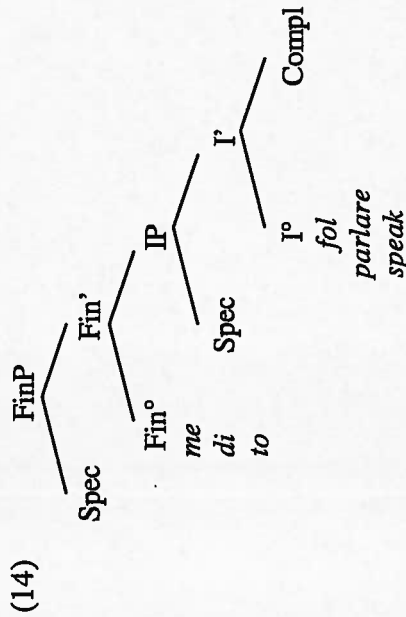
⁸ Natyrisht, njëkohësisht me komplementuesin merren parasysh edhe elemente të tjerë që shërbejnë për organizimin e frazës.

(12) *LIBRIN lexoi Beni (jo gazetën)*

FocusP (e shënuar shkurtimisht **FocP** nga *Focus Phrase*) projektohet nga koka **Foc°** dhe në specifikuësin e tij zënë vend elementet e fokalizuara si *LIBRIN*.

Nyja më e ulët është ajo **FinP** (*Finines Phrase*), që qëndron në një pozicion më të lartë se ajo e fleksionit IP dhe, në rastin e shqipes, përmban formantë të tillë, si parafjalën *me* në ndërtimet e paskajores geqe (*me fol*) të cilave në gjuhë të ndryshme u gjegjen elemente të tilla si *di* për italishten (*di parlare*) *to* për anglishten (*to speak*) etj. Ndërkohë foljet zënë pozicionin e kokës së sintagmës fleksionale.

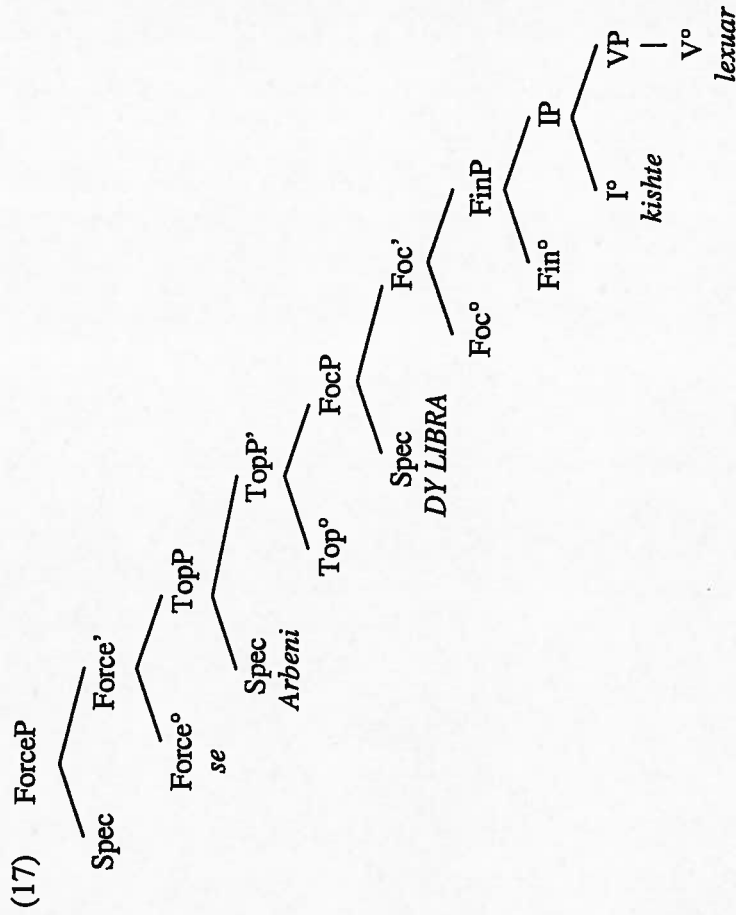
Në pozicionin kokë të kësaj nyje zënë vend ato elemente që janë shprehëse të tipareve të ndryshme foljore. Rrjedhimisht, struktura e propozuar nga Rizzi ka paraqitjen e mëposhtme:

(15) *Force... Topic... Focus... Fin... IP*

ku **Force** është pozicioni më i lartë i sintagmës komplementuese, **Topik** shpreh të njohurën, atë që është thënë më parë, ndërsa **Fokus**

shpreh të panjohurën, të renë e informacionit që përcillet. Mbi këtë të fundit bie dhe theksi logjik i frazës. Sintagmat **FinP** / **IP** janë shprehëse të fleksionit foljor dhe zënë vend në periferinë e djathtë të sistemit komplementues, ku **IP** zë pozicionin më të ulët të këtij sistemi.

Për ta bërë më të qartë mënyrën e shprehjes së kategoriave të analizuara më lart, po japim strukturën e plotë të një fraze që përmban këto elemente:

(16) *tha se Arbeni DY LIBRA kishte lexuar*

Duhet pasur parasysh se sistemi forcë-shtjellim është pjesa kryesore më e rëndësishme e sistemit komplementues, kështu që duhet parë i pranishëm në të gjitha strukturat e mundshme që paraqesin frazat e ndryshme.

Nga ana tjetër, duhet theksuar që sistemi *Topik-Fokus* është i pranishëm në një strukturë të caktuar vetëm nëse është “i nevojshëm”, pra, nëse ndonjë përbërës shfaq tipare **Topik** apo **Fokus**. Duke qenë se

këto kategori dalin rëndom në fjalitë pyetëse, atëherë edhe për strukturën e sintagmës komplemtuese CP të këtyre fjalive do të ndiqet e njëjta linjë analize.

8.3. Analiza e përbërësve brenda fjalisë pyetëse

Ç' vend zënë elementet pyetëse brenda kësaj strukture? Duke genë se sintagmat *WH*, ashtu siç pamë në (7), mund të paraprihen nga elemente të topikalizuara, të cilët zënë pozicionin e specifikuësit të sintagmës TopP, është e natyrshme të mendojmë që elementet pyetëse të zënë vend më poshtë, si specifikuës të sintagmës FocP. Dhe në të vërtetë, këtë e dëshmon fakti se kur fraza mbart elemente *WH*, është e pamundur të ketë gjithashtu elemente të fokalizuara:

(18) **kush LIBRIN lexoi?*

Jogramatikaliteti i shembullit (18) rrjedh prej faktit se dy elemente të ndryshme (*kush* e *LIBRIN*) gjenden në të njëjtin pozicion, ndërkohë që aty ka vend vetëm për njërin syresh. Pra, mund të arrijmë në përfundimin se elementet pyetëse zhvendosen nga pozicioni i tyre fillestar, brenda sintagmës foljore VP, drejt pozicionit të Specifikuesit të sintagmës FocP. Pasi kemi përcaktuar vendin e mbërritjes së elementeve pyetëse, lind nevoja të njohim pozicionin e elementeve të tjera në brendësi të frazës pyetëse.

Struktura më të ndërlikuara na bëjnë të qartë se fjalia pyetëse nuk ruan të njëjtin rend si ai i elementeve përbërëse të frazës dëftore. Konkretisht, në fjalinë pyetëse kryefjala mund të realizohet në pozicion fundor (19a) ose në pozicion pasfoljor (19b); por asnjëherë në pozicion parafoljor (19c-d):

- (19) a. *kur (e) lexoi librin Beni?*
 b. *kur (e) lexoi Beni librin?*
 c. **kur Beni lexoi librin?*
 d. **çfarë Beni lexoi?*

Shembujt gramatikorë në (19) janë ata në të cilët elementi pyetës dhe folja pasojnë njëri-tjetrit. Kjo të bën të mendosh se jo vetëm elementi *WH*, por edhe vetë folja është zhvendosur në një pozicion më të lartë,

në afërsi të sintagmës pyetëse. Atëherë, le të shohim më mirë se cili është pozicioni i mbërritjes së foljes dhe arsytet që e detyrojnë atë të zhvendoset në frazë.

Siç e përmendëm më lart, që në fillesat e para të Teorisë X', ishte arritur në përfundimin se elementet pyetëse zhvendosen drejt pozicionit të specifikuësit të sintagmës komplemtuese CP, në mënyrë që të realizohet përshatja specifikuës-kokë me kokën C°, e cila mbart të njëjtin tipar.

Nga ana tjetër, Rizzi (1991) ka hedhur hipotezën se nuk është koka C° që mbart tiparet *WH*, por vetë folja dhe për këtë arsye ajo zhvendoset drejt këtij pozicioni për t'i depozituar aty tiparet pyetëse. Ngritja e foljes në pozicionin C° diktohet nga nevoja e përshatjes së një specifikuësi, mbartës i tiparit *WH*, dhe një koke që ndan me të të njëjtin tipar. Rizzi e ka emërtuar këtë me termin *WH-CRITERION*:

(20) *WH-CRITERION*

- A. Një operator *WH* duhet të ketë konfigurimin Spec-kokë lidhur me kokën X° [+*WH*]
- B. Një kokë X° duhet të ketë konfigurimin Spec-kokë lidhur me operatorin *WH* [+*WH*]

Pra, sipas kushtit *WH-CRITERION*, një element pyetës duhet të gjendet në pozicionin e specifikuësit të një koke pyetëse dhe, anasjelltas, një kokë, mbartëse e tipareve pyetëse, duhet të ketë si specifikuës të saj një element pyetës. Nëse brenda strukturës CP të detajuar, elementi pyetës ngjitet tek specifikuësi i sintagmës FocP, folja duhet të ngjitet në pozicionin kokë të Foc°.

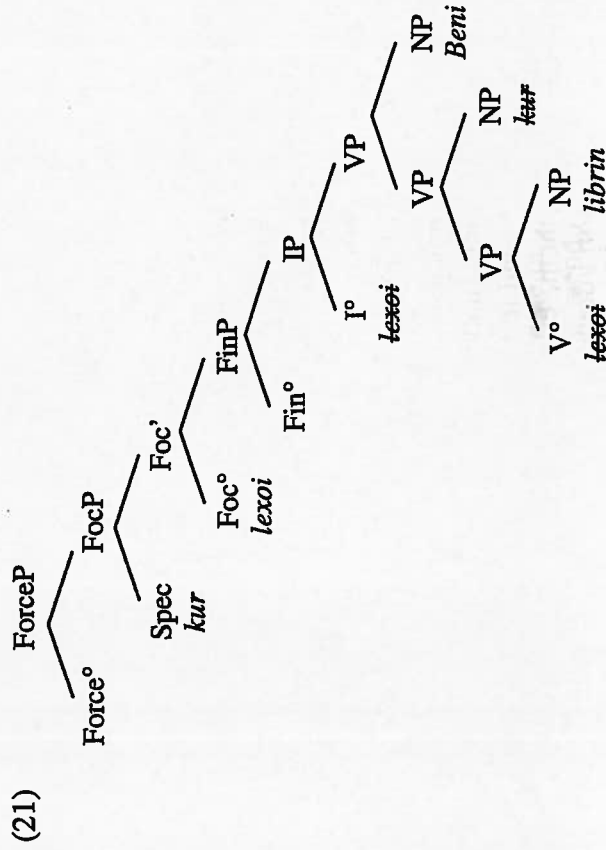
Kështu, në fjalinë pyetëse, folja së pari zhvendoset nga V° në I° për të kontrolluar tiparet e kohës, vetës dhe numrit e më pas nga I° në Foc° për të dërguar aty tiparin pyetës *WH*.

Mbetet tani për t'u shpjeguar pozicioni i kryefjalës. Në shembullin (19a), ai del në pozicionin fundor të frazës (*kur (e) lexoi librin Beni?*). Përse del kryefjala në vend të fundit? Një ndër përgjigjet, edhe pse e paargumentuar kënaqshëm, është se folja ngrihet në njëën FocP e shoqëruar nga kundrinori i drejtë, i cili e kapërcen kryefjalën.

Por, duke qenë se Foc° është një pozicion i llojit X° , vetëm një element i kësaj kategorie, pra vetëm një kokë mund të zhvendoset drejt atij pozicioni, d.m.th. vetë folja; kjo e fundit, bashkë me komplementin e saj formojnë një sintagmë foljore VP, thënë ndryshe një sintagme foljore të llojit XP dhe si e tillë mund të zhvendoset vetëm drejt një pozicioni maksimal të së njëjtës kategori.

Përgjigjja e dytë dhe më e pranueshme, vjen nga teoria e rasës dhe e përshtatjes mes kryefjalës dhe fleksionit foljor. Siç dihet, kryefjala përshtatet me fleksionin foljor dhe tiparet që ajo mbart kontrollohen në konfigurimin specifikes-kokë të sintagmës fleksionale IP kur folja ndodhet në I° dhe kryefjala si specifikes i saj. Por, nëse folja e lë pozicionin e saj në Infl për t'u ngritur drejt pozicionit Foc° , atëherë do të prishej konfigurimi i përshtatjes mes kokës Infl si shënues i rasës dhe kryefjalës si specifikes.

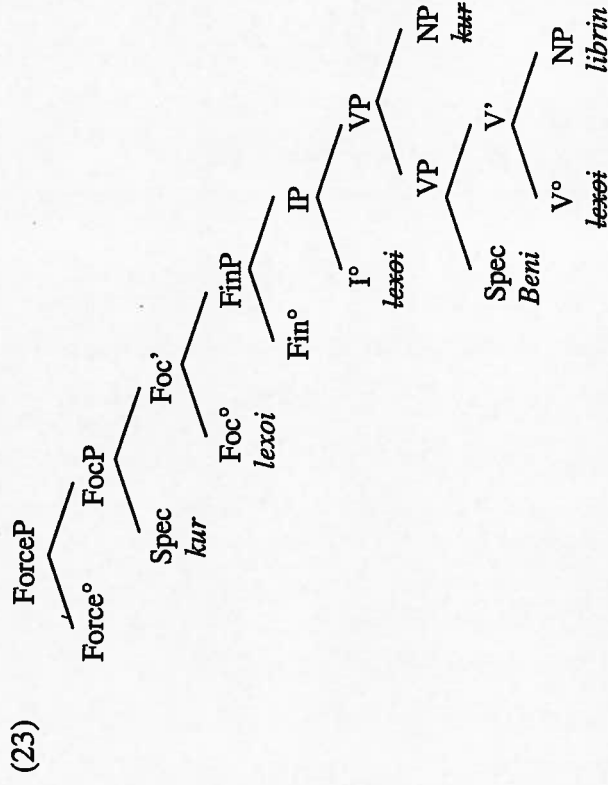
Që kryefjala ta marrë rasën emërore edhe në mungesë të fleksionit, duhet të qëndrojë brenda sintagmës foljore VP, në një pozicion adjunkti, ku mund t'i shënohet rasa nga koka T° . Në (21) paraqitet struktura e një fjalie pyetëse në përbërje të së cilës gjejmë elementin pyetës, folijen, kundrinorin e drejtë dhe kryefjalën.

Në këtë strukturë, elementi pyetës *kur* është ngritur nga pozicioni i adjunktit të sintagmës foljore VP (ku ka mbetur një kopje e fshirë) drejt pozicionit të specifikesit të sintagmës fokus $FocP$. Folja *lexoi*, së pari është ngritur në I° për të kontrolluar tiparet fleksionale dhe më pas në Foc° për të depozituar aty tiparin + *WH*. Kryefjala *Beni* ndodhet në pozicionin e adjunktit të sintagmës VP. Po ashtu, kryefjala mund të dalë në një pozicion që i paraprin kundrinorit të drejtë si në (19b), që po e risjellim këtu si (22):

(22) *kur (e) lexoi Beni librin?*

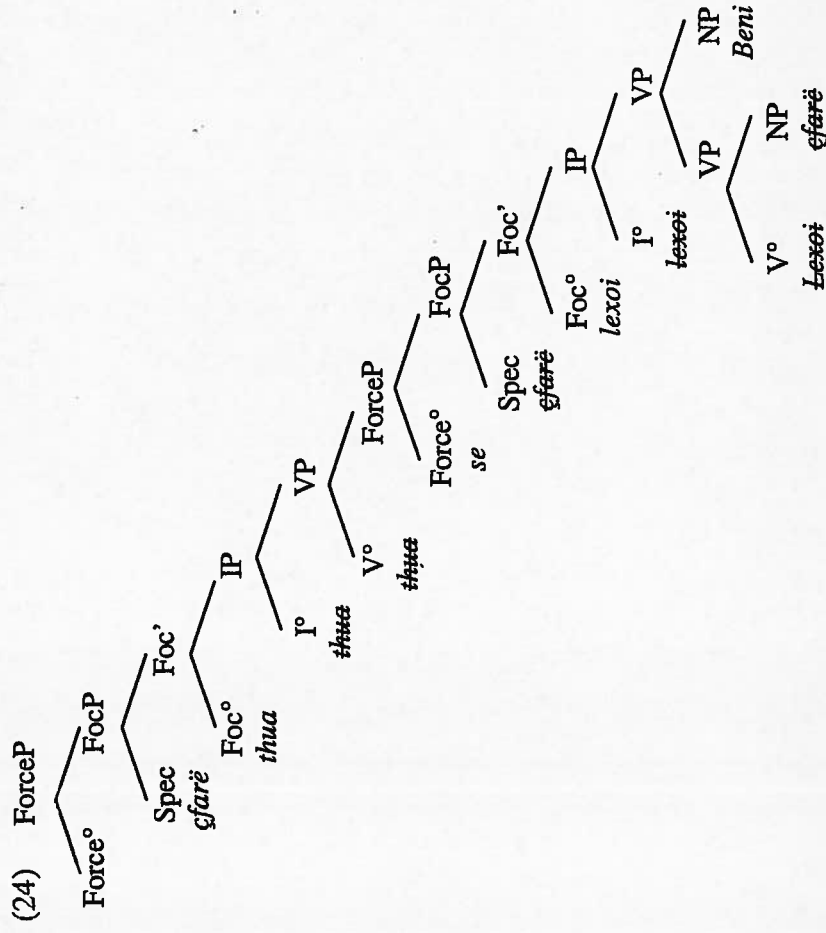
Nuk mund të hamendësohet që në ndërtime të tilla kryefjala të ndodhet në pozicionin e Specifikuesit të sintagmës fleksionale IP e as të jetë tejkaluar nga folja e ngritur në pozicionin Foc° , sepse zhvendosja e foljes në këtë pozicion do të prishte konfigurimin Spec-Kokë mes fleksionit dhe kryefjalës si Specifikues i tij. Ka më shumë gjasa të pranohet vendi i kryefjalës brenda sintagmës foljore VP, pra në pozicionin e saj fillestar siç dëshmohet në skemën e mëposhtme:

Në frazën pyetëse të zhdrejtë, të tipit *çfarë thua se lexoi Beni?*, elementi *çfarë* gjenerohet si komplement i foljes *lexoi* në brendësi të

fjalisë së varur, e cila paraprihet nga komplementuesi *se* e më pas zhvendoset drejt kreut të fjalisë kryesore. Duke qenë se rregullat e lëvizjes kanë kufizimet e veta, sintagma pyetëse nuk mund të zhvendoset me një spostim të vetëm nga fjalia e varur deri tek specifiku FocP i fjalisë kryesore.

Parimet e lokalitetit nuk e lejojnë këtë lloj lëvizjeje të menjëhershme të elementit *gfarë* drejt fjalisë kryesore. Mundësia e vetme mbetet zhvendosja me faza, çka do të thotë se sintagma pyetëse, së pari, vendoset në pozicionin SpecFocP të fjalisë së varur e më pas zhvendoset drejt fjalisë kryesore (për lehtësi, po sjellim vetëm pozicionet më kryesore në skemën e mëposhtme):

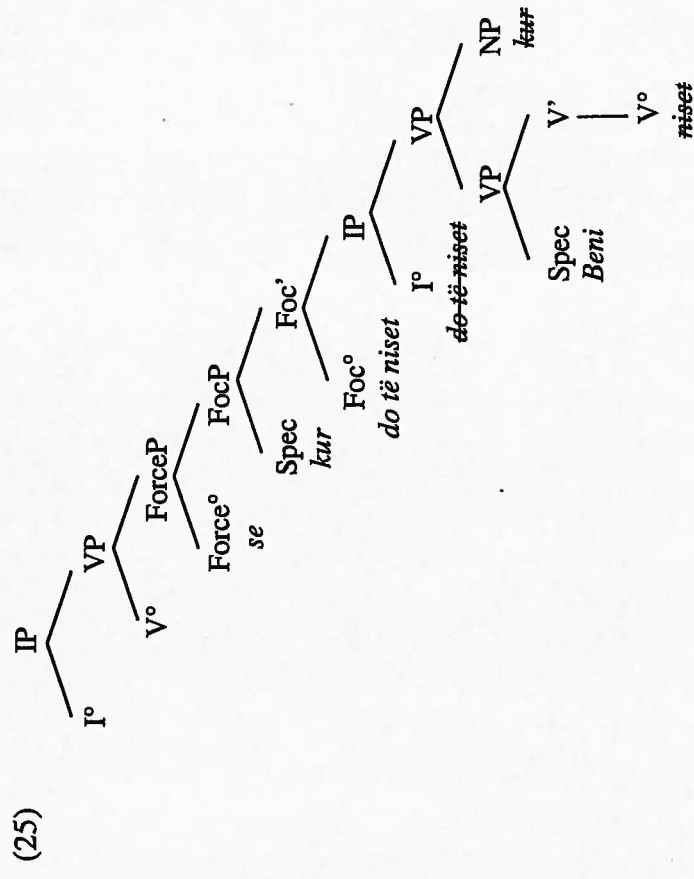

Siç shihet në skemën (24), elementi pyetës *gfarë*, para mbërritjes së tij në pozicionin që del në sintaksën e shfaqur, SpecFocP të fjalisë

kryesore, ndalon së pari në pozicionin e specifikuës të sintagmës fokus SpecFocP të fjalisë së varur për shkak të parimeve të lokalizimit.

Pra, lëvizja mund të mos njohë kufi, mjafton që të respektohen ciklet e njëpasnjëshme, apo të ashtuquajturat faza.

Në ato raste kur elementi pyetës mbetet në pozicionin e tij fillestar të fjalisë së nënrenditur, atëherë ai mund të dalë pas komplementuesit *se*. Kjo lloj strukture mund të paraqitet si më poshtë:

8.4. Struktura e fjalisë pyetëse PO/JO

Siç është thënë më lart, pyetëset PO/JO mund të ndërtohen edhe me anë të përdorimit të pjesës *a*:

(26) *a ka motra Lindita?*

Pjesëza *a* mund të përdoret jo vetëm për pyetjet e drejtpërdrejta si ajo e sjellë në shembullin (26) por edhe për ato të zhdrejta si në (27):

(27) *nuk e di a ka motra Lindita*

Ajo mund të paraprihet nga elemente të topikalizuara si në (28):

(28) *Lindita, a ka motra?*

Edhe në ndërtimet pyetëse PO/JO rendi i fjalëve është i ndryshëm nga ai i fjalive dëftore përkatëse, pasi folja ndodhet gjithnjë pranë pjesës pyetëse; pas foljes vjen kundrinori i drejtë, ndërsa kryefjala del në pozicionin fundor të frazës.

Pjesëza *a* është një morfemë pyetëse e mirëfilltë, apo më mirë një element që shtohet në frazë pikërisht për të shënuar llojin e saj.

Ndryshe nga elementet pyetëse *WH*, pjesëza *a* nuk ka fleksion dhe kjo na shtyn të mendojmë se ajo mund të ketë statusin e një operatori modal pyetës, një *Q-morpheme* (po t'i referohemi terminologjisë angleze), më shumë sesa atë të një sintagme.

Për më tepër, në këtë rast nuk mund të flitet për ndonjë zhvendosje nga pozicioni i brendshëm VP, sepse nuk është në gjendje të mbajë asnjë rol tematik, por duhet thënë se ajo gjenerohet në një pozicion kokë të sintagmës komplementuese CP.

Siç e pamë në (28), pjesëza *a*, ashtu si dhe sintagmat *WH*, mund të paraprihet nga elemente të topikalizuara, të cilët zënë vend në SpecTopP, dhe për këtë arsye mund të hedhim hipotezën se vendi i gjenerimit të kësaj pjesëze, është më poshtë, pra në pozicionin kokë të sintagmës fokus, Foc°.

Edhe pse roli i kësaj pjesëze është t'i paraprijë fjalisë pyetëse, pra të shënojë llojin e fjalisë, duhet përjashtuar mundësia që ajo të jetë gjeneruar, ashtu si komplementuesit, në pozicionin kokë të sintagmës ForceP. Këtë e konfirmon fakti se pjesëza *a* mund të paraprihet nga një element i topikalizuar (28) e po ashtu mund të dalë në një fjali e cila paraprihet nga një tjetër komplementues, si p.sh. *po*:

(29) *po Lindita a ka motra?*

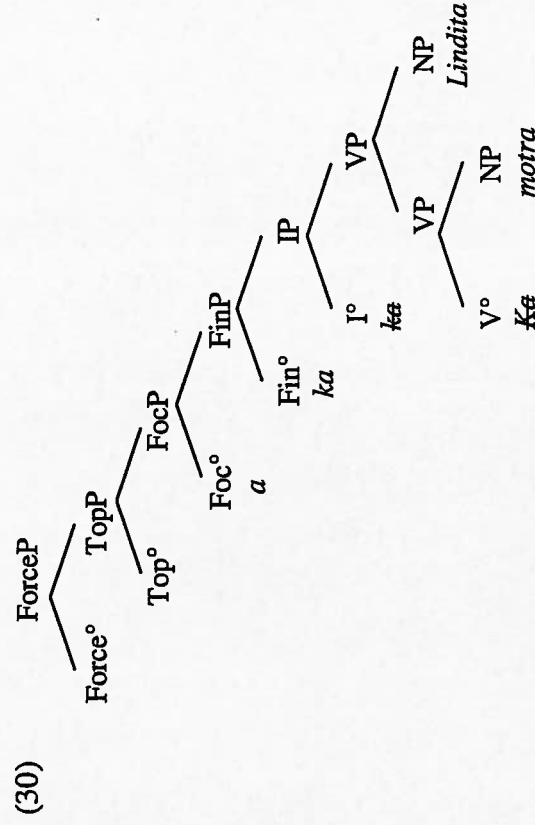
Në strukturën (29), elementi *po* zë pozicionin e kokës së sintagmës ForceP, në të cilin, zakonisht, dalin komplementuesit; *Lindita* është në

pozicionin e specifikuesit të një projektimi TopicP, ndërsa pjesëza *a* është në pozicionin kokë Foc°. Kundrinori i drejtë *motra* ndodhet brenda sintagmës VP.

Pasi kemi përcaktuar pozicionin e pjesës pyetëse, mbetet të përcaktojmë pozicionin e foljes që vjen menjëherë pas saj dhe të kryefjalës që del në fund të fjalisë (26).

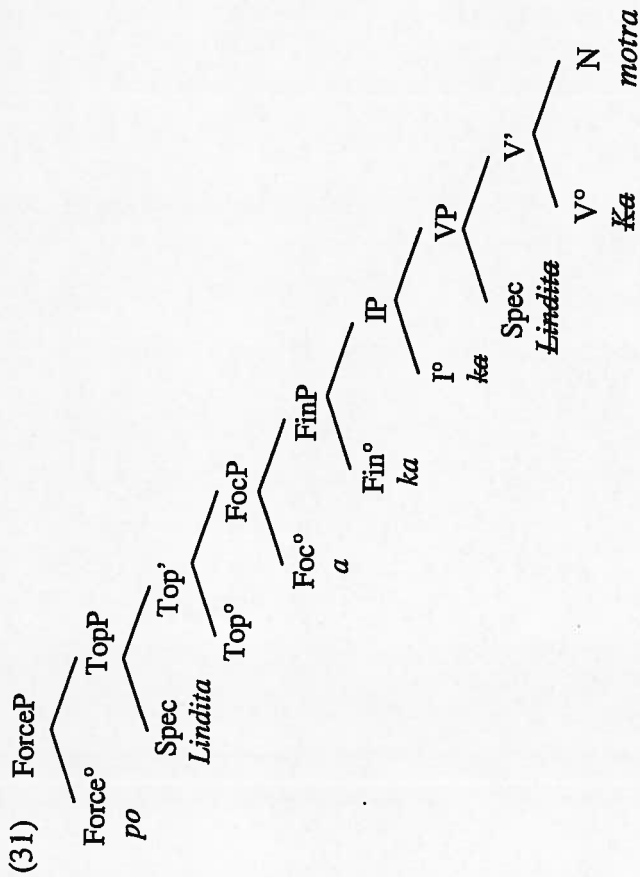
Ka gjasa që, në ato raste kur fjalia përmban pjesëzën *a* në Foc°, folja, e cila është po ashtu mbartëse e tiparit pyetës, të ngjitet nga pozicioni Infl, drejt një pozicioni kokë më të afërt lidhur me Foc°, pra në Fin° për të kontrolluar tiparet pyetëse të Foc°³.

Në një rast të tillë, ngjitja e foljes në pozicionin Fin° e prish konfigurimin e përshtatjes mes kryefjalës në SpecIP dhe foljes. Për këtë arsye kryefjala kushtëzohet të qëndrojë brenda sintagmës foljore dhe të ndjekë kundrinorin e drejtë. Struktura e frazës (16) do të paraqitej si më poshtë:

Ndërsa fraza (29) ka këtë strukturë:

³ *Wh-Criterion* gjën përgjigje në projeksimin FocP nga një operator *WH* që ndodhet në pozicionin e specifikuesit të FocP dhe të pjesës *a* që shërben si kokë e kësaj sintagme, Foc°.

9

FJALIA ME FOLJE NË MËNYRËN LIDHORE

9.0. Fjali të varura dhe të pavarura me folje në lidhore

Në këtë krye do të analizojmë strukturën e fjalive me folje në lidhore. Folja në lidhore mbart një pjesëz modale të pandryshueshme të dhe një formë të shtjelluar sipas vetës, numrit, kohës dhe diatezës. Përdoret si në fjalitë e pavarura ashtu dhe në ato të varura. Në fjalitë e pavarura, lidhorja përdoret për të shprehur urim (1a) mallkim (1b), dëshirë (1c), dyshim (1d), pyetje (1e), të ardhmen (1f):

- (1)
- të rrojë sa malet!*
 - në djall të shkojë!*
 - të shkoj edhe një herë në Shqipëri!*

- d. të ketë ndonjë vështrësi?
 e. cilin të marr?
 f. kur do të fillojmë? Kur të vish ti

Në fjalitë e varura, lidhorja del si komplement i foljeve që u përkasin klasave të ndryshme, si folje që shprehin dëshirë (*dua, dëshiroj, preferoj, uroj*), folje modale (*mund, duhet*), kauzative (*bëj*), aspektore (*filloj, nis, vazhdoj*), të ashtuquajturave folje që kontrollojnë një kryefjalë të pashprehur (*urdhëroj, porosit, kërkoj, këshilloj*)¹.

Ndërtime të varura me folje në lidhore kanë një përdorim të gjerë, pasi përgjithësisht përdoren në vend të trajtave infinitive që i gjejmë dëndur në gjuhët romane e më gjerë:

- (2) *studenti nuk di të flasë anglisht*
lo studente non sa parlare inglese
l'étudiant ne sait pas parler anglais
 italishte
 frëngjishte

Në gjuhën shqipe fjalia e nënrenditur me folje në lidhore mund të paraprihet nga lidhëza që.

- (3) *ata pritrin që ai të thoshte një fjalë*

Kryefjala e foljes së fjalisë së nënrenditur mund të jetë e njëjtë ose e ndryshme nga ajo e fjalisë kryesore. Kështu, në (4a), emri *Lindita* është njëkohësisht kryefjalë si për foljen e fjalisë kryesore *dëshironte*, ashtu dhe për foljen e fjalisë së nënrenditur *të fliste*.

Në (4b), dy foljet kanë kryefjalë të ndryshme: *Lindita* është kryefjalë e foljes kryesore, ndërsa *shoqet* është kryefjalë e foljes së nënrenditur në lidhore:

¹Strukturat kontrolluese janë ato lloj ndërtime të ku një argument i fjalisë kryesore (kryefjala apo kundrinori) 'kontrollon' një argument të fjalisë së nënrenditur. Për shembull në frazën e mëposhtme:

(i) *Beni dëshiron të nis*

Beni kontrollon kryefjalën e foljes së nënrenditur *të nis*. Kjo do të thotë se kryefjala e fjalisë kryesore dhe asaj të varur kanë të njëjtin referues. Kjo lloj foljeje shihet si folje 'nën kontrollin e kryefjalës'. Ndërsa në frazën:

(ii) *Beni detyron gjuan të nis*

është emri *gjuan* që kontrollon kryefjalën e foljes *të nis*. Pra, bashkëreferenca këtu realizohet mes kundrinorit të drejtë të foljes së fjalisë kryesore dhe kryefjalës së fjalisë së nënrenditur. Kjo lloj foljeje quhet 'folje nën kontrollin e kundrinorit'. Për më tepër shih Buxheli (2005).

- (4) a. *Lindita dëshironte të fliste me shoqet*
 b. *Lindita dëshironte që shoqet të flisnin me Artanin*

Ndërkohë që tiparet e foljes së nënrenditur në lidhore mund të jenë të ndryshme nga ato të foljes kryesore, koha, gjithësesi, duhet të jetë e njëjtë për të dy foljet.

Pra, tiparet morfologjike të kohës së foljes në lidhore përcaktohen gjithnjë nga ato të foljes kryesore. Ajo çfarë vihet re në fjalitë e varura me folje në lidhore së shqipes është pikërisht e ashtuquajtura *consecutio temporum*, përshtatja e kohëve të foljeve në fjalinë kryesore dhe të varur. Ja disa shembuj:

- (5) a. *Lindita vazhdon të flasë*
 b. *Lindita vazhdon të fliste*

Në (5a), folja në lidhore e fjalisë së varur është në kohën e tashme, pasi fjalia kryesore e ka foljen e saj në të tashmen; në (5b) kemi kohën e pakryer, pasi e pakryera është kohë e foljes së fjalisë kryesore.

Në brendësi të foljes së nënrenditur lidhore, përbërësit mund të ndjekin rendin SVO (*Subject, Verb, Object*) ose VOS. Tipi i parë i këtyre ndërtimeve ilustron në (6a) dhe i dyti në (6b):

- (6) a. *Ata pritrin që Lindita të lexonte të gjithë librat*
 b. *Ata pritrin të lexonte të gjithë librat Lindita*

Fjalia e nënrenditur në (6a) paraprihet nga lidhëza që. Duke qenë një element i varur, lidhëza që zë vendin e parë brenda fjalisë së nënrenditur. Pas saj vijnë, sipas një rendi të caktuar, kryefjala *Lindita*, folja në lidhore *të lexonte* dhe kundrinori i drejtë *të gjithë librat*.

Dy elementet emërore janë mbartëse të tipareve rasore që u përgjigjen funksioneve të caktuara gramatikore. Kryefjalës *Lindita* i shënohet rasia emërore, ndërsa kundrinorit të drejtë *të gjithë librat* i shënohet rasia kallëzore.

Në ndërtimin sintaksor në (6b) mungon lidhëza e nënrenditur që. Kryefjala e fjalisë lidhore, *Lindita*, gjendet në pozicionin fundor të kësaj strukture, edhe pse vazhdon të jetë mbartëse e rasës emërore dhe të bashkëndajë tiparet e përshtatjes me foljen.

Rendi linear në (6b) ka gjasa të jetë pasojë e heqjes së lidhëzës që, pasi kur kjo lidhëzë hiqet, vëmë re se kryefjala zhvendoset në fund të

frazës. Pra, kur kryefjala e fjalisë kryesore është e ndryshme nga ajo e fjalisë së nënrenditur, kryefjala e kësaj të fundit mund të shfaqet në pozicion parafoljor apo pasfoljor. Ky i fundit kushtëzohet nga mungesa e lidhëzës *që*. Lidhëza *që* zakonisht hiqet kur fjalia kryesore dhe ajo e varur kanë të njëjtën kryefjalë, si më poshtë:

- (7) a. *Lindita fillon të lexojë librin e historisë*
 b. *Dua të pi diçka të ftohtë*

9.1. Struktura e fjalisë me folje në lidhore

Siç kemi thënë, fleksioni i lidhore ka shënjes të mënyrës, kohës dhe të vetës. Në veçanti, shënjesit e vetës dhe të kohës realizohen në format foljore, siç e dëshmojnë mbarezat në dy paradigmat në vijim:

- (8) *të lexoj* *të lexojmë*
të lexosh *të lexoni*
të lexojë *të lexojnë*
- (9) *të lexoj* *të lexoja*
të lexosh *të lexoje*
të lexojë *të lexonte*
të lexojmë *të lexonim*
të lexoni *të lexonit*
të lexojnë *të lexonin*

Në (8) vihet re dallimi mes vetave të njëjësit dhe të shumësit, ndërsa në (9) vëmë re dallimin mes kohës së tashme dhe së pakryerës.

Përkundrazi, mënyra realizohet me anë të pjesëzës së pandryshueshme *të*, që i paraprin foljes së shtjelluar. Kjo pjesëz mund të ndahet nga folja vetëm nga fjala mohuese *mos* dhe nga klitikët, të vetmet elemente që mund të zënë vend mes pjesëzës modale *të* dhe foljes së shtjelluar.

- (10) a. *Lindita të mos flasë*
 b. *Lindita të më flasë*

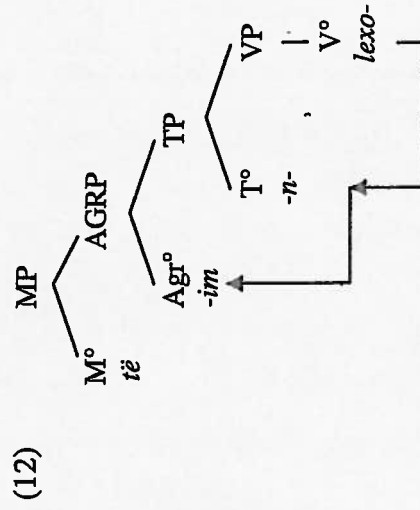
Përbërës të tjerë si emërorë apo ndajfoljorë, përjashtohen:

- (11) a. **të Lindita flasë*
 b. **të gjithmonë flasë*

Ky është një tregues që dëshmon se pjesëza *të* është element i fleksionit (Infl) të lidhore. Në fakt *të*-ja është shënjes i mënyrës së foljes në lidhore. Por fakti që ajo mund të ndahet prej foljes nga pjesëza mohuese apo klitikët, të bën të mendosh se ky element zë një pozicion të ndryshëm nga ai i foljes flektive.

Paraqitja e fjalisë me folje në lidhore duhet të marrë parasysh edhe elementin që realizon mënyrën e foljes. Struktura e kësaj fjalie mund të ketë kështu një pozicion sintaksor të etiketuar MP (*Mood Phrase-Sintagmë Mënyrore*), që krijon vend edhe për pjesëzën *të*.

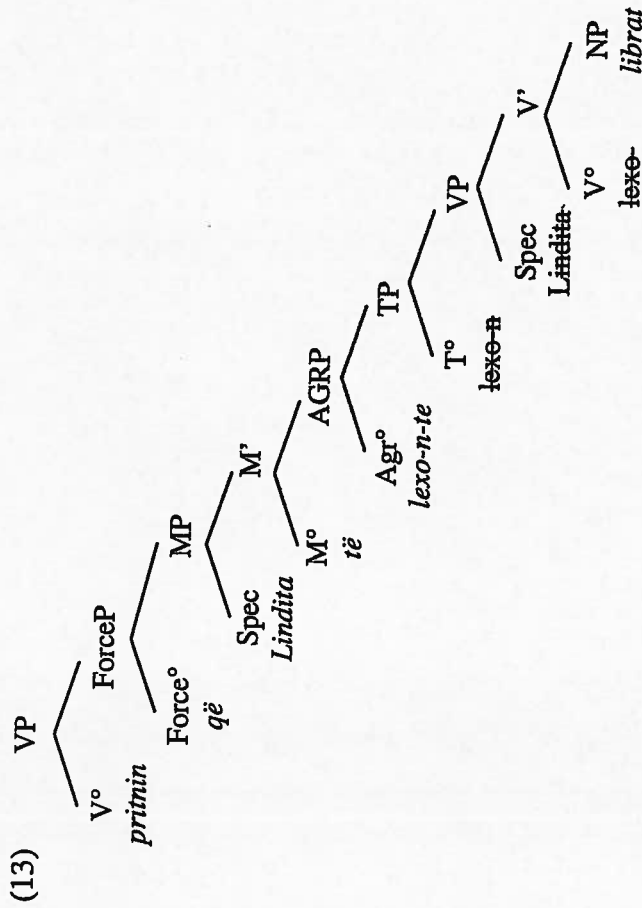
Pra, struktura e foljes lidhore do të paraqitet si më poshtë:

Në pozicionin kokë V° zë vend folja leksikore *lexo*. Duke u ngjitur drejt pozicionit T° (siç dëshmon shigjeta), folja marr morfemën e kohës *-n-* ndërsa në pozicionin Agr° do të marrë morfemën e përshatjes *-im*, derisa të marrë formën *lexonim*. Por *lexonim* ende nuk është në mënyrën lidhore: forma e plotë e foljes duhet të përfshijë edhe pjesëzën *të*, të vendosur në pozicionin M°.

Siç pamë më lart, fjalia me folje në lidhore mund të paraprihet nga komplementuesi *që*, i cili, po të jetë i shprehur, zë pozicionin Force° brenda strukturës së kësaj fjalie. Në këtë rast rendi i përbërësve brenda strukturës do të jetë SVO, ku kryefjala i paraprin foljes në lidhore.

Kur komplementuesi *që* është i shprehur, kryefjala zë pozicionin e specifikuës të sintagmës MP:

Kryefjalës *Lindita* i shënohet rasa emërore nga e gjithë sintagma foljore në konfigurimin Specifikues-Kokë të sintagmës MP ku realizohet formësimi i lidhore. Ndërsa kundrinori i drejtë *librat* e meri rasën kallëzore në brendësi të sintagmës foljore VP.

9.2. Fjalitë me folje në lidhore pa komplementues

Në ato raste kur komplementuesi *që* nuk është i shprehur, renditja e foljeve njëra pas tjetrës bëhet e detyrueshme dhe rendi i përfuar është VOS.

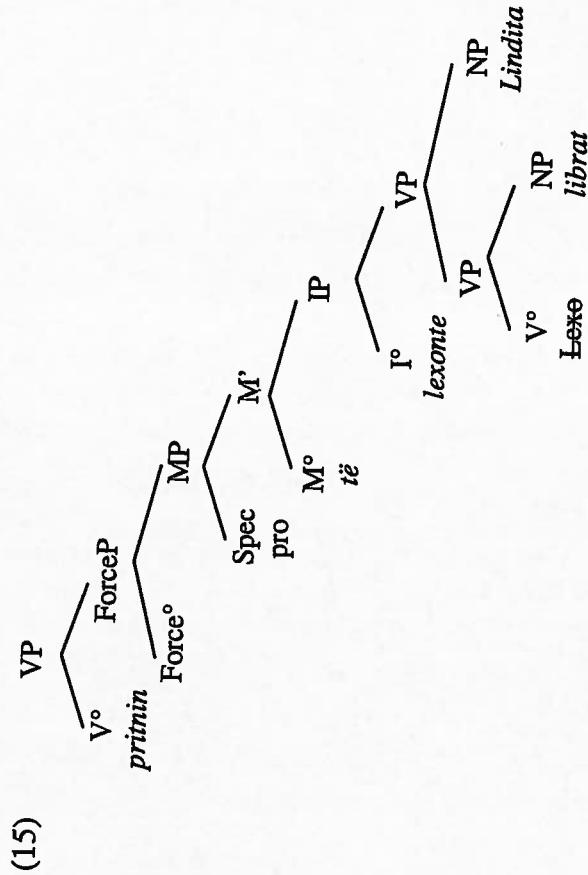
Kryefjala e fjalisë me folje në lidhore nuk mund të zërë pozicionin parafoljor, por vetëm atë në fund të fjalisë:

- (14) a. *Pritnin të lexonte të gjithë librat Lindita*
 b. **Pritnin Lindita të lexonte të gjithë librat*

Struktura (14b) është e ndërtuar keq, pasi në mungesë të komplementuesit, kryefjala *Lindita* ndodhet në një kontekst të tillë në të cilin i shënohen tiparet rasore nga dy elemente njëkohësisht: fleksioni (Infl) i lidhore, që shënon rasën emërore, dhe folja kryesore *pritin*, që kërkon rasën kallëzore.

Kjo mundësi e dyfishtë e shënimit rasor e bën të pamundur realizimin e kryefjalës *Lindita* në pozicion parafoljor. Rrjedhimisht, duhet përgjatur mundësia e mbetjes së kryefjalës në pozicionin e saj fillestar (në SpecVP), sepse atë e gjejmë të shfaqur pas kundrinorit të drejtë.

Pozicioni i vetëm ku mund të realizohet kryefjala është ai i adjunktit në sintagmën foljore VP, ndërkohë që një *pro* plotësuese do të zërë pozicionin SpecMP:

Ka gjasa që në këto ndërtime niveli ForceP të mungojë tërësisht. Në një rast të tillë, folja kryesore përzgjedh drejtpërdrejt sintagmën MP dhe për këtë arsye përjashtohet mundësia e vendosjes së kryefjalës *Lindita* në pozicionin e specifikuës të kësaj sintagme, pasi do të ndodhej nën drejtimin e foljes së fjalisë kryesore *pritin*, ndërkohë që ajo është nën dominimin e foljes *lexonte* të fjalisë së varur.

9.3. Fraza kauzative

Siç pamë deri këtu, fjalia e nënrenditur me folje në lidhore mund ta ketë kryefjalën parafoljore, pra të realizohet në pozicionin Spec të sintagmës MP, ose pasfoljore, si adjunkt i sintagmës foljore VP. Por, pavarësisht nga pozicioni në të cilin ndodhet, kryefjala e foljes në lidhore është gjithnjë në rasën emërore.

Përveç këtyre dy varianteve të sipërpërmendura, hasim edhe një të tretë. Është fjala për ndërtimet kauzative.

Në gjuhën shqipe folja kauzative *bëj* përzgjedh ndërtime në lidhore, të cilat mund ta kenë kryefjalë para apo pasfoljore:

- (16) a. *Gjykatësi bëri që dëshmitari ta lexojë betimin*
 b. *Gjykatësi bëri ta lexojë betimin dëshmitari*

Struktura në (16a) ka të njëjtën paraqitje si ajo e ilustruar në (13), ndërsa struktura në (16b) ka një paraqitje si ajo në (15).

Vëmendje të veçantë meriton ndërtimi i dhënë në frazën e mëposhtme:

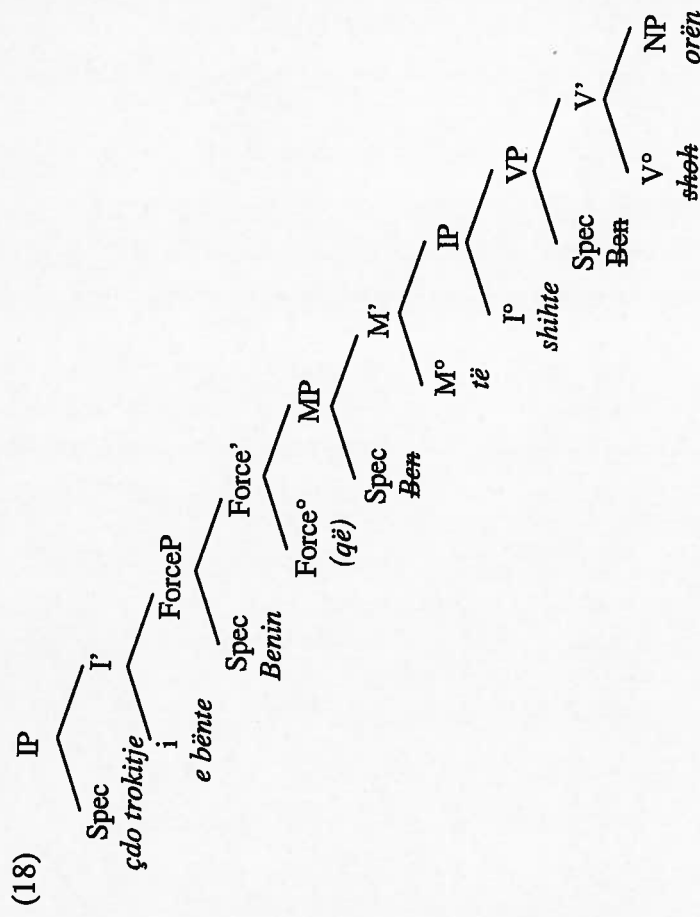
- (17) *çdo trokitje e bënte Benin (që) të shihte orën*

Në strukturën (17), folja kauzative *bëj* përzgjedh një fjali të varur që e ka foljen në lidhore të *shihte*, kundrinorin e drejtë *orën* në kallëzore dhe kryefjalën, e cila në vend që të ketë tiparet e rasës emërore *Beni*, shfaqet në kallëzore: *Benin*. Për më shumë, ky emër shfaqet në një pozicion më të lartë se komplementuesi që.

Nëse për foljen *bëj* kryefjala është shprehur me sintagmën *çdo trokitje*, folja *shoh* nuk ka kryefjalë të shprehur. Sidoqoftë, nuk mund të mos e shohim lidhjen mes sintagmës emërore *Beni* dhe sintagmës foljore të *shihte orën*, por shprehimisht kemi një folje (shoh) me dy emra në kallëzore (orën, Benin).

Është e qartë se kjo rasë kallëzore nuk shënohet nga folja në lidhore, sepse folja të *shihte* i shënon rasën kallëzore vetëm emrit *orën*. I vetmi element që mund t'i shënojë rasën emërore emrit *Ben* është folja kryesore *bëj*, por për këtë është e nevojshme që emri të zhvendoset

nga pozicioni SpecMP drejt atij SpecForceP. Vetëm këtu ai mund ta marrë rasën kallëzore drejtpërdrejt prej foljes kryesore:

9.4. Fraza me folje modale

Foljet modale, apo të ashtuquajturat gjysmëndihmëse, në gjuhën shqipe janë *mund* e *duhet*. *Mund*, e cila lidhet vetëm me folje në mënyrën lidhore, karakterizohet nga një paradigmë e dyfishtë.

Në të vërtetë, kjo folje ka një fleksion të plotë për mënyrën, kohën dhe vetën dhe del në formë të ngurosor për të tria vetat e së tashmes dhe të së pakryerës dëftore.

Nëpërmjet shembullit (19a) sjellim trajtat e zgjedhuara të foljes *mund*, ndërsa në (19b) jepet forma e ngurosor e saj:

- (19) a. *ju mundni të shkoni*
 b. *ju mund të shkoni*

Fraza modale karakterizohet nga aktivizimi i së njëjtës kryefjalë si për foljen modale ashtu dhe për foljen leksikore të fjalisë së varur. Aty ku përpiqemi të përfshijmë dy kryefjalë leksikore, përftojimë fraza jogramatikore, si me trajtat foljore flektive, ashtu dhe me trajtën e ngurosur:

- (20) a. **ju mundni të bëjë diçka Shpresa*
 b. **ju mundni (që) Shpresa të bëjë diçka*
- (21) a. **Beni mund të bëjë diçka Shpresa*
 b. **Beni mund (që) Shpresa të bëjë diçka*

Pra, vetëm folja në lidhore mund t'i shënojë një rol tematik të jashtëm një emri apo përemri, i cili mund të dalë në krye apo në fund të një strukture, por nuk mund të realizohet kurrsesi mes dy foljesh:

- (22) a. *Beni/ai mund ta bëjë*
 b. *mund ta bëjë Beni/ai*
 c. **mund Beni/ai ta bëjë*

Edhe atëherë kur kryefjala nuk është e shprehur, kategoria bosh *pro* mund të identifikohet nëpërmjet tipareve të përshatjes së foljes në lidhore.

Ndërtimet modale, edhe pse formohen nga një folje kryesore dhe nga një fjali e nënrenditur me folje në lidhore, nuk e pranojnë shprehjen e komplementuesit që.

- (23) **Beni mund që ta bëjë*

Kjo do të thotë që, edhe pse përzgjedh një ndërtim lidhor ForceP, në pozicionin kokë Force° nuk mund të gjejmë asnjëherë lidhëzën e nënrenditur, pra kemi të bëjmë me një pozicion bosh.

Siç e thamë më lart, forma e ngurosur e foljes *mund* nuk ka tipare të vetës e as të kohës. Kjo do të thotë se struktura e ndërtimeve modale formohet vetëm nga një sintagmë foljore VP, pra nuk ka projektim të sintagmës fleksionale IP, siç ndodh në rastet e foljeve të shijelluara.

Folja *mund* gjenerohet në VP dhe po aty mbetet, pasi nuk ka zhvendosje drejt pozicionit IP dhe, në mungesë të këtij të fundit, nuk mund të projektohet një pozicion më i lartë për kryefjalën. Për

rijedhje, pozicioni i vetëm që mbetet për argumentin e jashtëm ndodhet brenda fjalisë me folje në lidhore.

Kryefjala e vetme leksikore e përfshirë në strukturat modale e merr rasën emërore nga fleksioni i lidhore.

Kryefjala është gjithnjë e dallueshme falë shenjuesve të përshatjes së foljes në lidhore. Interpretimi i foljes modale është i dyfishtë: mund të konsiderohet si një folje pavarore apo të ketë një kryefjalë të përbashkët me foljen në lidhore.

Në rastin e foljes modale me fleksion, projektohet edhe sintagma fleksionale IP, por duke qenë se nuk mund të ketë dy kryefjalë të dallueshme nga njëra-tjetra, atëherë duhet pranuar që foljes modale i referohet po ajo kryefjalë e foljes në lidhore.

Ky bashkëreferim përftohet me një lidhje referenciale midis përbërësve të të dyja fjalive: folja modale realizon shënjesit tematikë të fjalisë së nënrenditur nëpërmjet pozicionit ForceP që është bosh.

Në fjalinë e nënrenditur, fleksioni dhe pozicioni Force° kanë indeks të njëjtë, kështu që edhe folja modale me foljen në lidhore do të kenë indeks të njëjtë dhe, për pasojë, edhe kryefjalët do të kenë të njëjtën referencë.

E vetmja kryefjalë leksikore e pranueshme në strukturat modale e merr rasën emërore nga fleksioni i foljes në lidhore. Kjo kryefjalë leksikalizohet si adjunkt i sintagmës foljore VP dhe jo në pozicionin parafoljor SpecMP.

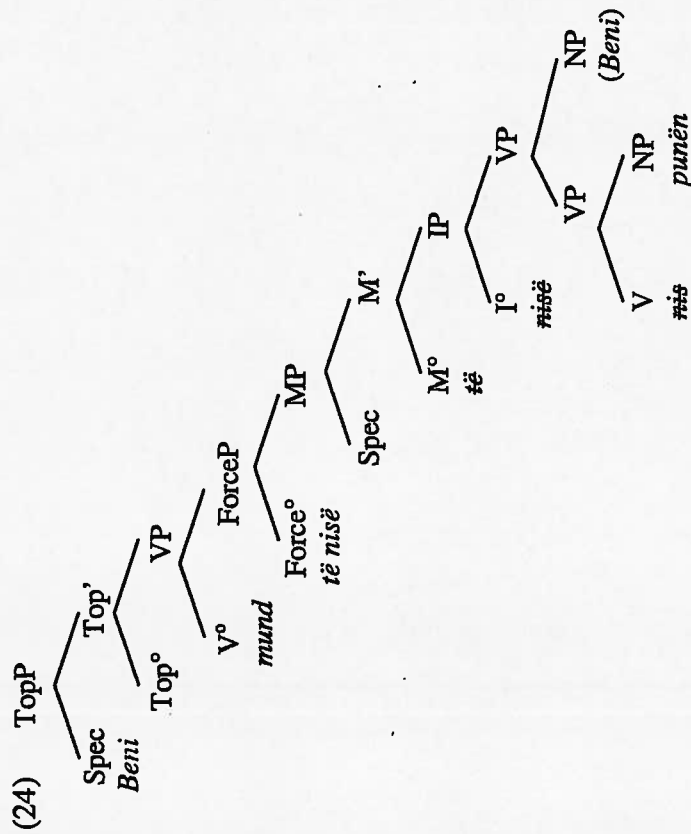
Ka gjasa që pamundësia e pasjes së një kryefjale mes dy foljeve (**mund Mira të niset*) të jetë pasojë e lëvizjes që kryen folja në lidhore në pozicion Force° që është bosh (lëvizje e nevojshme për bashkëreferencën).

Nëse zbatohet lëvizja e fleksionit Infl në Force°, atëherë nuk do të mund të kishim më paraqitjen Spec-kokë, aq e nevojshme për dallimin e kryefjalës dhe për shënimin e rasës emërore në brendësi të përbërësit MP. Për këtë arsye, kryefjala mbetet brenda sintagmës VP ose zhvendoset në krye të strukturës modale, në një pozicion Topic:.

Kështu, në skemën (24) është paraqitur struktura e një fjalie, kryefjala e së cilës ndodhet përballë një foljeje në lidhore dhe një foljeje të pashtjelluar. Duke qenë se kryefjalës i shënohet roli tematik nga folja

e shtjelluar të *nisë*, atëherë ajo mund të qëndrojë brenda sintagmës foljore, si adjunkt i saj pa u zhvendosur drejt periferisë së majtë të fjalisë, siç e shohim ne skemën e mëposhtme.

Nga ana tjetër, kryefjala mund ta lërë pozicionin e saj fillestar, për t'u zhvendosur drejt kreut të fjalisë në pozicionin Spec TopP.

Po të njëjtën paraqitje strukturore ka folja tjetër modale, *duhet*, e cila, ashtu si foljet pavetore, ka vetëm tiparet e vetës së tretë njëjës të së tashmes së dëftores (*duhet*), së pakryerës (*duhej*), së kryerës së thjeshtë (*u desh*) dhe të formave të përbëra (*është dashur*).

10

FRAZA KUSHTORE

10.0. Mjetet lidhëse në frazat kushtore

Në këtë kre do të flasim për frazën me fjali të nënrenditur kushtore, që në shqip paraprihet nga lidhëzat *po, sikur, në, nëse, në qoftë se, po qe se, po të jetë se*. Disa nga këto janë në përmdarje plotësuese, të tjerat jo. Që të gjithë i gjejmë të përdoren në krye të fjalisë kushtore.

Le ta nisim analizën tonë me lidhëzën *po*. Mund të kombinohet vetëm me folje në mënyrën dëftore (1) apo në lidhore (2) dhe nuk e lejon kryefjalën t'i paravendoset foljes (1c), e cila mund të realizohet vetëm në pozicion pasfoljor dhe mund t'i paraprijë (1a) apo të ndjekë kundrinorin e drejtë (1b):

- (1) a. *po gjeti punë Beni, Ana do të fillojë studimet*
 b. *po gjeti Beni punë, Ana do të fillojë studimet*
 c. **po Beni gjeti punë, Ana do të fillojë studimet*

- (2) a. *po të mbyll sytë unë, le të bëjnë ç'të duan*
 b. *po të mbyll unë sytë, le të bëjnë ç'të duan*
 c. **po unë të mbyll sytë, le të bëjnë ç'të duan*

Me lidhëzën *po* mund të ndërtohen lokucione lidhëzore kushtore *po qe se, po qe që, po të jetë se* dhe *po të jetë që*, të cilat kombinohen me folje në mënyrën dëftore dhe më rrallë në kushtore. Këto lidhëza nuk ua kushtëzojnë rendin përbërësve, siç ndodh me elementin *po*, që vendos një lidhje të caktuar me foljen dhe për më tepër, kërkon që kryefjala t'i prapavendoset foljes. Përkundrazi, në ndërtimet me lokucione kushtore *po qe se/që* e *po të jetë se/që*, kryefjala del në pozicionin e vet të zakonshëm, pra, para foljes:

- (3) a. *po qe se Lindita e kupton gabimin, unë do ta fal*
 b. *po të jetë se Lindita do të vijë me ne, ma thuaj*

Le të ndalojmë tani tek lidhëza *sikur*. Kombinohet vetëm me folje në mënyrën lidhore, por ndryshe nga elementi *po*, kjo lidhëz lejon edhe shfaqjen e kryefjalës në pozicion parafoljor, siç dëshmohet në shembullin (4a).

Mundësitë e tjera të shfaqjes së kryefjalës paraqiten në (4b), ku kryefjala vjen pas foljes, por i paraprin kundrinorit të drejtë dhe në (4c) ku i prin kryefjalës, e cila del në pozicionin fundor të frazës:

- (4) a. *Sikur punëtori ta dinte atë rrezik, do të ishte larguar nga ai vend*
 b. *Sikur ta dinte punëtori atë rrezik, do të ishte larguar nga ai vend*
 c. *Sikur ta dinte atë rrezik punëtori, do të ishte larguar nga ai vend*

Le të vijmë tani tek lidhëza kushtore *në*. Del me format foljore të mënyrës dëshirore (5) apo të mënyrës dëftore (6). Ashtu si lidhëza *po*, edhe ajo kërkon të vendosë një lidhje të caktuar me foljen. Për këto arsye kryefjala e fjalisë kushtore mund të shfaqet vetëm në pozicionin parafoljor, e ndjekur (5a) apo e paraprirë nga kundrinori i drejtë (5b).

- (5) a. *Në e pranofte Iliri gabimin, ne do ta falim*
 b. *Në e pranofte gabimin Iliri, ne do ta falim*
 c. **Në Iliri e pranofte gabimin, ne do ta falim*

- (6) a. *Në e di, ma thuaj!*
 b. *Nuk e kuptova në tallej apo fliste seriozisht*

Ndryshe ndodh me lidhëzën kushtore *nëse*. Kjo del në fraza me folje në mënyrën dëftore (7) e kushtore (8) dhe mundëson realizimin e kryefjalës në pozicion parafoljor (7a) si dhe atë pasfoljor, para kundrinorit të drejtë (7b). Po ashtu është i mundshëm rendi linear Kundrinor-Kallëzues-Kryefjalë me kundrinorin në pozicionin e temës, topik (7c):

- (7) a. *Nëse kjo skuadër e fiton kampionatin, trajneri nuk e jep dorëheqjen*
 b. *Nëse e fiton kjo skuadër kampionatin, trajneri nuk e jep dorëheqjen*
 c. *Nëse kampionatin e fiton kjo skuadër, trajneri nuk e jep dorëheqjen*

- (8) *Nëse Lindita, duke shëtitur, do ta takonte Mirën, më thuaj*

Së fundi, do t'i kushtojmë vëmendje lokucionit lidhëzor kushtor *në qoftë se*. Kombinohet me foljet e mënyrës dëftore dhe kushtore.

- (9) a. *Në qoftë se do të shkoja me pushime, nuk do të më mbetej asnjë lek*
 b. *Në qoftë se Lindita nuk do të vinte me mua, do të nisesha vetëm*

Ky lokucion lidhëzor nuk kërkon ndonjë lidhje të veçantë me foljen, prandaj kryefjala e fjalisë kushtore mund të dalë lirisht edhe në pozicionin parafoljor, siç shihet në (9b).

10.1. Struktura e frazës kushtore

Siç e kemi parë, vendi i kryefjalës në fjalitë kushtore nuk është gjithnjë ai i zakonshmi, parafoljor. Gjatë përdorimit të disa lidhëzave kushtore, kryefjala mund të dalë edhe në pozicione të tjera.

Le të shohim nga se varet kjo alternativë sintaksore, duke u nisur nga analiza e frazës që ka si mjet lidhës elementin *po*.

Veçoria kryesore e këtij elementi, siç pamë në shembujt (1-2), është lidhja e veçantë e tij me foljen, çka do të thotë se kryefjala e fjalisë kushtore nuk mund të dalë në pozicion parafoljor, por duhet ta ndjekë atë. Nëse kjo fjali ka në përbërjen e saj edhe një kundrinor të drejtë, atëherë rendi i përbërësve të saj do të jetë: Kallëzues-Kundrinor-Kryefjalë dhe Kallëzues-Kryefjalë-Kundrinor.

Kushtëzime të tilla hasim edhe në ndërtime të tjera, si për shembull, në fjalitë pyetëse, ku kryefjala nuk mund të dalë në pozicionin e saj të zakonshëm, para foljes, por vetëm mund ta ndjekë atë:

- (10) a. **kur Beni (e) lexoi librin?*
 b. *.kur e lexoi librin Beni?*
 c. *kur e lexoi Beni librin?*

Pozicioni fundor i kryefjalës (10b) është pasojë e drejtpërdrejtë e ngritjes së foljes nga pozicioni fleksional *Infl* drejt atij *Foc°*, një lëvizje e detyrueshme për strukturat pyetëse që kushtëzohet nga ajo çfarë Rizzi (1991) e përkufizon si parimi *Wh (Wh-Criterion)*.

Me ngritjen e foljes në pozicionin *Foc°* shpërbëhet edhe paraqitja *Spec-Kokë* mes kategorisë së fleksionit *Infl* dhe specifikuësit të tij, aq e nevojshme për përcaktimin e kryefjalës dhe shënimin e rasës emërore të saj brenda përbërësit *IP*. Pra, kryefjala nuk ngrihet në pozicionin e *Specifikuësit*, por mbetet në brendësi të sintagmës foljore *VP*. Frazat kushtore që kanë në përbërje të tyre elementin *po* shfaqin deri diku të njëjtat kushtëzime: përshtatje e detyrueshme mes elementit kushtor dhe foljes.

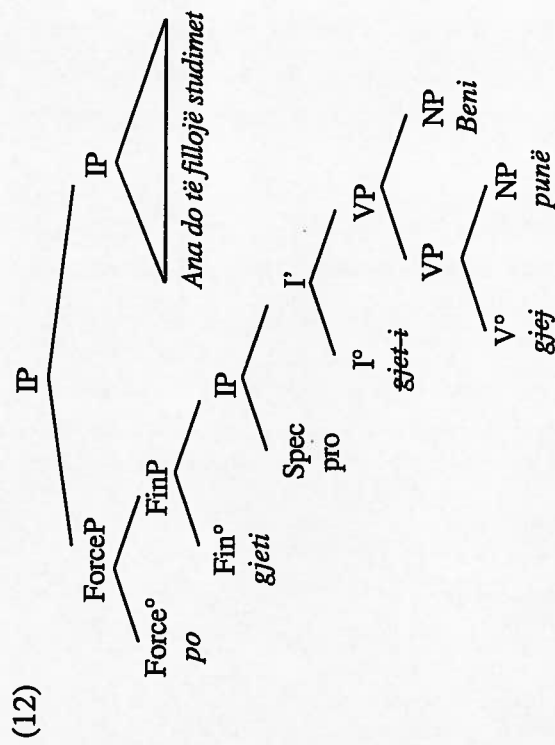
- (11) a. *po gjeti punë Beni, Ana do të fillojë studimet*
 b. *po gjeti Beni punë, Ana do të fillojë studimet*
 c. **po Beni gjeti punë, Ana do të fillojë studimet*

Është e mundshme që edhe në fjalitë kushtore folja të ngrihet drejt një pozicioni më të lartë, lëvizje e cila shpërbën paraqitjen mes kokës *Infl* dhe kryefjalës në pozicionin e specifikuësit të kësaj sintagme, duke e detyruar kryefjalën të qëndrojë në brendësi të sintagmës foljore *VP*.

Le të shohim më nga afër ç'vend zënë elementet përbërës të fjalisë kushtore. Duke qenë se lidhëza *po* i paraprin një fjalie kushtore, që ka në përbërjen e saj një folje të shijejlluar, tiparet e saj lidhen si me

pozicionin më të lartë, *Force*, ashtu dhe me pozicionin *Fin*. *Po*-ja, duke qenë një element i klasës së komplementuesve, gjenerohet në *Force°*, ndërsa folja, pasi ngrihet në pozicionin *Infl* për të kontrolluar tiparet e kohës, vetës dhe të numrit, zhvendoset drejt pozicionit *Fin°*, për t'u vendosur pranë *po*-së e më pas ngrihet në mënyrë abstrakte drejt pozicionit *Force°* për të realizuar përshtatjen me tiparet e kategorisë *Force*. Si pasojë e kësaj lëvizjeje, prishet konfigurimi i përshtatjes mes kokës *Infl*, si shënues i rasës, dhe kryefjalës si specifikuës. Kështu, kryefjala mbetet brenda sintagmës *VP*.

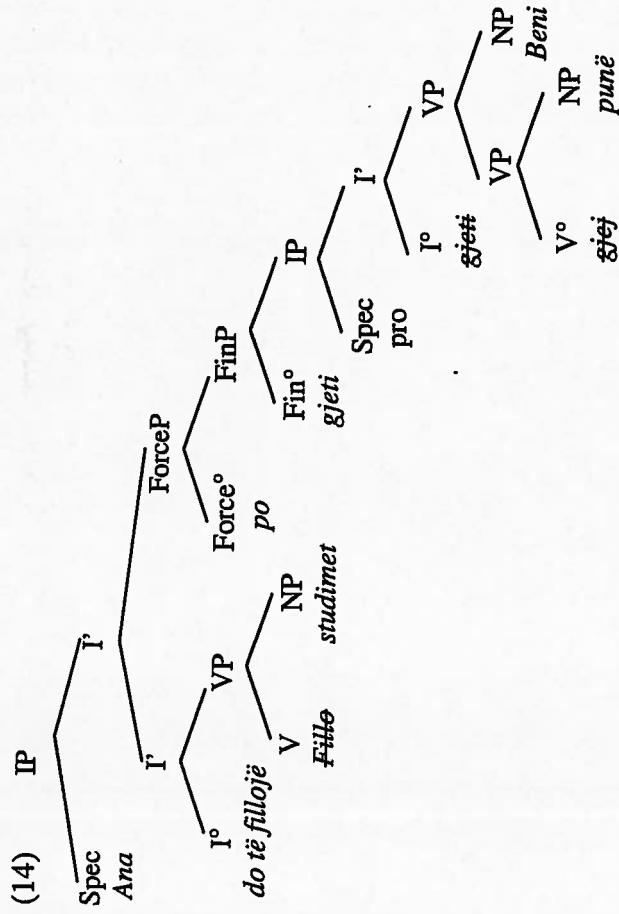
Në rastin e shembullit (11a) kryefjala ndodhet në pozicionin e një adjunkti brenda sintagmës foljore *VP*. Kështu, struktura e frazës (11a) do të paraqitet si më poshtë, në (12).

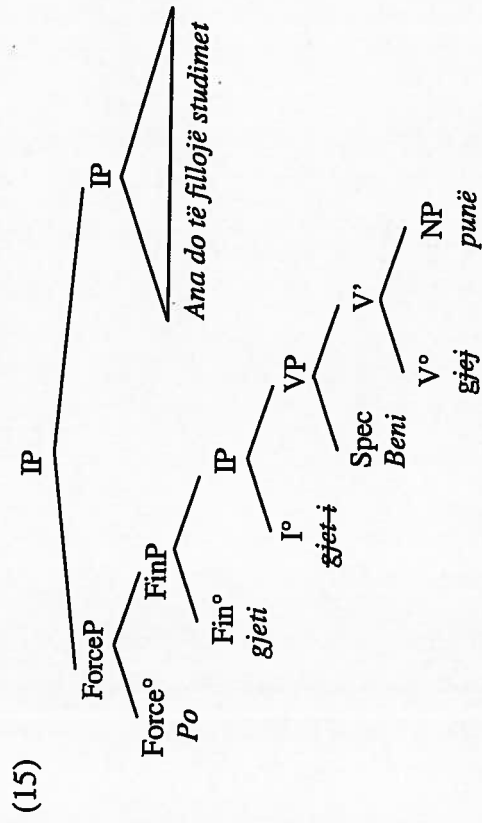
Të vihet re se në (12) fjalia kushtore zë vend në të majtë të fjalisë kryesore. Por mund të kemi edhe rendin e përmbysur, pra pjesa kryesore t'i paraprijë asaj të varur kushtore si në shembullin e mëposhtëm:

- (13) *Ana do të fillojë studimet, po gjeti punë Beni*

Në këtë rast fjalia kushtore, që ruan të njëjtën strukturë të brendshme si ajo e paraqitur në (12), do të zërë vend në të djathtë të fjalisë kryesore:

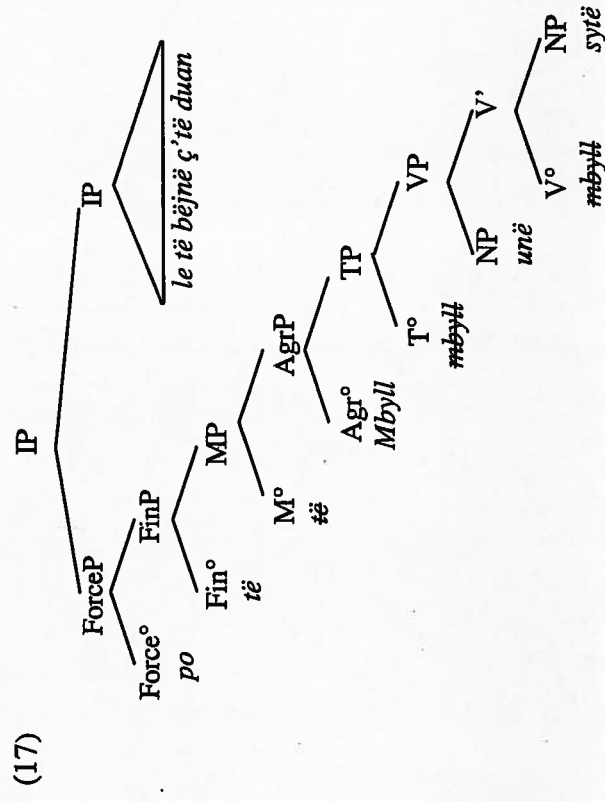
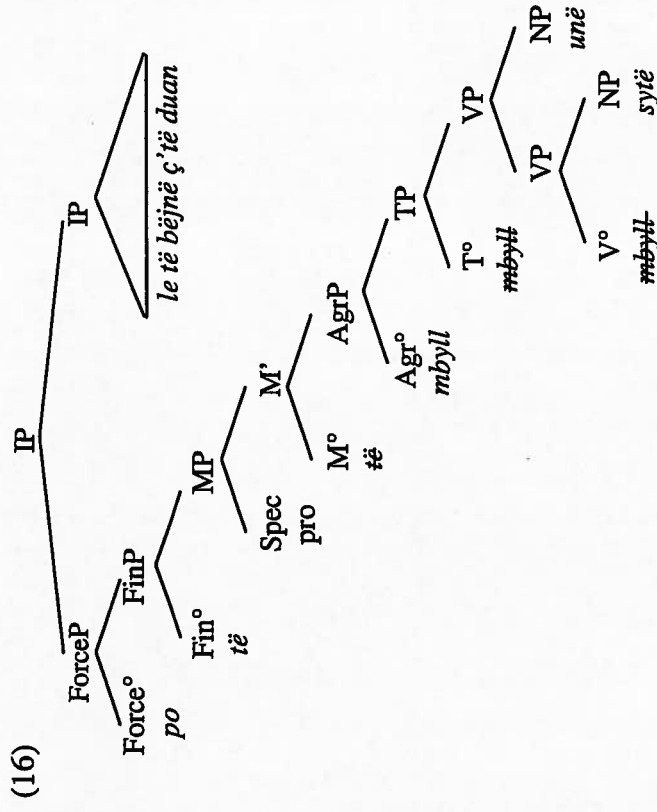

Te fraza (11b) kemi rend linear që tregon se kryefjala mbetet brenda sintagmës foljore VP, në pozicionin e saj fillestar:

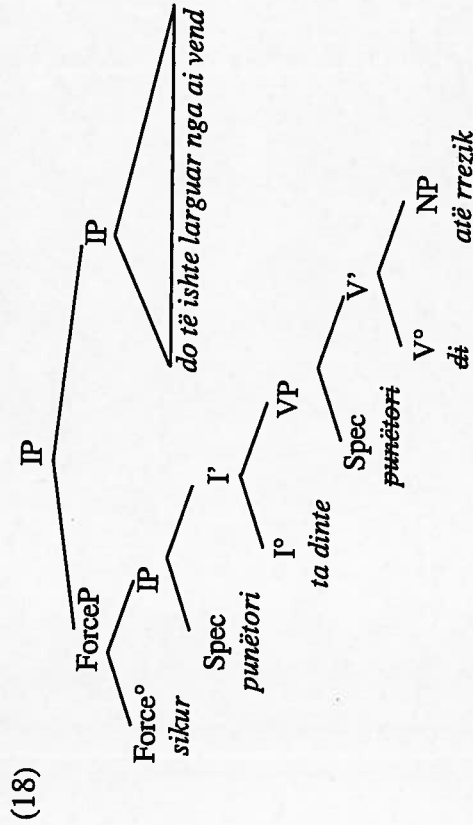

Kur elementi kushtor *po* përdoret me një folje në lidhore, kemi të njëjtin derivim, me përjashtim të faktit se pjesëza *të* e lidhore, pasi realizon kontrollin e tipareve të mënyrës M, zhvendoset dukshëm në pozicionin Fin°. Folja e shtjelluar do ta realizojë këtë zhvendosje vetëm në mënyrë abstrakte. Edhe në këtë rast shpërbëhet paraqitja e

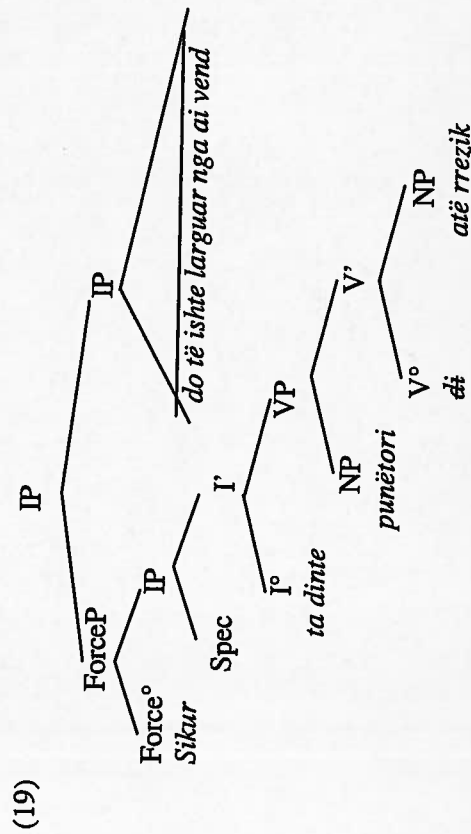
përshatjes mes foljes dhe kryefjalës, e cila mund t'i shtohet sintagmës foljore VP, si në (16) ose të qëndrojë në pozicionin e saj fillestar, si në (17).

Ashtu si elementi *po* silltet edhe lidhëza kushtore *në*, e cila kërkon detyrimisht përputhje me foljen. Struktura e frazave që kanë në përbërje këtë element, mund të paraqitet si në (12) e (15). Për sa i përket mjetit lidhës *sikur* pamë që ky nuk vendos asnjë kusht lidhur me foljen, pra kjo qëndron në pozicionin I° kurse kryefjala realizohet në SpecIP¹, dhe një frazë e tillë si në (4a) do të analizohej kështu:

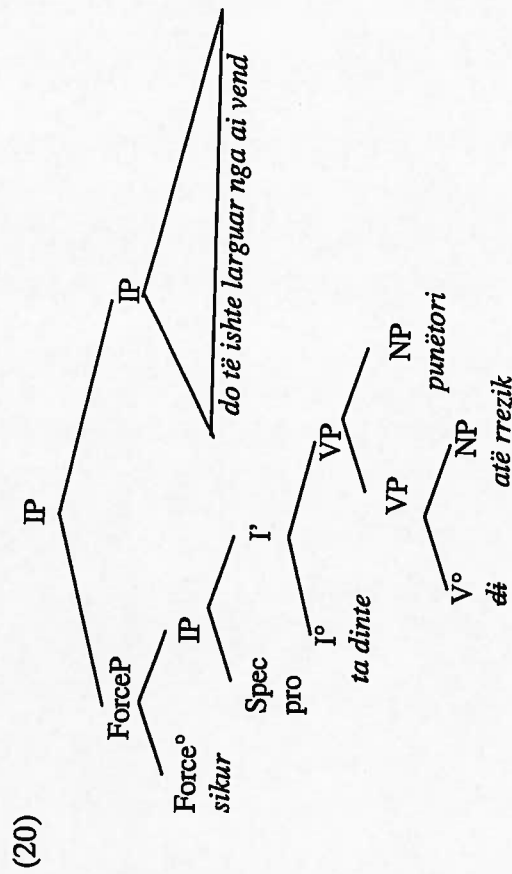

Kur kryefjala vjen pas foljes dhe i paraprin kundrinorit të drejtë (4b), kemi një strukturë ku kryefjala mbetet brenda sintagmës foljore VP:

¹ Për ta thjeshtuar analizën, po japim paraqitjen më të thjeshtë të foljes në lidhore, duke mbajtur kategorinë fleksionale IP, në vend të asaj më të ndërlikuar MoodP.

Rendi sipërfaqësor Kallëzues-Kundrinor-Kryefjalë i paraqitur në (4c) është rezultat i shtimit të kryefjalës në VP:

Në të njëjtën mënyrë silltet lidhëza kushtore *nëse*; në ndërtimet me këtë lidhëz, kryefjala mund të dalë në pozicion parafoljor dhe të ketë një paraqitje si në (18), mund ta kenë kryefjalën në një pozicion prapafoljor dhe t'i paraprijë kundrinorit të drejtë, si në (19); apo të kenë një kryefjalë që vjen pas kundrinorit të drejtë si në (20).

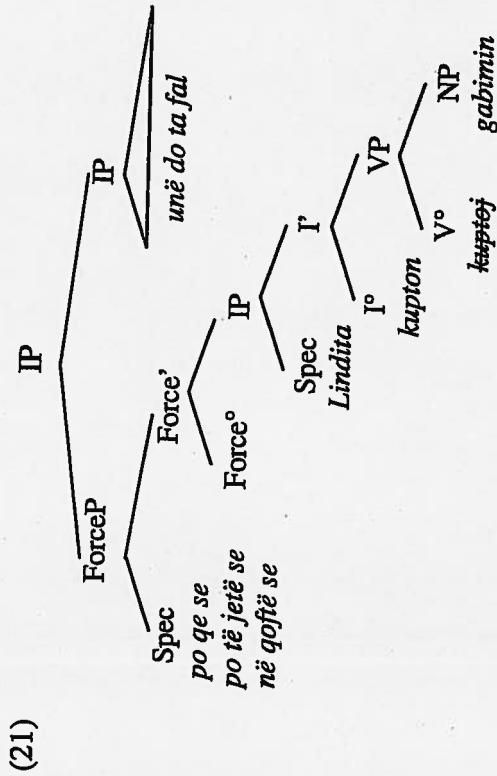
Së fundi le të ndalojmë tek lokucionet lidhëzore të tipit *po qe se, po të jetë se, në qoftë se*. Edhe në ato ndërtime që kanë si mjete lidhëse këto lokucione lidhëzore, kryefjala mund të zërë pozicione të ndryshme lidhur me foljen, në varësi të shprehjes së elementeve topik, fokus.

Në varësi të pozicionit që zë në frazë, kryefjalën mund ta shohim të shfaqet brenda sintagmës foljore, si adjunkt i saj, ose të zhvendoset drejt periferisë së majtë të frazës.

Lidhur me lokucionet lidhëzore, duhet thënë se është e vështirë t'i shohim ato si koka sintagmash, thënë ndryshe si elemente X°, por ka gjasa të sillen si një sintagmë e tërë.

Duke qenë se nuk mund të mohohet natyra e tyre kushtore, dhe shërbejnë për lidhjen e fjalive kushtore me pjesën tjetër në frazë,

atëherë i shohim ato në vendin e specifikuesit të sintagmës ForceP, si në shembullin e impositëm (21):

11

PASKAJORJA DHENDËRTIMET E TJERA FOLJORE TË PASHTJELLUARA

11.0. Ndërtime të varura formash foljore të pashjtjelluara

Format foljore të pashjtjelluara në gjuhën shqipe ndërrohen mbi bazën e pjesores, e cila e shoqëruar me formante si: *për, të, duke, me, një, pa* etj., përfiton ndërtime të veçanta me vlerë paskajoreje, përcjellore, mohore etj. (*ardhur: për të ardhur, duke ardhur, me të ardhur, një të ardhur, pa ardhur etj.*). Interes të veçantë paraqesin jo vetëm trajtat e shqipes standarde, por edhe ato të dialektit geg¹, gjë që na shtyn t'i shohim ato në përqasje me njëra-tjetrën.

¹ Shembujt që do të marrim në analizë, i përkasin variantit të gegërishtes veriperëndimore.

Këtu po ndalojmë në mënyrë të veçantë tek të ashtuquajtura paskajore, të cilat nuk kanë shtrirje dhe vlerë të njëjtë përdorimi në të dy variantet dialektore të shqipes.

Forma e toskërishtes (që shërben si normë në gjuhën standarde) *për+të+pjesore* (p.sh. *për të ardhur*), e cila është quajtur "formë analitike foljore me vlerën e një paskajoreje me funksione sintaksore të kufizuara"², ka një shtrirje më të gjerë por funksione më të kufizuara se forma homologe e saj në dialektin geg *me+pjesore* (p.sh. *me ardh*), e cila pëmbush të gjitha funksionet që kryen paskajorja në një sërë gjuhësh të tjera.

11.1. Përfaqje ndërtimesh mes paskajores standarde dhe asaj gege

Për nga ana ndërtimore si paskajorja standarde ashtu dhe ajo gege kanë në përbërje të tyre formante me prejardhje parafjalore, përkatësisht *për të* dhe *me*, të cilat sot i gjejmë të çsemantizuara, siç ndodh edhe në gjuhë të tjera si anglishtja, gjermanishtja etj. Por le të ndalemi tek shtrirja e përdorimit të tyre.

Duke vënë përballë fraza të njëjta, mes të cilave këmbëjmë herë paskajoren standarde dhe herë atë gege, vëmë re se në varësi të përzgjedhjes përfitojmë ose jo ndërtime gramatikore. Le t'u referohemi shembujve të mëposhtëm:

- (1) a. *Po shkoj në bibliotekë për të marrë një libër*
- b. *Po shkoj n'biblotek me marr nji liber*
- c. *Po shkoj n'biblotek per me marr nji liber*

Ndërtimet në (1) janë kryesisht fraza me kuptim qëllimor³ dhe të dy variantet, si ai standard (1a) dhe ai geg (1b-c), janë gramatikore. Por, po t'u referohemi si frazave argumentore (2a), ashtu dhe ndërtimeve me folje gjysmëndihmëse (2b, c) vëmë re se përdorimi i paskajores standarde sjell ndërtime jogramatikore:

² *Gramatika e gjuhës shqipe 1*, Tiranë 2002, fq. 339.

³ Përveç ndërtimeve me funksion qëllimor, njihen dhe ndërtime me funksion përcaktor, krvefjalor, krahasues etj. Për më tepër, shih: *Gramatika e gjuhës shqipe 1*, Tiranë, 2002.

- (2) a. **Mendoj për t'u nisur herët*
- b. **Ai nuk duhet për të folur*
- c. **Ata nuk mundën për të ardhur nesër*

Shembujt e sjellë në (2) dëshmojnë pamundësinë e përdorimit të paskajores në ndërtime të caktuara strukturore. Këtë mangësi, shqipja standarde e plotëson me përdorimin e formave të shjelluara të lidhore:

- (3) a. *Mendoj të nisem herët*
- b. *Ai nuk duhet të flasë*
- c. *Ata nuk mund të vijin nesër*

Nga ana tjetër, paskajorja gege, ashtu si gjeçësja e saj në shumë gjuhë të tjera, zë vendin e vet në struktura të tilla duke na dhënë ndërtime gramatikore si më poshtë:

- (4) a. *Menoj m'u nis herët*
- b. *Aj nuk duhet me fol*
- c. *Ata nuk munen me ardh nesër*

Duhet përmendur se ndërtimi *me+pjesore* del edhe me trajtat e së shkuarës:

- (5) *Asht dasht mas me pas fol*
(Duhej të mos kishe folur)
- Po ashtu, ndonjëherë, del edhe me kuptimin kushtor:
- (6) a. *Po me ra shi, mas dil*
(Po të bjerë shi, mos dil)
 - b. *Me pas ardh dje, ishim pa*
(Po të kishe ardhur dje, do të ishim parë)

11.2. Ndërtime të tjera formash foljore të pashtjelluara

Si në shqipen standarde, ashtu dhe në gegërishte, krahas paskajores, hasim edhe forma të tjera foljore të pashtjelluara rreth statusit të të cilave janë dhënë mendime të ndryshme.

Po të vështrijmë mënyrën e ndërtimit të tyre, shpeshherë gjejmë në përbërje të tyre formante të shprehura kryesisht me parafjalë. Këto të fundit jo gjithnjë janë çsemantizuar plotësisht, si në rastin e parafjalës *pa*, e cila, përveç rasteve kur paraprin një emër si në (7), edhe kur paraprin një pjesore foljeje, ruan kundërvënien kuptimore me parafjalën *me*.

- (7) a. *me shk(u)e me pritesë*
(të shkosh me përtesë)
b. *me shk(u)e pa pritesë*
(të shkosh pa përtesë)

Në (7a) parafjala *me* del në ndërtimin foljor të paskajores *me shk(u)e* dhe, së dyti, e lidhur me emrin *pritesë*. Në (7b), në vend të saj është përdorur parafjala *pa*, e cila krijon kundërvënien kuptimore me të parën.

Nuk mund të bëhet fjalë për një kundërvënien mirëfilli kuptimore mes ndërtimeve foljore të pashjtjelluara me parafjalët *me* dhe *pa*, por sidoqoftë në disa struktura të veçanta ajo del e pakundërshtueshme si më poshtë:

- (8) a. *me t'ardh keq*
(për të ardhur keq)
b. *pa t'ardh keq*
(pa të ardhur keq)

Ashtu si në rastin e paskajores *geqe*, edhe ndërtimi mohor ndërton një kohë të shkuar si (9a) dhe mund të shoqërohet edhe nga parafjala *për*, prania e së cilës jo gjithnjë është e domosdoshme (9b):

- (9) a. *Pa pas la shpin, mas dil*
b. *Per pa ken i madh, mir foli*
(Edhe pse nuk ishte i madh, mirë foli)

Krahas parafjalëve të sipërpërmendura, haset gjithashtu edhe përdorimi i parafjalëve *në* dhe *më* në disa ndërtime të veçanta foljore që japin kuptimin e një procesi të papërfunduar:

- (10) a. *Në të zbardhur të ditës*
b. *Në të dalë të fshatit*
c. *Më të këputur e sipër*

Në kontekste analoge me to mund të gjejmë gjithashtu edhe përdorimin e parafjalëve *me* dhe *pa*, të cilat deri tani i pamë të ndjekura nga një pjesore foljeje:

- (11) a. *Me të marrë vesh, u nis*
b. *Pa hequr keq, s'fitohet*

Përveç parafjalëve, në kontekste të ngjashme gjejmë edhe përdorimin e një formanti të shprehur me anë të nyjës së pashquar *ryjë*, i cili, i përdorur në kontekste foljore, ndihmon në dhënien e kuptimit të kryejtes së menjëhershme të veprimit:

- (12) a. *Një të mbërritur, ia filloi punës*
b. *Nji t'ardhme, kam me ia thanë*
(Sapo të vijë, do t'ia them)

Po ashtu, nuk mund të lihet mënjandë rasti i përcjellores i formuar nga *duke* + *pjesore* (13a), apo i ndërtimeve me emra prejfoljorë asnjandë, si në (13b):

- (13) a. *Është duke rënë telefoni*
b. *Pushoi së rëni telefoni*

Të gjitha këto ndërtime që u përmendën më lart meritojnë një vëmendje të veçantë për sa i përket ndërtimit strukturor.

Pjesët përbërëse të këtyre ndërtimeve, si pjesore foljeje, emër prejfoljor, parafjalë apo nyjë, shërbejnë si një e tërë, por natyrisht kërkojnë një analizë të detajuar, ku secili formant të etiketohet brenda kategorisë së cilës i përket.

Për këtë arsye, do t'i referohemi analizës së strukturave me sintagmë komplementuese (CP) të zgjeruar, të cilën e kemi përdorur edhe në krerët paraardhës.

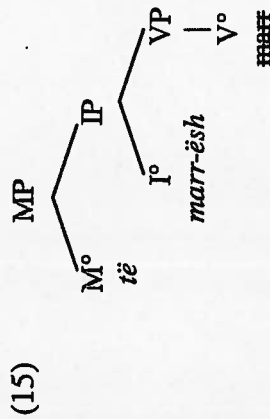
11.3. Analiza strukturore e formave foljore të pashjtjelluara

Si duhet paraqitur struktura e formave të pashjtjelluara foljore të analizuar deri më tani? Siç e dimë tashmë, folja zë disa pozicione në strukturën e frazës.

Konkretisht, në skajin e djathtë të saj, pra në pozicionin më të ulët V^o, zë vend forma bazë e foljes, ndërsa në të majtë shtrihen veçoritë e ndryshme që mbart ajo.

Në pozicionin I^o (fleksional) gjejmë tiparet fleksionale, ndërsa në një pozicion më lart M^o (Mënyra) realizohet nyja të e mënyrës lidhore :

(14) të marrësh

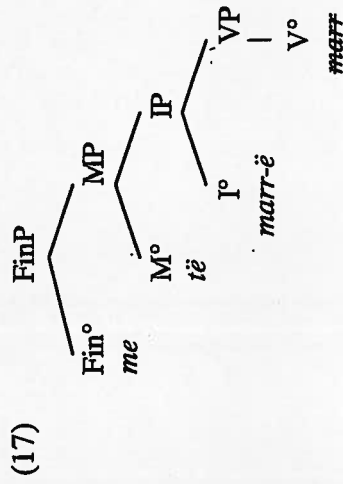

Duke qenë se pozicioni i elementit të lidhores të është ai i kokës së sintagmës së mënyrës M^o si në (15), atëherë në një ndërtim të tillë si:

(16) me të marrë çantën doli

vendi i formantit *me* duhet të jetë në një pozicion më të lartë në strukturën e kësaj fraze. Siç e kemi parë tashmë, Rizzi (1995) propozon një strukturë mjaft të artikuluar për sistemin komplementues, ku mund të gjejmë vend edhe këto elemente të analizës sonë.

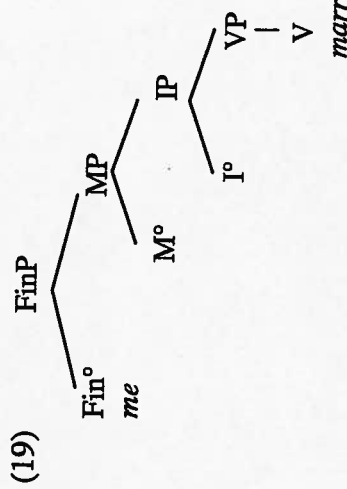
Kështu, në të majtë të pozicionit MP projektohet një sintagmë, kokë e së cilës është Fin^o :

Siç thamë më lart, gegërishtja përdor trajtën *me* + *pjesore* për ndërtimin e paskajores:

(18) *Doli jasht me marr pak ajer*

Paraqitja e kësaj strukture do të ishte me foljen *marr* në pozicionin fillestar V^o, pasi ajo nuk është e veshur me formantë të fleksionit dhe me elementin *me* në pozicionin Fin^o, si në (19):

Dimë gjithashtu se paskajorja geqe mund t'i ketë të shprehura njëkohësisht dy formante për dhe *me* ku përdorimi i të parit është fakultativ, ndërsa i dyti është i domosdoshëm:

- (20)
- Doli jasht per me marr pak ajer*
 - Doli jasht per *(me) marr pak ajer*
 - Doli jasht (per) me marr pak ajer*

Në (20a), shohim përdorimin e formantit *per*, veç atij *me* për ndërtimin e paskajores së foljes *marr*. Ndryshe nga gegërishtja, shqipja standarde e ndërton paskajoren me formantet *për-të+pjesore* (*për të marrë*).

Nga përqsaja e kësaj trajte foljore me formën *geqe per+me+pjesore* (p.sh. *per me marr*), vëmë re se formanti *për/per* qoftë në paskajoren standard apo në atë *geqe* nuk është i pajtueshëm me komplementuesin që:

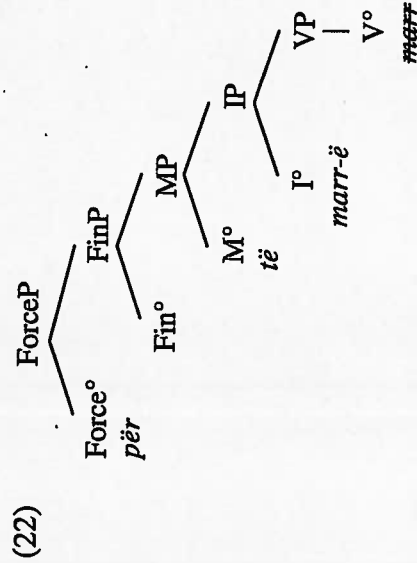
- (21)
- Doli jashtë *që për të marrë pak ajer*
 - Doli jasht *çi per me marr pak ajer*

Këto fraza janë jogramatikore për shkak të pranisë së dy elementeve që duket se mbartin të njëjtat veçori strukturore, *që* – *për*. Mënjanimi i njërit prej tyre, siç mund të vihet re dhe nga shembujt e sjellë më lart,

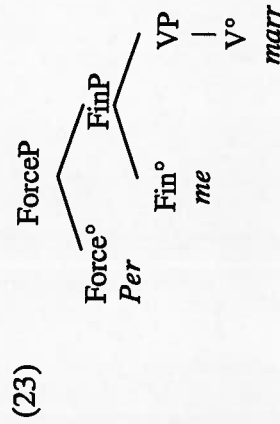
siguron gramatikalitetin e frazës. Kjo është një ndër treguesit që na shtyn të mendojmë se kemi të bëjmë me të njëjtën kategori si në rastin e komplementuesit që dhe për formantin *për/per*, prandaj pozicioni i këtyre të fundit mund të jetë ai i Force°, i projektuar në të djathtë të sintagmës FinP.

Për analizën e këtyre strukturave duhet mbajtur parasysh se ato kanë formante të ndryshme (*të-me*) në përbërjen e tyre, prandaj edhe paraqitja strukturore nuk mund të jetë e njëjtë.

Kështu, në rastin e paskajores standarde, formanti *të* ndodhet në pozicionin kokë të sintagmës së mënyrës MP, si në (22):

Ndryshe nga varianti i paskajores standarde *për+të+pjesore*, që aktivizon pozicionin M° për formantin *të*, paskajorja *gege per+me+pjesore*, aktivizon pozicionin Fin° (23), për formantin *me*, ndërkohë që për të dy ndërtimet formanti *për/per* realizohet në pozicionin Force°:

Për ndërtimin e formave të pashtijelluara në shqipe mund të shërbejnë edhe formante të tjera si p.sh. elementi *një*, i ndjekur nga folja në lidhore:

- (24) a. *Një të marrë çantën, doli.*
 b. *Nji t' marr, çanten doli (geg.)*

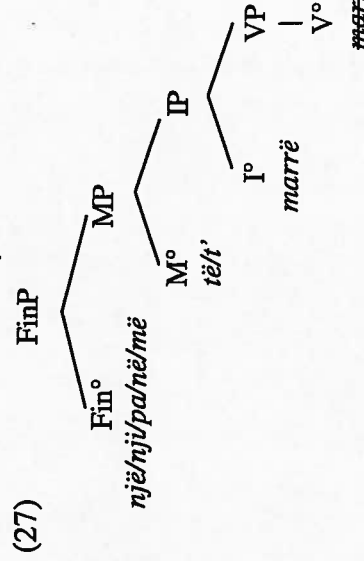
Po ashtu, përdorim të gjerë ka fomanti mohues *pa*, i cili përdoret rëndom si në shqipen standarde dhe në variantin geg:

- (25) a. *Pa marrë çantën mos dil*
 b. *Pa marr çanten mos dil (geg.)*

Interes të veçantë paraqesin edhe disa ndërtime me formante të tilla, si *pa/në/më+të+pjesore*:

- (26) a. *Pa hequr keq, s'fitohet*
 b. *Erdhi në të perënduar të diellit*
 c. *Është më të këputur e sipër*

Duke parë marrëdhënien që ndërtjnë me pjesën tjetër foljore, mund të themi se këto formante realizohen në pozicionin Fin°, siç dëshmohet në skemën e mëposhtme:

Nga kjo analizë dalim në përfundimin që formantet *me* dhe *për të* që shërbejnë përkatësisht për formimin e paskajores *gege* dhe të shqipes standarde nuk zënë të njëjtin pozicion brenda kësaj strukture, pasi e para projektohet si kokë e sintagmës FinP, ndërsa e dyta, duke qenë në

përmdarje plotësuese me komplementuesin, zë vendim e këtij të fundit si kokë e sintagmës ForceP.

Elementi *të* projektohet si kokë e sintagmës së mënyrës MP, ndërsa formante të tilla si: *pa, një, në, më*, i gjejmë, ashtu si formantin *me*, të projektohen në Fin^o.

12

FRAZA RELATIVE

12.0. Mbi konceptimin e frazës relative

Në frazat relative fjalia e varur ndërtohet dhe shërben si modifikues, sqarues apo shtjellues i një fjale apo sintagme që del në krye të saj. Kjo e fundit rimerret nga fjalia relative me qëllim që të identifikohet, saktësohet, shtjellohet, apo për dhënien e një informacioni shtesë rreth kuptimit që ajo mbart:

- (1) a. *Vajza që hyri në klasë*, quhet Ana
 b. *Mali i Dajtit, i cili ndodhet në lindje të Tiranës*, kishte gdhirë me dëborë
 c. *Kush punon* fiton

Frazat e paraqitura në (1) janë fraza me fjali të varur relative. Ato shfaqin disa karakteristika të veçanta që i bëjnë të dallohen qartë nga llojet e tjera të frazave.

Fjalitë relative duhen parë të lidhura ngushtë me kuptimin leksikor dhe gramatikor të fjalëve apo të sintagmave të caktuara. Kështu, në frazat e mësipërme, fjala *vajzë* dhe sintagma *mali i Dajtit* realizojnë një lidhje të veçantë me fjalinë relative përkatëse, pavarësisht nga lloji të saj. Ajo jep një informacion të caktuar rreth kuptimit të fjalës me të cilën realizon këtë lidhje. Për sa i përket rendit, ajo duhet të ndjekë këtë sintagmë, të cilën po e emërtojmë *kokë relative*¹.

Mes fjalisë relative dhe kokës së saj duhet të realizohet procesi i relativizimit, çka nënkupton procesin e modifikimit, sqarimit, shpjellimit të një sintagme, me anë të një fjalie që e njeh këtë sintagmë si pjesë të sajën.

Kjo do të thotë se ekziston një lidhje modifikimi e vërtetë vetëm nëse brenda fjalisë relative ekziston një element i caktuar, goftë ky i shprehur ose jo, i cili mund të njësohet me fjalën apo sintagmën që relativizohet, në të kundërt nuk mund të bëhet fjalë për fraza relative.

Në saj të veçorive strukturore që paraqesin, frazat relative ndahen në dy grupe të mëdha. Mund të quajmë: a) fraza relative 'normale' ato lloje frazash në të cilat dallohen qartë koka e fjalisë relative dhe mjeti i lidhjes që realizon lidhjen mes tyre (1a-b) dhe b) fraza relative 'të lira', ato lloje relativesh ku koka dhe mjeti i lidhjes janë shkërrë në një kategori të vetme (*kush*, *lc*). Lloji i lidhjes kuptimore dhe strukturore që realizohet mes kokës dhe fjalisë relative kushtëzon ndarjen e relativeve normale në kufizuese dhe shtuese.

12.1. Dy aspekte themelore lidhur me studimin e frazave relative

Struktura e frazave relative paraqet karakteristikë të veçanta, që e bëjnë të dallohet qartë nga llojet e tjera të frazave. Ashtu siç është vënë tashmë në dukje, lidhja që realizohet mes fjalisë kryesore dhe

¹ Ky është një term teknik i përdorur gjerësisht në studimet generative mbi frazat relative. Për studimin e fjalive përcaktore të shqipes, gjejmë të përdorur termin *paraprijës* por krahas tij janë përdorur edhe terma të tjerë si *antecedent*, *korrelat* (Floqi 1962), *fjalë mbështetëse* (Totoni 2000), por këto nuk përputhen plotësisht me termin *paraprijës* pasi përfshijnë një klasë më të gjerë fjalësh.

asaj të varur relative përfshin si mjetet e lidhjes, të cilat realizohen në mënyra të ndryshme (komplementues, përemra dhe ndajfolje lidhore), ashtu dhe fjalët apo sintagmat që shërbejnë si kokë relative.

Këto e të tjera elemente që ndihmojnë në realizimin e frazave relative, prej kohësh, kanë zgjuar interesin e gjuhëtarëve, të cilët, shpeshherë, e kanë përqendruar vëmendjen sa tek njëri problem tek tjetri, por në mënyrë të veçantë, studimi i relativeve është përballur me dy çështje kryesore:

1. *Lidhja*
2. *Modifikimi*.

12.1.1. Çështja e procesit të lidhjes

Ky aspekt ka të bëjë me lidhjen sintaksore që realizohet mes kokës së relativeve dhe relativizimit të skajshëm, pra, pozicionit fillestar, argumentor të saj, në të cilin i është shënuar dhe roli tematik. Koka e relativeve duket se kryen një rol të dyfishtë në strukturën e frazës.

Nga njëra anë, ajo përshatet në rasë me foljen kallëzues të fjalisë kryesore, dhe kjo bëhet e qartë në gjuhët që kanë shenjues rase të dukshëm, siç është rasti i shqipes, rumanishtes, gjermanishtes, polonishtes etj., gjuhë në të cilat vihet re përshtatja sipas treguesve të ndryshëm gramatikorë mes kokës së relativeve dhe foljes kallëzues të fjalisë kryesore.

Le t'i referohemi frazës së mëposhtme:

- (2) Çështja për të cilën po diskutojmë, nuk është aq e thjeshtë

Në (2), koka e fjalisë relative *çështja* rimerret në këtë fjali nga përemri lidhor i shoqëruar me parafjalën *për* (*për të cilën*). Ky i fundit u përgjigjet kërkesave të foljes kallëzues *po diskutojmë* me anë të shenjuesve të rasës kallëzore.

Duke parë këtë lidhje që realizohet mes kokës relative dhe foljeve kallëzues të fjalive kryesore dhe asaj të varur relative, shtrohet pyetja:

-Cila nga këto dy folje i ka shënuar rolin tematik kokës relative, pra, cili është pozicioni fillestar, argumentor në të cilin ajo është gjeneruar?

12.1.2. Çështja e procesit të modifikimit

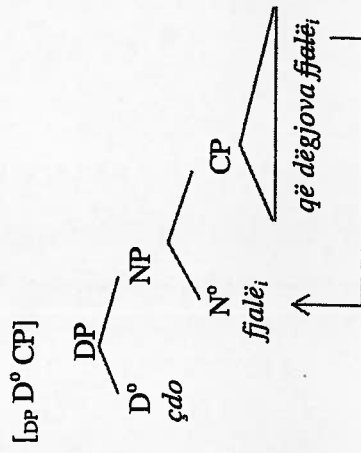
Një aspekt i dytë mjaft i rëndësishëm është ai i modifikimit. Ndërkohë që aspekti i lidhjes shtron problemin e përcaktimit të vendit të gjenerimit të kokës relative, aspekti i modifikimit kërkon të shpjegohet lidhja që realizohet mes kokës relative dhe tërë fjalisë relative që e modifikon atë.

Kështu, po t'i referohemi frazës (2), vëmë re se fjalia relative hyn në lidhje të veçantë me kokën relative *çështje*. Fjalia relative lind si modifikues i kësaj fjale. Pyetja që shtrohet ka të bëjë me mënyrën e realizimit të procesit të modifikimit.

Në lidhje me këtë çështje, studimet janë orvatur kryesisht të përcaktojnë llojin e kategorisë sintaksore të vetë fjalisë relative. Një ndihmesë të veçantë ka sjellë analiza e konceptuar nga Kayne-i (1994, *Raising Analysis*), i cili propozon *ngritjen e kokës relative*.

Sipas kësaj analize, koka e relatives lind brenda fjalisë relative dhe më pas lëviz duke u ngritur drejt periferisë së majtë të frazës. Determinanti që shihet i lidhur me kokën relative nuk e shoqëron atë në lëvizjet brenda frazës. Ai gjenerohet jashtë fjalisë relative dhe realizon përzgjedhjen e kësaj të fundit.

Pra, determinanti është i jashtëm dhe nuk formon një përbërës me kokën relative, por kjo e fundit sillet si komplement i determinantit (Kayne 1994):

Duke vijuar në hullinë e kësaj analize, do të përpiqemi të sjellim analizën e frazave relative kufizuese të shqipes.

12.2. Fraza relative kufizuese

Me frazë relative kufizuese kuptojmë atë lloj fraze ku fjalia e varur ka si funksion të saj kryesor të individualizojë, të kufizojë nga tërësia e bashkësisë së frymorëve, sendeve apo dukurive që u referohemi, një frymor, send, dukuri, apo një lloj a grup brenda tyre i cili përfaqësohet, jepet nga koka relative, e cila zë vend në krye të kësaj fjalie.

Në këto fraza, koka relative nuk është një fjalë me kuptim të diferencuar, prandaj ndien nevojën e pranisë së fjalisë relative, e cila e përmbush këtë funksion.

- (3) a. *Libri që lexova dje, më pëlqeu shumë*
 b. *Studentët që erdhën me vonesë, u larguan*

Në (3a) kemi të bëjmë me një frazë që përfshin brenda saj fjalinë relative, e cila i referohet fjalës *libër*. Ky i fundit shërben si kokë relative. Lidhja që realizohet mes tyre është një lidhje e fortë kuptimore, me anë të së cilës synohet individualizimi, veçimi nga e gjithë bashkësia e mundshme e librave.

Këtë funksion e kryen fjalia relative kufizuese. Jo të gjithë librat më pëlqyen, por vetëm libri që lexova dje. Koka relative në (3a-b) është shprehur me emër të përgjithshëm, por ajo mund të shprehet gjithashtu edhe me një emër të përveçëm (4a), sintagmë (4b), përemër (4c), numëror (4d):

- (4) a. *Nuk je Ana që kam njohur vite më parë*
 b. *Tufa dallëndyshesh që mbërrinin nga larg, dëshmonin ardhjen e pranverës*
 c. *Pyet ndonjë që mund të takosh atje*
 d. *Dy që pashë unë, ishin ende aty*

Ashtu si koka relative, edhe mjeti lidhës, i cili është një element i rëndësishëm i këtyre ndërtimeve, njih mënyra të ndryshme të shprehuri. Si i tillë shërben komplementuesi *që*, përdorimin e të cilit e

pamë më lart, por edhe mjete të tjera, si përemri lidhor i *cil/e cila* (5a-b), ndajfolja lidhore (5c-d), të shoqëruar ose jo me parafjalë.

Për të parë konkretisht realizimin e tyre, le t'u referohemi shembujve të mëposhtëm:

- (5) a. Studentët të cilët nuk janë regjistruar, nuk mund ta japin provimin
 b. Çështja për të cilën po diskutojmë, na përket të gjithëve
 c. Vendi *përrnga ku* ishin nisur, ndodhej shumë larg
 d. Nuk u kujtohej ajo ditë *kur* qenë takuar për herë të parë

Një element tjetër kyç i ndërtimeve relative është dhe determinanti, që ndodhet pranë (*ajo ditë* (5d)) apo i trupëzuar me kokën relative (*çështja* (5b), *vendi* (5c)). Për rolin e tij si përzgjedhës i fjalisë relative, do të ndalemi gjatë analizës së këtyre ndërtimeve.

12.3. Analizë e frazave relative kufizuese

Siç u theksua më lart, lidhja mes pjesëve përbërëse të frazave relative mund të realizohet me anë të komplementuesit *që*, të përemrit lidhor i *cil/e cila* apo të ndajfoljeve lidhore *kur*, *ku*.

Përdorimi i tyre është i kushtëzuar nga veçori të caktuara të frazave dhe, në të njëjtën kohë ndikon në formësimin dhe organizimin e tyre, duke i shndërruar në fraza me veçori strukturore të ndryshme nga njëra-tjetra.

12.3.1. Relativet kufizuese me mjet lidhës komplementuesin 'që'

Studime dhe analiza të ndryshme i shohin relativet normale të ndara në dy grupe kryesore, në bazë të mjetit që realizon lidhjen mes tyre dhe paraprijësit: relativet *Wh-* (emërtim që zë fill nga fjalët lidhëse *which*, *who*, *whom*, *what*, *where* të anglishtes) dhe relativet *-that* (me mjet lidhës komplementuesin *që*).

Lloji i mjetit të lidhjes që përdoret, pra komplementues apo përemër lidhor, kushtëzon dallime të rëndësishme strukturore jo vetëm mes relativeve shuase dhe kufizuese, por edhe brenda llojit të këtyre të fundit.

Përveç mjetit të lidhjes, një element i rëndësishëm i këtyre strukturave është dhe determinanti që përzgjedh fjalinë relative. Pozicioni i tij në lidhje me kokën relative në sintaksën e shfaqur, përbën një parametër jo pak të rëndësishëm për strukturën e relativeve.

Le të jetë ky pozicion një ndër argumentet kyç të analizës së mëposhtme mbi relativet kufizuese që kanë në përbërjen e tyre komplementuesin *që*.

12.3.2. Determinanti i prin kokës relative

Ashtu siç është vënë në dukje më parë, shfaqja e determinantit si para, ashtu dhe pas fjalës, është një ndër parametrat që karakterizojnë gjuhën shqipe duke e bërë të dallueshme atë nga shumë gjuhë të tjera si ato latine, gjermanike etj.

Le t'i referohemi frazës së mëposhtme:

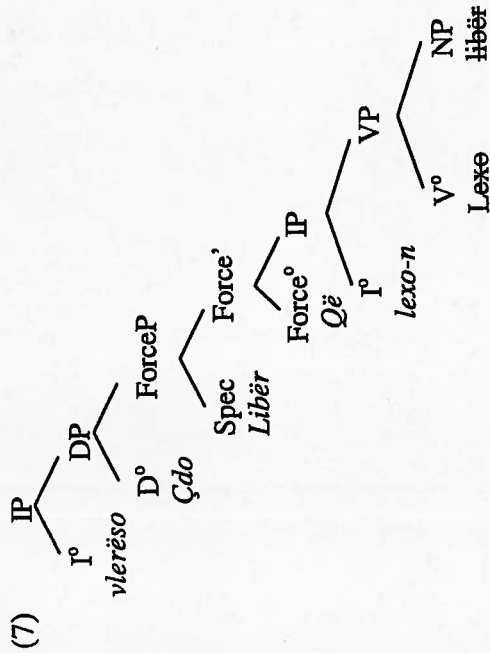
(6) *Vlerëso çdo libër që lexon*

Për realizimin e lidhjes mes pjesëve të kësaj fraze shërben komplementuesi *që* dhe si kokë e relatives emri *libër*.

Në sintaksën e shfaqur, koka relative ndodhet në një pozicion joargumentor A', çka do të thotë se vendi i shfaqjes nuk përkon me vendin e gjenerimit të saj në frazë. Kokës së fjalisë relative *libër* i shënohet roli tematik nga folja e fjalisë relative *lexoj*.

Duke përdorur terminologjinë e Chomsky-t (1993, 1995), mund të themi se për ndërtimin e frazës (6) janë zbatuar tri rregulla të rëndësishme: rregulla e bashkimit *Merge*, rregulla e përshtatjes *Agree* dhe rregulla e lëvizjes *Move*, krahas rregullës së ngritjes *Raising*, të propozuar nga Kayne-i (1994).

Zbatimi i këtyre rregullave përbën hapat e derivimit që çojnë në sintaksën e shfaqur të kësaj fraze, struktura e së cilës është paraqitur në skemën e mëposhtme:

Në (7) është paraqitur në skemë struktura e frazës (6), tek e cila vihen re qartë hapat e ndryshëm të derivimit. Fjalja relative ForceP, e cila përzgjidhet nga determinanti D° *çdo*, është shprehje e sistemit komplementues. Në të janë projektuar një sintagmë ForceP, pozicionin kokë të së cilës e zë komplementuesi *që*, dhe një sintagmë fleksionale IP, kokë e së cilës është fleksioni foljor.

Falë rregullës *Merge*, folja *lexo* është bashkuar me argumentin e saj të brendshëm *libër*, të cilit i ka shënuar rolin tematik. Nga bashkimi i tyre përfitohet sintagma foljore *lexo libër*. Folja *lexo* është e zhveshur nga fleksioni, për këtë arsye ajo projektton sintagmën fleksionale, drejt së cilës ngrihet për të marrë shenjuesit e vetës, kohës, numrit etj. Fjala *libër* mbetet në pozicionin fillestar, argumentor, në të djathtë të foljes.

Si rezultat i procesit të relativizimit, kjo sintagmë emërore ngrihet drejt periferisë së majtë të frazës dhe nga pozicioni i komplementit të sintagmës foljore zë vend në pozicionin e specifikuesit të sintagmës ForceP, e cila është projektuesi më i lartë i sistemit komplementues. Pozicioni i komplementuesit *që* brenda këtij sistemi është ai i kokës së sintagmës Force, pozicion në të cilin gjenerohet dhe shfaqet njëkohësisht.

Në të majtë të sistemit komplementues është projektuar një sintagmë determinante, në pozicionin kokë të së cilës gjenerohet determinanti *çdo*, i cili përzgjedh tërë fjalinë relative. Pra, pavarësisht afërsë që ka

me emrin *libër* në rastin konkret (në sintaksën e shfaqur i gjejmë pranë njëri-tjetrit), si dhe tipareve emërore që mbartin, ato nuk formojnë së bashku një përbërës.

Koka emërore, pranë determinantit, është në një pozicion joargumentor, ajo formon një përbërës vetëm me foljen e fjalisë relative, e cila, siç thamë, i shënon rolin tematik. Si komplement i determinantit shërben e tërë fjalja relative e marrë së bashku.

Koka relative mbetet pjesë e sistemit komplementues, si në pozicionin argumentor të saj, ashtu dhe pas zhvendosjes në të majtë të frazës. Këtë e dëshmojnë dy pozicionet e saj si komplement i sintagmës foljore VP, po ashtu edhe si specifikues i sintagmës ForceP, pas zhvendosjes së saj.

Në këtë frazë fjalja relative e ndjek fjalinë kryesore. Kjo do të thotë që sistemi komplementues, ForceP ndjek një sintagmë determinante DP, e cila mban determinantin e jashtëm. Fjalja kryesore zë pozicionin më të lartë në frazë.

12.3.3. Determinanti ndjek kokën relative

Një ndër karakteristikat themelore të gjuhës shqipe ka të bëjë me mënyrat e saj të shprehjes, si analitike, ashtu dhe sintetike. Mënyrat e realizimit të determinantit janë shprehje e qartë e kësaj veçorie që paraqet kjo gjuhë: prania e tij mund të jetë shprehje e formës analitike ose sintetike të fjalës.

Në shembullin e analizuar më sipër, pamë që fjala *libër* shoqërohej nga një determinant i cili i paraprinte kësaj fjale: *çdo libër*.

Dimë që, krahas kësaj forme, shqipja njih dhe forma të tjera të shprehjes së determinantit. Ai mund të vendoset para fjalës: *ky/një libër*, por edhe të trupëzohet me të: *libër-i*.

Determinanti i prapavendosur, edhe pse trupëzohet me fjalën që shërben si kokë e relatives, nuk formon një përbërës me të, por me tërë fjalinë relative që përzgjidhet prej tij (Kayne 1994).

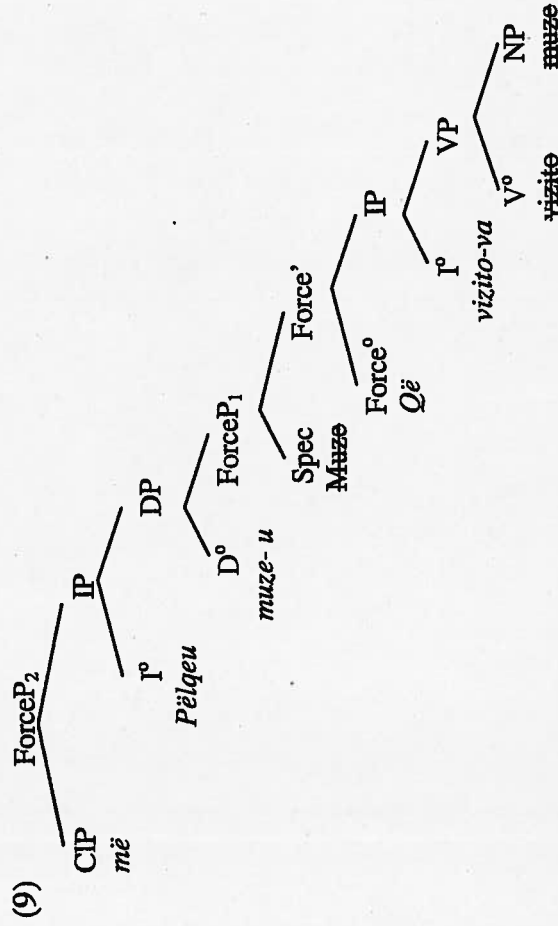
Për të parë mënyrën e realizimit të ndërtimeve të tilla, le t'i referohemi një fraze si kjo më poshtë, e cila mbart këto karakteristika:

(8) *Muzeu që vizitova më përleu*

Në këtë frazë, si kokë e relativeve shërben emri *muze*, ndërsa si mjet lidhës komplementuesi *që*. Siç shihet, koka relative merret pa praninë e determinantit *-u*. Ai, edhe pse trupëzohet me këtë fjalë (*muze-u*), nuk i përket së njëjtës kategori të emrit.

Koka relative është pjesë e një sintagme emërore, ndërsa determinanti është pjesë e sintagmës determinante. Madje, edhe vendi i gjenerimit të tyre është i ndryshëm.

Nëse determinanti gjenerohet jashtë sistemit komplementues të frazës, në një pozicion më të lartë se ai, koka relative gjenerohet si argument i foljes së fjalisë relative. Ajo lë pozicionin e saj fillestar argumentor dhe vendoset në pozicionin e specifikuësit të sintagmës ForceP. Por këtu lind problemi i parametrizimit që shfaq gjuha shqipe, sepse paraqitja në skemë në këtë fazë derivimi nuk përkon me sintaksën e shfaqur ku determinantin e gjëjmë të trupëzuar me fjalën. Le t'i referohemi skemës së mëposhtme:

Në skemën (9) janë paraqitur hapat e derivimit të frazës (8). Siç mund të vihet re, kemi të bëjmë me dy sintagma Force: ForceP₁ dhe ForceP₂, ku kjo e fundit ndodhet në një pozicion më të lartë se e para. Në të majtë të sintagmës ForceP₁ është projektuar sintagma determinante

DP dhe, në pozicionin kokë të saj D°, është gjeneruar determinanti *-u*, i cili për zgjedh fjalinë relative.

Koka relative *muze* ka lindur në pozicionin e saj argumentor si komplement i foljes së fjalisë relative *vizitova* dhe më pas, si rezultat i procesit të relativizimit, është ngritur në të majtë të sistemit komplementues.

Së pari, e tërë sintagma emërore NP, nën veprimin *Move*, është ngritur në pozicionin SpecForce₁, por, për shkak të një tipari të fortë morfologjik, koka *muze* e kësaj sintagme, që ndodhet në pozicionin SpecForcP₁ lëviz përsëri për t'u ngritur në pozicionin D°, ku trupëzohet me determinantin.

Pasi kemi parë gjenerimin e kokës relative brenda sistemit komplementues si argument i brendshëm i foljes së fjalisë relative, kur flasim për zhvendosjen e saj, pra, ngritjen drejt periferisë së majtë të frazës, duhet të mbajmë parasysh se materiali që ngrihet nuk është vetëm koka N°, por e tërë sintagma emërore NP e cila vendoset në pozicionin e specifikuësit të sintagmës ForceP.

Në frazën (7) pamë që koka relative, pasi zhvendoset në pozicionin SpecForce, nuk kryen ndonjë lëvizje tjetër. Kjo shpjgohet me atë që determinanti *çdo*, i vendosur në pozicionin D°, është një fjalë më vete, e shkëputur nga koka relative, e cila, në këtë rast, mund të qëndrojë në një pozicion më poshtë tij dhe konkretisht në SpecForce.

Përkundrazi, në frazën (8), determinanti *-u* në sintaksën e shfaqur, trupëzohet me fjalën, për këtë arsye koka relative duhet të kryejë një lëvizje të re.

Kështu, koka emërore N° i nënshtrohet një rregulle të tretë *Move*, e cila vjen si rezultat i kërkesës së rregullës së përshatjes *Agree*. Kontrolli dhe legjitimi i tipareve emërore të kokës relative, nga determinanti kërkon që kjo të ngrihet në të djathtë të tij, ku mund të ushtrohet ky kontroll.

Pra, vëmë re që, nëse në gjuhë të tilla si ato latine dhe gjermanike, që u përmendën më sipër, determinanti mund të qëndrojë i vetëm në pozicionin kokë të sintagmës determinante, në shqipe dhe në ndonjë gjuhë tjetër, në këtë pozicion gjëjmë si determinantin, ashtu dhe kokën relative. Pavarësisht kësaj, determinanti është i jashtëm në lidhje me fjalinë relative dhe e nërrjedh atë si komplementin e saj.

12.4. Fraza relative shtuese

Me fraza relative shtuese do të kuptojmë ato lloje frazash që krijojnë një lidhje të dobët kuptimore me paraprijësin, duke dhënë një informacion shtesë rreth tij. Paraprijësi në këto fraza ka një kuptim të përcaktuar qartë; frymorët, objektet apo dukuritë që ai shpreh janë të dalluara qartë nga klasa ku bëjnë pjesë.

Për këtë arsye, ndryshe nga relativet kufizuese, të cilat duhet të shijellojnë dhe të vënë në pah individualitetin e paraprijësit, tek relativet shtuese paraprijësi e gëzon në vetvete këtë veti, kuptimi i tij është i individualizuar qartë.

Lidhjen me relativen shtuese paraprijësi e realizon me anë të mjeteve lidhëse të ndryshme, si: me përemrin lidhor *i cili/e cila*, ndajfoljet lidhore *ku, nga* dhe *kur* dhe me anë të elementit që.

- (10) a. Shikimin e kthyen të gjithë nga *Arbeni, i cili rrinte në këmbë pa folur*
 b. Endërronte të kthehej sërisht në *vendlindjen e tij, ku kishte kaluar pjesën më të bukur të fëmijërisë*
 c. *Dielli, që po fshihej pas malit*, hidhte mbi re një pëlhurë të kuqërremtë

Ndërtimet në (10) janë fraza me fjali të varura relative, pasi në to dallojmë qartë një paraprijës dhe fjalinë e varur relative që modifikon kuptimin e tij. Po ashtu dallojmë mjetet lidhëse, përkatësisht përemrin *i cili/e cila* dhe ndajfoljen lidhore *ku* në (10a-b) dhe elementin që në (10c), të cilët ndihmojnë në realizimin e lidhjes mes fjalive të varura dhe fjalëve që shërbejnë si paraprijës të tyre.

Të gjitha këto elemente ndihmojnë në kryerjen e procesit të relativizimit. Në këto fraza si paraprijës shërbejnë fjalët: *Arben, Dielli* dhe sintagma *vendlindja e tij*. Secila nga këto ka një kuptim të përcaktuar qartë, pra është e vetëmjaftueshme për nga pikëpamja semantike.

Prania e fjalisë relative pas tyre nuk është një nevojë e domosdoshme, pasi ajo na sjell një informacion shtesë mbi kuptimin që mbart paraprijësi, për këtë arsye ato quhen fjali relative shtuese.

Për këto karakteristika që u përmendën më lart, mund të themi se lidhja që realizohet mes një fjalie relative shtuese dhe paraprijësit të saj është një lidhje e dobët kuptimore, ndryshe nga relativet kufizuese, që karakterizohen nga një lidhje e ngushtë dhe e fortë kuptimore.

12.5. Analiza e frazave me fjali të varur relative shtuese

Studimi i frazave relative shtuese është parë gjithnjë nën një këndvështrim krahasues lidhur me studimin e frazave relative kufizuese.

Çështjet themelore që janë ngritur në bazë të këtij studimi janë të lidhura ngushtë me raportin semantikor dhe strukturor që vendoset mes këtyre dy llojeve.

Dallimi semantikor, pra ai i formës logjike, pranohet thajse nga të gjithë dhe është i pakundërshtueshëm. Frazat relative shtuese shfaqin karakteristikat të ndryshme nga ato kufizuese për sa i përket formës logjike të tyre. Problemi themelor që shtrohet ka të bëjë me veçoritë strukturore të tyre:

-Ndërtime të tilla kanë strukturë të njëjtë apo shfaqin tipare të ndryshme strukturore?

Rezultatet e studimeve të ndryshme nuk përputhen në këtë pikë: një pjesë e mirë e tyre arrijnë në përfundimin që frazat relative kufizuese dhe shtuese dallojnë prej njëra-tjetrës si në formën logjike, ashtu dhe në atë strukturore, ndërkohë që pjesa tjetër pranon vetëm dallimin në formën logjike, duke mohuar dallimin strukturor.

Kujtojmë që Bianchi (1999), në përjasjen që realizon mes strukturës së relativeve kufizuese dhe atyre shtuese, e kundërshton propozimin e Kayne-it (1994). Sipas propozimit në fjalë, të dyja këto lloje relativesh kanë strukturë të njëjtë, por ndryshojnë vetëm në formën logjike të tyre.

Bianchi, duke u mbështetur kryesisht mbi mundësinë ose jo të rindërtimit të kokës relative brenda fjalisë relative, pohon që kjo është e mundur për relativet kufizuese, por jo për ato shtuese.

12.5.1.1. Relativet shtuese me përmira lidhorë

Përzgjedhja e mjeteve të lidhjes kërkon vëmendjen e duhur, sepse shpeshherë përdorimi i komplementuesit që në vend të përmirës lidhor *i cili* mund të krijojë dykuptimësi kuptimore si në shembujt në vijim:

- (11) a. ?Takoi vajzën e një miku që e njihite prej kohësh
- b. Takoi vajzën e një miku, të cilën e njihite prej kohësh
- c. ?E lodhte shiu i asaj vjeshte që sapo kishte filluar
- d. E lodhte shiu i asaj vjeshte, e cila sapo kishte filluar

Në frazat relative shtuese hasim një përdorim më të gjerë të përmirës lidhor *i/e cili/a* në krahasim me elementin që. Le t'i referohemi frazës në vijim:

- (12) *Po kërkoja këtë revistë, të cilën ma rekomanduan*

Fraza relative në (12) është e llojit shtues. Sintagma emërore *revistë* shërben si kokë relative, e cila realizon lidhjen me fjalinë relative me anë të përmirës lidhor *të cilën*.

Determinanti *këtë* është i jashtëm në lidhje me fjalinë relative dhe e përzgjedh atë si komplementin e saj.

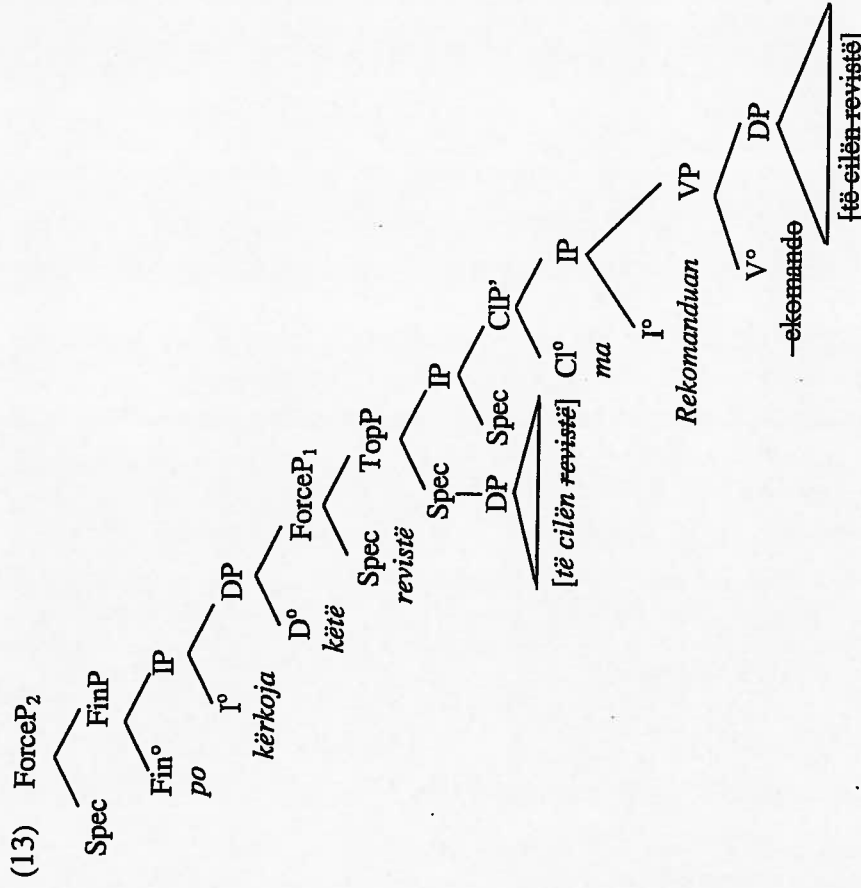
Hapat e derivimit të kësaj fraze janë si më poshtë: folja *rekomando* është bashkuar me sintagmën emërore *revistë* dhe atë determinante të *cilën* si rezultat i veprimit të rregullës së bashkimit *Merge*.

Në këtë bashkim *rekomando të cilën revistë* folja i shënon rolin tematik komplementit të saj.

Si rrjedhim i procesit të relativizimit, sintagma determinante të *cilën revistë* ngrihet drejt periferisë së majtë të frazës në pozicionin SpecTop, nga ku sintagma emërore *revistë* ngrihet drejt pozicionit SpecForceP₁, si rezultat i tërheqjes së determinantit *këtë*, i cili është gjeneruar jashtë sistemit komplementues, si kokë e sintagmës determinante DP, që ndodhet në të djathtë të këtij sistemi.

Sintagma foljore *po kërkoja* është projektuar në periferinë e majtë të frazës.

Këta hapa derivimi të frazës janë paraqitur në skemën e mëposhtme:

Siç mund të vihet re në këtë skemë, hapat e derivimit që çojnë në sintaksën e shfaqur të kësaj fraze relative shtuese janë të njëjtë me ato të një relativeje kufizuese, determinanti i së cilës i paraprin kokës relative.

Sintagma determinante të *cilën revistë* gjenerohet si argument i foljes së fjalisë relative dhe, më pas, duke iu përgjigjur kërkesave që shtrën procesi i relativizimit, ngrihet drejt periferisë së majtë të frazës.

Sintagma emërore *revistë* duhet t'i nënshtrohet një rregulle të re, asaj *Agree*, e cila e zhvendos drejt pozicionit SpecForceP₁ për të realizuar kontrollin e tipareve nën efektin e determinantit *këtë*.

Në sintaksën e shfaqur të kësaj fraze, fjalicia kryesore i paraprin fjalisë relative. Për të përfutur rendin e kundërt, sintagma determinante DP

dhe ajo ForceP₁ do të zhvendoseshin në pozicionin e specifikesit të sintagmës ForceP₂.

Determinanti që përzgjedh fjalinë relative mund të trupëzohet me kokën relative, sidogoftë roli i tij në lidhje me fjalinë relative mbetet i pandryshueshëm: ai, gjithësesi, e përzgjedh këtë fjali, me ndonjë ndryshim të pozicionit të kokës relative në sintaksën e shfaqur.

Nëpërmjet kësaj analize vëmë re që koka e relativeve shtuese, ashtu si dhe tek ato kufizuese, lind brenda sistemit komplementues CP/ForceP dhe më pas zhvendoset drejt periferisë së majtë të frazës. Dallimi qëndron tek mjeti lidhës.

Nëse komplementuesi që lind jashtë fjalisë relative si në (9), përemnit lidhor *i cili* i shënohet roli tematik nga folja e fjalisë relative së bashku me paraprapsin e kësaj fjalie në periferinë e djathtë të frazës si në shembullin (13).

12.5.2. Relativet shtuese me ndajfolje lidhore

Ashtu si frazat relative kufizuese, edhe relativet shtuese mund të kenë si mjet lidhës një ndajfolje lidhore.

Për të parë se ç'veçori strukturore paraqesin ato, po marrim në analizë një prej këtyre ndërtimeve.

Le t'i referohemi frazës së mëposhtme:

(14) *Fliste për Sarandë, ku ishte rritur*

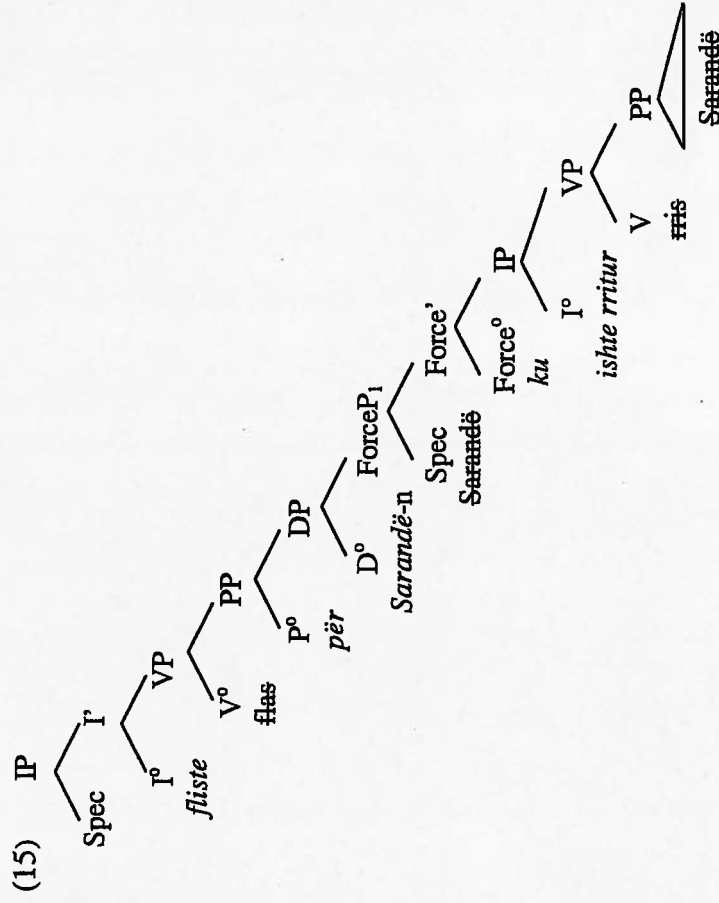
Në (14) kemi të bëjmë me një frazë relative shtuese. Koka relative *Sarandë* është një emër i përveçëm, për këtë arsye fjalia relative jep vetëm një informacion shtesë rreth kuptimit të kësaj fjale.

Për sa i përket sintaksës së shfaqur të frazës (14), dallimi i vetëm që e ndan atë nga një frazë relative kufizuese ka të bëjë me shkëputjen intonacionore që krijohet mes fjalisë relative dhe kokës së saj.

Ajo çfarë meriton të analizohet, është natyra strukturore dhe hapat e derivimit që çojnë në përfundimin e kësaj strukture, të cilët janë paraqitur në skemën e mëposhtme:

Nga një vështrim i përgjithshëm i kësaj diagrame, vëmë re që hapat e derivimit të strukturës së saj nuk janë të ndryshëm nga ai i një fraze

relative kufizuese apo i një shtuese që e realizon lidhjen mes fjalive përbërëse me anë të komplementuesit që.

Për të studiuar më thellësisht këtë strukturë, po e analizojmë këtë frazë duke u nisur nga periferia e djathtë e saj. Vëmë re që sintagma foljore VP përfitohet si rezultat i zbatimit të rregullës *Merge*, në saj të së cilës realizohet bashkimi i kokës *rris* të kësaj sintagme me komplementin e saj *Sarandë*, e cila shërben si kokë e fjalisë relative.

Komplementi konceptohet si një sintagmë parafjalore, në bazë të marrëdhënieve që ndërton me foljen *rrit*.

Si rrjedhim i procesit të relativizimit, koka relative *Sarandë* i nënshtrohet një rregulle *Move*, e cila e zhvendos atë drejt periferisë së majtë të frazës, pikërisht në SpecForceP. Në pozicionin kokë të kësaj sintagme Force^o është gjeneruar elementi *ku*.

Determinanti *-n*, i gjeneruar jashtë sistemit komplementues, në pozicionin kokë të sintagmës determinante DP, realizon tërheqjen e kokës relative në këtë pozicion si rezultat i një tipari të fortë

morfolojik, sipas të cilit determinanti i pasngjitet kokës relative *Sarandë-n*, siç e kemi parë edhe në rastin e relativeve kufizuese.

Në skajin e periferisë së majtë të kësaj fraze, ndodhet sintagma fleksionale e fjalisë kryesore *fliste*, e cila ka si komplement të saj një sintagmë parafjalore për, si komplement i së cilës shërben sintagma determinante DP.

Hapat e derivimit që paraqesin frazat e analizuarra më lart na ndihmojnë të kuptojmë të përbashkëtat dhe dallimet që afrojnë dhe ndajnë frazat relative që kanë si mjet lidhës komplementuesin që (9), përmirin lidhor *i/e cili/a* (13), apo një ndajfolje lidhore (15).

Siç mund të vihet re nga analiza e këtyre frazave, vendi i gjenerimit të komplementuesit që përkon gjithnjë me vendin e tij në sintaksën e shfaqur. Kjo do të thotë se ai gjenerohet si kokë e sintagmës Forcep dhe nuk i nënshtrohet asnjë rregulle që të mund ta zhvendosë atë brenda frazës.

Pra, ai shfaqet si një bashkim i jashtëm (*External Merge*) në përbërjen e asaj fraze, pjesë e së cilës është. E njëjta dukuri vihet re edhe në ato fraza relative ku si mjet lidhës shërben një ndajfolje lidhore. Përkundrazi, përmiri lidhor *i cili* është rezultat i një bashkimi të brendshëm (*Internal Merge*) në sintaksën e shfaqur të tij.

Ashtu siç pamë gjatë analizës së frazave relative, ku ky përmër shërben si mjet lidhës, ai gjithnjë i nënshtrohet një rregulle *Move*, e cila e zhvendos atë drejt periferisë së majtë të frazës. Kjo ndodh si në rastet e shoqërimit të tij me parafjalë, ashtu dhe në ato ndërtime ku ai del i vetëm.

Përmiri *i cili* gjenerohet dhe zhvendoset në frazë së bashku me kokën relative. Përveç faktit që ai zhvendoset në frazë, gjë që e bën të dallueshëm nga komplementuesi që, as vendi i tij në sintaksën e shfaqur nuk përkon me vendin që zë ky i fundit.

Pra në këtë këndvështrim, struktura e brendshme e relativeve *wh-*, pra e atyre që kanë si mjet lidhës një përmër lidhor, dallon dukshëm nga relativet *that*, pra nga relativet me komplementuesin që.

Kështu, arrijmë në përfundimin që lloji i mjetit të lidhjes në frazat relative ndikon ndjeshëm në hapat e derivimit të këtyre ndërtimeve që çojnë drejt sintaksës së shfaqur të tyre.

Pavarësisht kësaj, koka relative shfaqet gjithnjë në këto ndërtime si një bashkim i brendshëm, pasi, pavarësisht mjetit të lidhjes, ajo medemos gjenerohet si komplement i sintagmës foljore të sistemit komplementues dhe më pas ngrihet drejt periferisë së majtë të frazës për të zënë vendin e saj të caktuar, në varësi të determinantit me të cilin bashkëndan tiparet emërore. Ky i fundit, ashtu si komplementuesi, shfaqet gjithnjë si një bashkim i jashtëm, pasi vendi i gjenerimit të tij përkon me atë të sintaksës së shfaqur.

Determinanti gjenerohet jashtë sistemit komplementues, duke e marrë këtë të fundit si komplementin e vet. Ai realizon tërheqjen e kokës relative drejt pozicionit të lartë të tij në frazë, por pa iu nënshtruar asnjë lloj rregulle që mund ta zhvendosë atë.

12.6. Frazat relative të lira

12.6.1. Determinanti dhe koka relative

Në grupin e gjerë të frazave relative të shqipes bëjnë pjesë edhe relativet e lira, të cilat grupohen me të parat si rezultat i procesit të relativizimit, shprehje e të cilit janë, por dallojnë prej tyre si pasojë e disa karakteristikave të veçanta që paraqesin nga ana strukturore.

Si frazat relative normale², ashtu dhe ato të lira përftohen si rezultat i procesit të relativizimit, pra i modifikimit të një fjale apo sintagme. Le t'u referohemi ndërtimeve të mëposhtme:

- (16) a. *Merr ç'të duash*
 b. *Mori ato pak gjëra që gjeti*
 c. *Nuk dinte (se) ç'kërkonte*

Në (16), vetëm fraza e parë (16a) është një relative e lirë, ndërsa (16b-c) nuk janë të tilla.

Në (16b) paraprijësi i shprehur me sintagmën *ato pak gjëra* shtjellohet më tej nga fjalia relative që gjeti.

² Po përdorim këtë term për të gjitha frazat relative që kanë në përbërjen e tyre paraprijës (*Vajza që takova quhet Ana*), për t'i dalluar nga relativet pa paraprijës (*Bej ç'të duash*).

Në (16c) fjalia e varur shërben si komplement i kokës së sintagmës komplementuese, ndërsa e para është e tëra një sintagmë komplementuese CP, e cila gjenerohet poshtë një sintagme determinante. Po ashtu, elementi pyetës *ç'* shfaq tipare të ndryshme për secilën prej frazave ku realizohet.

Në (16c) ai nuk mund të shpërbëhet në dy elemente të ndryshme siç mund të ndodhë në (16a), ku elementi pyetës *ç'* është i interpretueshëm në një kokë relative dhe një komplementues si më poshtë:

(17) *Merr atë që (ç') të duash*

Në këtë frazë, koka relative e shprehur me përmrin *atë* e realizon lidhjen me pjesën tjetër të fjalisë relative me anë të komplementuesit *që*, pra kemi të bëjmë me një frazë të mirëfilltë relative që e ka të shprehur paraprijësin.

Ashtu si në relativet normale, edhe në ato të lira, koka relative gjenerohet brenda fjalisë relative ku i shënohet dhe roli tematik nga folja e kësaj fjalie.

Në sintaksën e shfaqur të fjalisë (16a), koka relative *ç'* ndodhet në një pozicion joargumentor, që është rezultat i veprimit të rregullës *Move* për efekt të relativizimit. Asaj i është shënuar roli tematik nga folja *dua*, e cila e merr si komplement të saj.

Si rezultat i procesit të relativizimit, koka relative *ç'* ngrihet drejt periferisë së majtë të frazës.

12.6.2. Koka relative XP apo X°

Në frazat relative normale, pamë që koka relative i përket kategorisë XP dhe se pozicioni i saj në skemë është ai i specifikuesit. Duke qenë se në fjalinë relative të lirë përmrat pyetës e humbasin tiparin pyetës parë rolin e tyre brenda kësaj fjalie, ata mund të interpretohen vetëm si kategori X°, pra si koka sintagmash.

Ky interpretim mund të shihet i lidhur ngushtë me statusin e kokës së relativeve të lira, e cila shprehet me anë të këtyre elementeve.

Në të mirë të kësaj teze mund të silllet edhe një argument tjetër po aq i rëndësishëm, i cili e sheh lidhjen e këtij përmri me fjalë të tjera që e shoqërojnë atë si më poshtë:

- (18) a. *Çfarë libri bleve?*
 b. *Kë vajzë takove?*
 c. *Cilën këngë këndove?*
 d. *Ç' e mirë të solli?*

Fjalitë e mësipërme janë pyetëse dhe vetëm si të tilla mund të interpretohen, falë pranisë së përmrave pyetës: *çfarë, kë, cilën* dhe *ç'*. Vëmë re që secili prej tyre është i shoqëruar nga një fjalë apo sintagmë, gjë që dëshmon sërish përkatësinë e këtij elementi në kategorinë XP.

Përkundrazi, kur ato janë pjesë përbërëse të frazave relative dhe konkretisht kokë e saj, nuk mund të shoqërohen nga fjalë të tjera, sepse kjo do të çonte në shndërrimin e tyre në fraza relative normale, pra me paraprijës si në ndërtimet e mëposhtme:

- (19) a. *Merr ç' të duash*
 b. *Merr ç' libër të duash*

Fraza (19a) është një frazë relative e lirë. Në (19b) kemi të bëjmë me një frazë relative normale, pasi elementit *ç'* i është shtuar një fjalë e cila ndikon në ndryshimin e statusit të këtij elementi, duke e shndërruar nga një kategori X° (*ç'*) në kategorinë XP (*ç' libër*).

Në këto kushte mund të pohojmë që relativet e lira dallohen nga llojet e tjera të relativeve jo vetëm për sa i përket vendit të gjenerimit të determinantit, por edhe llojit të kategorisë së kokës relative.

Nëse tek relativet normale ajo i përket kategorisë XP, koka e relativeve të lira është një kategori X°.

12.7. Analizë e frazave relative të lira

Karakteristikat që u vunë në dukje më sipër rreth strukturës së relativeve të lira na ndihmojnë të kuptojmë që në thelb ato kanë tipare të përbashkëta të rëndësishme me frazat relative normale. Por, nga ana

tjetër, hapat e derivimit që çojnë në përfundim e tyre shfaqin ndryshime po aq të rëndësishme. Për të parë konkretisht çfarë i karakterizon frazat relative të lira, po ndalojmë në analizën e disa ndërtimeve të caktuara që janë shprehje e këtyre veçorive.

12.7.1. Ndërtime pa parafjalë

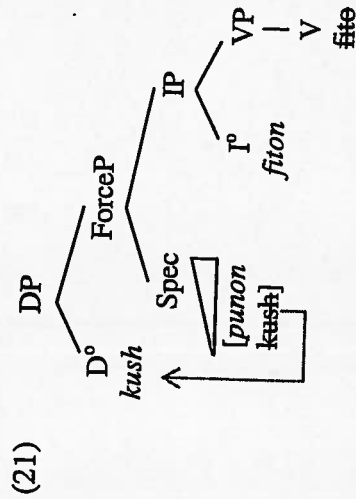
Koka e relativeve të lira mund të jetë e shoqëruar ose jo me parafjalë. Kjo e fundit zë një vend jo të papërfillshëm në marrëdhëniet që ndërton me pjesët e tjera të frazës, prandaj prania ose jo e saj në krye të relativeve meriton një vëmendje të veçantë.

Le t'i referohemi frazës së mëposhtme:

(20) *Kush punon fiton*

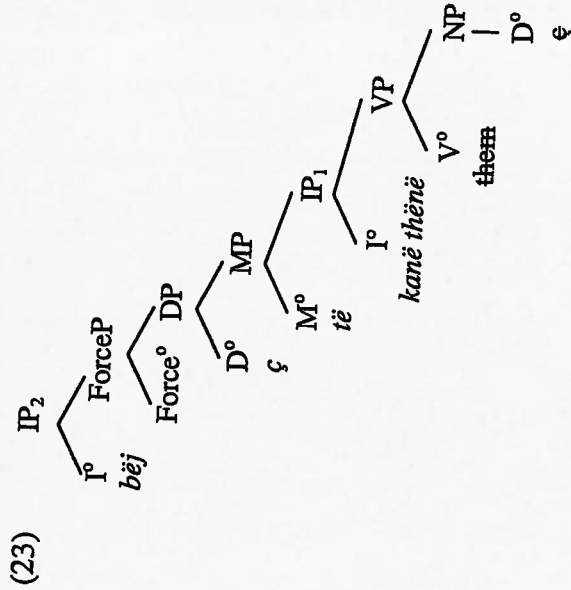
Ndërtimi i mësipërm është një frazë relative e lirë, e cila ka si kokë relative përemrin pyetës *kush*, që ndodhet në një pozicion joargumentor, pasi është zhvendosur nga pozicioni i tij fillestar drejt një pozicioni tjetër në frazë. Ai lind në një pozicion që është ai i specifikuesit të sintagmës foljore, e cila ka si kokë të saj foljen e fjalisë kryesore.

Si pasojë e procesit të relativizimit, koka lë pozicionin e saj fillestar për t'u ngritur në një pozicion më të lartë, që është ai i pozicionit kokë të sintagmës determinante.

(22) *Bëj ç'të kanë thënë*

Kjo është një frazë relative e lirë, ku si kokë e fjalisë relative shërben elementi ç'. Ashtu si në relativet normale edhe në ato të lira, koka relative gjendet në një pozicion joargumentor si rezultat i zhvendosjes së saj në frazë. Struktura e kësaj fraze paraqitet në skemën që vijon:

Siç vihet re në këtë skemë, koka relative lind si komplement i sintagmës foljore në periferinë e djathtë të frazës falë veprimit të rregullës *Merge*, e cila realizon bashkimin e foljes *thënë* dhe të përemrit ç'. Si rezultat i procesit të relativizimit, mbi kokën relative ç' vepron rregulla *Move*, e cila e zhvendos atë drejt periferisë së majtë të frazës, në pozicionin kokë D° të sintagmës determinante DP.

Folja *thënë*, gjithashtu, ngrihet në pozicionin kokë të sintagmës fleksionale ku i shënohet dhe fleksioni. Folja *bëj*, e cila shërben si kokë e sintagmës fleksionale IP2, merr si komplement të saj të gjithë sistemin komplementues ForceP.

12.7.2. Ndërtime me parafjalë

Siç u tha më lart, koka relative shpeshherë mund të dalë e shoqëruar nga një parafjalë si në frazën e sjellë më poshtë:

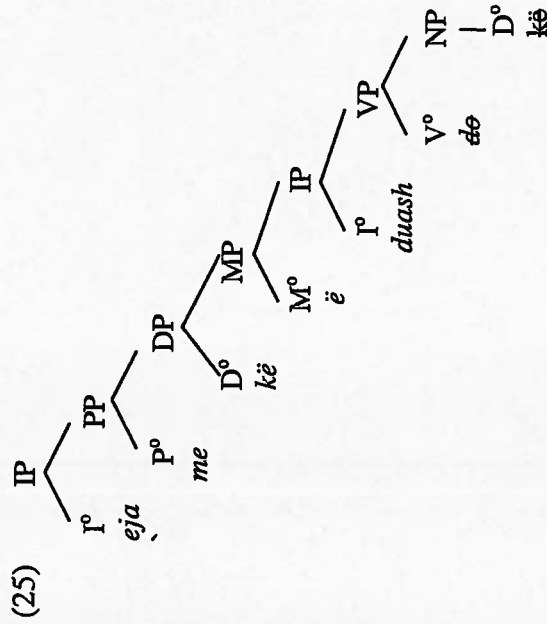
(24) Eja me kë të duash

Këtu kemi të bëjmë me një frazë relative të lirë, e cila ka si kokë të fjalisë relative përemrin *kë*. Ajo çfarë paraqet interes të veçantë në këtë ndërtim, është prania e parafjalës *me*, e cila ndjek fjalinë kryesore dhe paraprin fjalinë e varur të kësaj fraze.

Është bërë e qartë tashmë që pozicioni i gjenerimit të kokës relative nuk përkon me atë të sintaksës së shfaqur. Ajo lind si komplement i foljes së fjalisë relative dhe më pas zhvendoset në një pozicion më të lartë në frazë.

Problemi që ngrihet këtu është i lidhur me vendin e gjenerimit të parafjalës *me*. A përkon ky me vendin që zë kjo parafjalë në sintaksën e shfaqur?

Për të parë zbrërthimin e strukturës së kësaj fraze, le t'i referohemi skemës së mëposhtme:

Nga kjo skemë kuptojmë që pozicioni fillestar i kokës relative *kë* përkon me pozicionin e komplementit të foljes *do*, pra asaj i shënohet roli tematik nga kjo folje.

Si rrjedhim i procesit të relativizimit, ajo lë pozicionin e saj fillestar për t'u ngritur drejt periferisë së majtë të frazës, pikërisht në

pozicionin kokë D° të sintagmës determinante DP.

Siç mund të vihet re në skemë, parafjala *me*, që në sintaksën e shfaqur paraprin fjalinë relative, nuk ka kryer asnjë zhvendosje brenda kësaj fraze, pra vendi i gjenerimit të saj si komplement i foljes së fjalisë kryesore *eja*, përkon me vendin e saj në sintaksën e shfaqur.

Pra, parafjala në ndërtime të tilla nuk i përket fjalisë relative, ajo nuk gjenerohet brenda kësaj fjalie, por e merr atë si komplement të saj.

Duke iu referuar ndërtimeve me parafjalë, Kayne-i (2005) pohon që mbi parafjalën nuk vepron rregulla *Merge*, që realizon bashkimin e komplementit të saj me vetë parafjalën. Madje, parafjala gjenerohet jashtë sintagmës foljore, në rastin tonë të *duash kë*, duke shërbyer si kokë e saj.

Pra, edhe pse në sintaksën e shfaqur disa lloje ndërtimesh mund të shfaqin ngjashmëri të dukshme (si ato në 16), mënyra e derivimit të tyre është e ndryshme.

Nëse në frazën e mësipërme pamë që parafjala, falë zbatimit të rregullës *Merge*, bashkohet me foljen e fjalisë kryesore dhe merr fjalinë relative si komplement të saj, në frazat ftilluese ajo e ndryshon vendin e gjenerimit të saj.

Nga analiza e frazave relative të lira të shqipes arrijmë në përfundimin që, nëse llojet e relativeve normale kanë të njëjtën strukturë dhe njohin të njëjtët hapa derivimi, relativet e lira shfaqin një dallim jo të vogël në lidhje me të parat, edhe pse në thelb mbetet po e njëjta strukturë: një sintagmë determinante që merr si komplement të saj fjalinë relative.

Dallimi i vetëm qëndron në hapat e derivimit të këtyre frazave. Nëse tek frazat relative normale determinanti lind si kokë e sintagmës determinante, pra vendi i gjenerimit të tij përkon me atë të sintaksës së shfaqur, tek relativet e lira ai ngrihet në këtë pozicion falë veprimit të rregullës *Move*, pra vendi i gjenerimit të tij nuk përkon me atë të sintaksës së shfaqur.

Po të përdorim të njëjtën terminologji të Chomsky-t lidhur me determinantin tek frazat relative, do të shpreheshim se tek relativet normale kemi të bëjmë me një bashkim të jashtëm (*External Merge*), ndërkohë që tek frazat relative të lira kemi të bëjmë me një bashkim të

brendshëm (*Internal Merge*), që realizohet pas veprimit të rregullës *Move*, e cila e zhvendos determinantin drejt periferisë së majtë të frazës. Ky fakt përbën dallimin më të rëndësishëm që ndan frazat relative të lira nga ato normale.

13

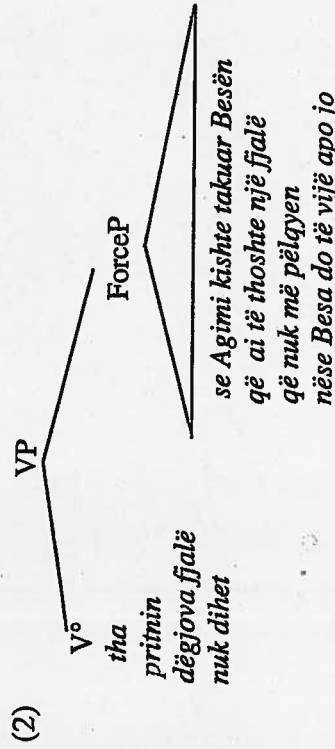
STRUKTURA SINTAKSORE E SINTAGMAVE DHE FRAZAVE ME BASHKËRENDITJE

13.0. Nënrenditje përkundër bashkërenditje

Në krerët e mëparshëm kemi analizuar disa lloje frazash me nënrenditje (me fjali me folje në mënyrën lidhore, kushtoret, relativet), pra struktura që varen nga një fjali kryesore, si për shembull në (1):

- (1)
- a. *Beni tha se Agimi kishte takuar Besën*
 - b. *Ata pritnin që ai të thoshte një fjalë*
 - c. *Dëgjova fjalë që nuk më pëlqyen*
 - d. *Nuk dihet nëse Besa do të vijë apo jo*

Fjalitë e nënrenditura në (1) lidhen me ato kryesore nëpërmjet komplementuesve (*se, që, nëse*) roli i të cilëve është pikërisht të lidhin së bashku këto pjesë fjalish. Në paraqitjen sintaksore, fjalitë e nënrenditur (e projektuar si ForceP) realizohet si komplement i kokës V° i fjalisë kryesore, siç mund të vihet re në (2):

Ndryshe nga fjalitë e nënrenditura, që hyjnë në një lidhje varësie me kryesoret, fjalitë bashkërenditëse lidhen mes tyre në mënyrë të tillë që secila të ruajë pavarësinë e vet, pra të mos ketë marrëdhënie varësie mes tyre.

Bashkërenditja, veç së tjerash¹, realizohet nëpërmjet lidhëzave bashkërenditëse: *shtuese (e, dhe, edhe, etj.)*; *Bënte fjalë dhe binte vazhdimisht shi*; *veçuese (ose, apo, a, etj.)*; *Po thërrasin apo më bëjnë veshët mua*; *kundërshtuese (po, por, kurse ndërsa, etj.)*; *Bëri të fliste, por u step në çast; përmbyllëse (ndaj, prandaj, pa, etj.)*; *Duhet shumë punë, pa të të besojnë.*

13.1. Bashkërenditja e sintagmave

Ndryshe nga nënrenditja që vë në raporte varësie dy a më shumë fjali, bashkërenditja mund të bashkojë të gjitha llojet e sintagmave (NP, DP, AP, PP, VP, IP, CP), siç na dëshmojnë shembujt e mëposhtëm:

- (3) a. [NP djem] dhe [NP vajza]
b. [DP ata djem] edhe [DP ato vajza]

¹ Shih: *Gramatika e gjuhës shqipe* II, Kreu XXIV, Tiranë 1997.

- c. Ai është [AP i bukur] dhe [AP i zgjuar]
d. Çelësat janë [PP mbi bankë] ose [PP në çantë]
e. Beni ka [VP ngrënë drekë] dhe [VP ka shikuar televizorin]
f. [P Beni lexon librin] kurse [P Artani dëgjon muzikë]
g. Nuk di [CP kush i ka blerë librat] dhe [CP kush i ka lexuar]

Po ashtu, bashkërenditja mund të vërë së bashku më shumë se dy sintagma:

- (4) *babi, mami, motra dhe vëllai*

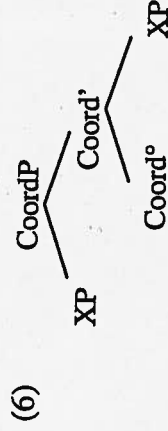
Sidoqoftë, edhe bashkërenditja ka kufizimet e veta. Kështu mund të bashkërenditen vetëm sintagma që i përkasin të njëjtit lloj, por jo kur ato u përkasin llojeve të ndryshme si në (5):

- (5) a. *[NP djem] dhe [DP ato vajza]
b. *Beni [VP bëri dushin] dhe [AP i bukur]

Siç mund të vihet re nga shembujt e mësipërm, lidhëza është një element thelbësor për bashkimin e sintagmave, lidhja e të cilave formon një përbërës të vetëm.

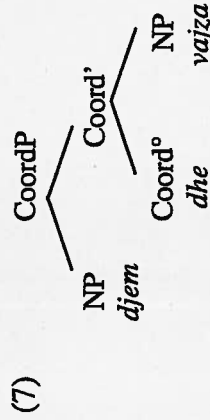
13.2. Struktura e sintagmave të bashkërenditura

Për paraqitjen sintaksore të sintagmave të bashkërenditura, do t'i referohemi skemës X'. Së pari, le të themi se pozicionin kokë *Coord* të kësaj sintagme e zë lidhëza bashkërenditëse. Koka *Coord* projekton sintagmën bashkërenditëse *CoordP* (*Coordination Phrase*):

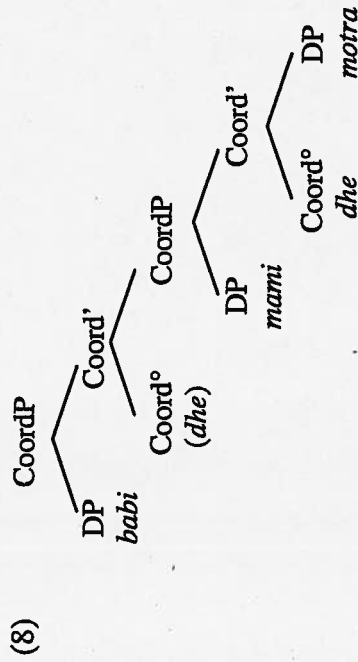

Në këtë skemë, dy sintagmat që bashkërenditen do të zënë përkatësisht pozicionin e Specificuesit dhe atë të Komplementit në këtë projektim, dhe pikërisht pse i përkasin të njëjtit lloj sintagme do të paraqiten me të njëjtën etiketë XP, që mund të zëvendësohet me

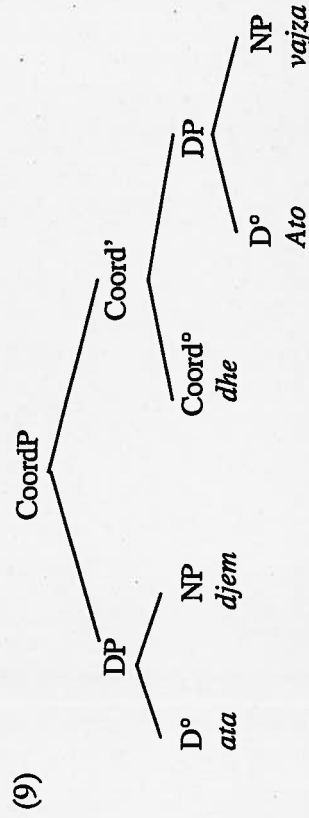
secilën prej sintagmave në (3). Kështu, struktura e paraqitur në (7), p.sh. i përkon frazës (3a), ku bashkërenditen dy sintagma emërore NP:

Në ato raste kur kemi bashkërenditjen e më shumë se dy sintagmave, pozicioni i komplementit të kokës Coord° që ndodhet më në të majtë të periferisë së frazës, do të zihet nga një sintagmë tjetër CoordP:

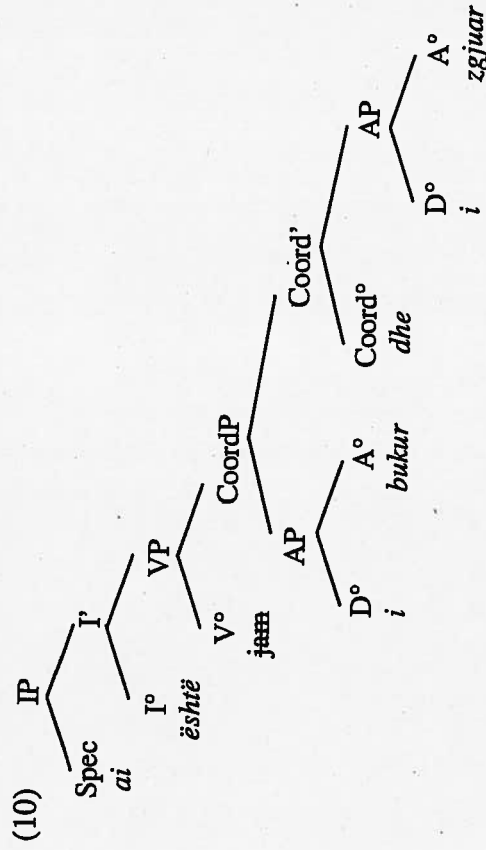

Shembulli në (3b) ku gjejmë të bashkërenditura dy sintagma determinante DP, do të ketë këtë strukturë:

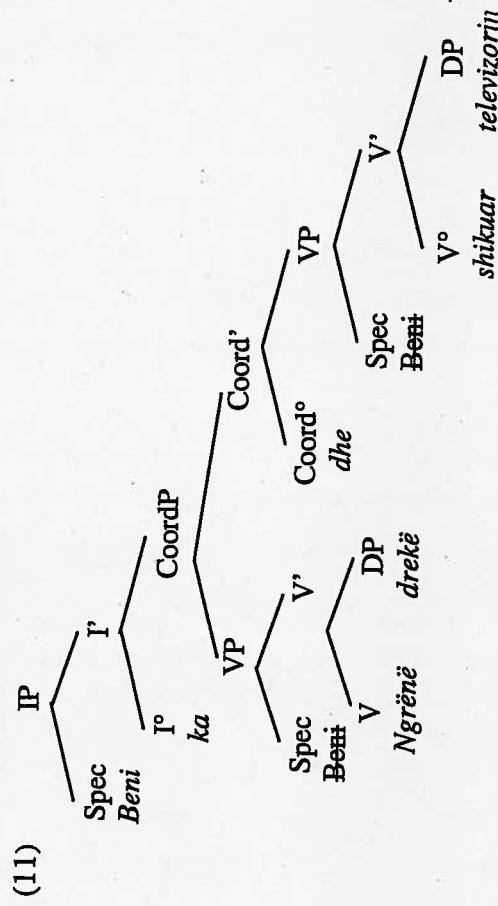

Për paraqitjen e një strukture ku bashkërenditen dy sintagma parafjalore apo mbiemërore, do të kishim të njëjtin skemë si në (9), me ndryshimin e etiketës DP përkatësisht në PP e AP. Deri këtu

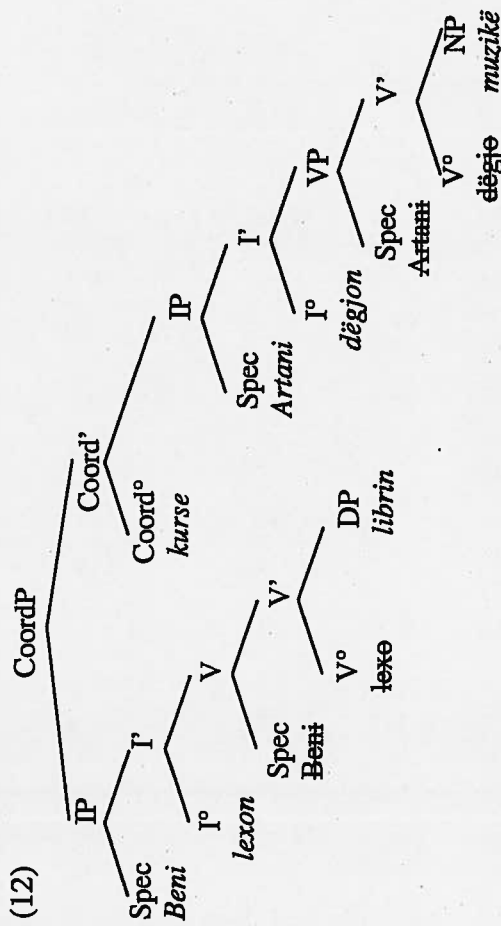
paraqitëm strukturën e sintagmave duke i analizuar ato të izoluar, më vete, por për të parë lidhjen dhe vendin e tyre në raport me përbërës të tjerë në frazë, tani e tujje do t'i analizojmë ato në një kontekst më të gjerë. Le t'i referohemi bashkërenditjes së dy mbiemrave, si në shembullin (3c), paraqitja e të cilëve jepet në (10):

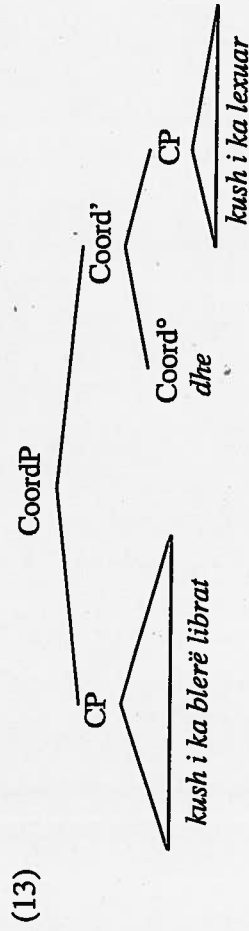
Struktura në (3d), ku jepet bashkërenditja e dy sintagmave parafjalore, është e njëjtë me atë në (10), me dallimin e vetëm që në projektimin CoordP, pozicioni i specifikuesit dhe ai i komplementit tashmë janë zënë nga sintagmat parafjalore PP, në vend të atyre mbiemërore AP. Bashkërenditja e dy sintagmave foljore VP mund të jepet si në (11).

Bashkërenditja e dy frazave si ajo në (3f) do të ketë strukturën e mëposhtme:

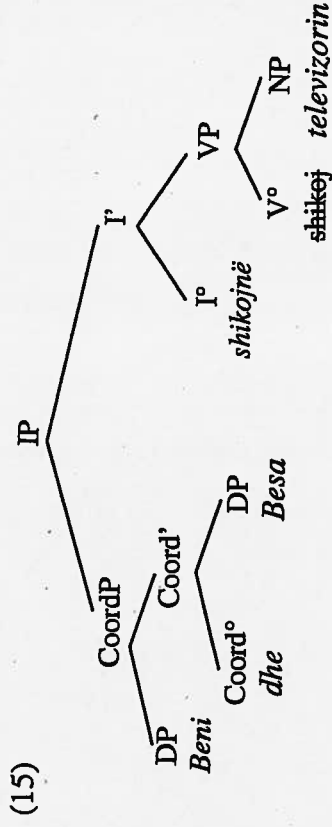

Siç mund të vërehet nga struktura e paraqitur në skemën (12), në thelb kemi të bëjmë me një sintagmë koka e së cilës Coord° mban lidhëzën që bashkon fjalitë, ndërkohë që këto të fundit paraqiten si sintagma fleksionale IP, njëra në pozicionin e specifikuës dhe tjetra në atë të komplementit të kësaj sintagme. Bashkërenditja mes dy a më shumë sintagmave komplementuese CP, realizohet në të njëjtën mënyrë:

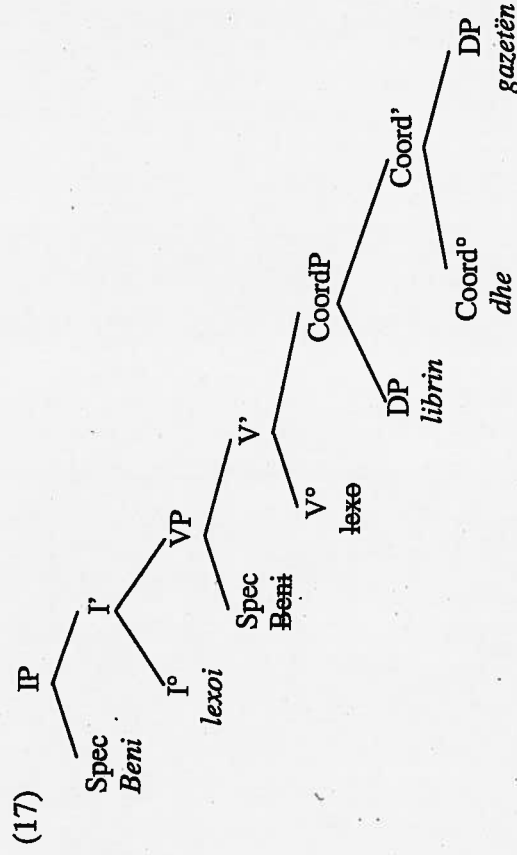
Siç e kemi parë, sintagmat bashkërenditëse mund të zënë pozicione të ndryshme në brendësi të frazës. Në ato raste kur këto dy sintagma kanë funksion kryefjalor, si në frazën e mëposhtme:

(14) Beni dhe Besa shikojnë televizorin

Kur bashkërenditen dy përbërës që kryejnë funksionin e kundërorit të drejtë, atëherë sintagma CoordP ndodhet në pozicionin e komplementit të kokës V°. Pra, struktura e një fraze si ajo në (15) do të ketë paraqitjen e mëposhtme:

(16) Beni lexoi librin dhe gazetën

Le t'i rikthehemi frazës me fjali të bashkërenditura, struktura e së cilës është paraqitur në skemën e mësipërme (12):

(18) Beni lexon librin, kurse Artani dëgjon muzikë

Këtu kemi të bëjmë me fjali që bashkërenditen dhe hyjnë në marrëdhënie kundërshtore me njëra-tjetrën. Nëse do të ndryshonim marrëdhënien që vendoset mes fjalive të kësaj fraze, nga kundërshtuese në shtuese, veçuese apo përmbyllëse², kjo nuk do të ndikonte në strukturën e frazës.

Duke shkuar më tej, në marrëdhënien që vendoset mes fjalive, siç u përmend më sipër, mund ta ndryshojmë lidhjen ndërmjet tyre nga lidhje me bashkërenditje në lidhje me nënrenditje (kohore, shkakore, rrjedhimore, lejore³ etj.)

(19) Beni lexon librin *sa herë që / sepse / prandaj / ndonëse* Artani dëgjon muzikë.

Pavarësisht nga lidhjet (bashkërenditje apo nënrenditje) dhe nga marrëdhëniet (shtuese, kundërshtuese, kohore apo shkakore etj.) që vendosen mes këtyre fjalive, mund të themi që frazat (18) dhe (19), paraqesin të njëjtat tipare strukturore.

LITERATURA E SHFRYTËZUAR

- Abney, S. (1987), *The English Noun Phrase in its Sentential Aspect*, Ph. D. Thesis, MIT.
- Altimari, F. (2010), *Selman Riza dhe çështja e paskajores*, Identitete gjuhësore dhe kulturore, Studime Shqiptare 15, Shkodër.
- Belluscio, G.- Rrokaj, Sh (2011), *Fjalor krahasues i termave të gjuhësisë*, Tiranë: Arbëria.
- Bianchi, V. (1999), *Consequences of Antisymmetry: Headed Relative Clauses*, Mouton de Gruyter, Berlin.
- Bloomfield, L. (1933), *Language*, New York: Henry Holt.
- Buxheli, L. (2005), *Rreth caktimit të rasës emërore në shqipen e sotme*, Studime Filologjike/1: 65-91
- Buxheli, L. (2008), *Caktimi rasor në gjuhën shqipe*, Tiranë.
- Borer, H. (1981), *Parametric variation in clitic constructions*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, N. (1957), *Syntactic Structures*, Mouton, The Hague.
- Chomsky, N. (1980), *On Binding*, Linguistic Inquiry 11: 1-46.
- Chomsky, N. (1981), *Lectures on Government and Binding*, Foris, Dordrecht.
- Chomsky, N. (1986), *Knowledge of Language*, Praeger, New York.
- Chomsky, N. (1993), *A minimalist program for linguistic theory*, në K.J. Hale and S.J. Keyser (eds.), *The View from Building 20*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, N. (1995), *The Minimalist Program*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Chomsky, N. (1999), *Derivation by Phase*, MIT Occasional Paper 18, MIT Press, Cambridge, MA.
- Cook, V.J. (1991), "The poverty-of-the-stimulus argument and multi-competence", Second Language Research 7/2: 103-117.
- Cook, V.J.- M. Nweson. (1996), *Chomsky's Universal Grammar: An Introduction*, Blackwell, Oxford.

² Për më tepër shih: Gramatika e gjuhës shqipe II, Tiranë 1997.

³ Po aty.

- Cinque, G. (2001), *Restructuring and the order of aspectual and root modal heads*, në G. Cinque and G. Salvi (eds) *Current Studies in Italian Syntax*, Amsterdam: North Holland, fq. 137-155.
- Cinque, G. (2002), *Functional Structure in DP and IP: The Cartography of Syntactic Structures*, Volume 1, Oxford: Oxford University Press.
- Cipo, K. (1952), *Sintaksa*, Tiranë
- Çeliku, M. (1999), *Statusi sintaksor i formave të pashtëlluara dhe i ndërtimeve të formuara me to*, Studime Filologjike 3/4, Tiranë.
- Çeliku, M. (2006), *Format e pashtëlluara të foljes në gjuhën shqipe*, Tiranë.
- Dhima, Th. (2005), *Gjuha shqipe. Sintaksa*, Tiranë: SHBLU.
- Domí, M. (1970), *Mbi një tip strukturor të fjalive të varura dhe mbi disa përgjithësi të lidhura me të*, Studime Filologjike 4, Tiranë.
- Domí, M. (1964), *Gramatika e gjuhës shqipe, pjesa e dytë*, Sintaksa, Tiranë.
- Donati, C. (2002), *Sintassi elementare*, Roma: Carocci.
- Emonds, J.E. (1976), *A Transformational Approach to English Syntax*, Academic Press, New York
- Ernst, T. (2001), *The Syntax of Adjunct*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Floqi, S. (1967), *Disa tipe semantiko-strukturore të periudhës me fjali të varur me lidhje korrelative*, Studime Filologjike 3, Tiranë.
- Graffi, G. (1994), *Sintassi*, Bologna: il Mulino.
- Graffi, G. (2008), *Che cos'è la grammatica generativa*, Roma: Carocci.
- Greenberg, J.H. (1966), *Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements*, në J.H. Greenberg (ed.) *Universals of Language*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Giusti, G. (1997), *The categorial status of determiners*. The New comparative Syntax. Haegeman, L. (ed.), 95-124. Longman, London.
- Giusti, G. (2002), *The functional structure of noun phrases: A bare phrase structure approach*. Functional Structure in DP and IP: The Cartography of Syntactic Structures, Vol. 1, G. Cinque (Ed.), 54-90. Oxford: OUP.
- Guasti, M.T. (2002), *Language Acquisition: The Growth of Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Haegeman, L. (1994), *Introduction to Government & Binding Theory*, Oxford: Blackwell, second edition.
- Halle, M - Maranz, A. (1994), *Some key features of distributed morphology*, A. Carnie, H. Harley, T. Bures, (eds) *Papers on Phonology and Morphology*. MIT Working Papers in Linguistics, 21 fq. 275-288.

- Harbert, W. (1995), *Binding Theory, control and 'pro'*, Weibelhuth (1995b) 177-240.
- Hornstein, N. (2001), *Move! A minimalist theory of Construal*, Oxford: Blackwell.
- Jaeggli, O. (1982), *Topics in Romance syntax*, Foris, Dordrecht.
- Kayne, R.S. (1975), *French Syntax*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Kayne, R.S. (1994), *The Antisymmetry of Syntax*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Kayne, R.S. (2000), *Parameters and Universals*, Oxford: Oxford University Press.
- Koleci, F. (2010), *Çështja e paskajores dhe e ndërtimeve të tjera foljore të pashtëlluara*, Identitete gjuhësore dhe kulturore, Studime Shqiptare 15, Shkodër.
- Koleci, F. (2010), *Analisi delle frasi relative appositive della lingua albanese*, Quaderni del Dipartimento di Linguistica, 20, Università degli Studi di Firenze, Unipress.
- Koleci, F. (2010), *Frazat relative të lira të shqipes*, Scritti in onore di Eric P. Hamp, Università della Calabria, Centro Editoriale e Librario.
- Larson, R. (1988), *On the double object constructions*, Linguistic Inquiry 19/3: 335-391.
- Lasnik, H. (1992), *Case and expletives: Notes toward a parametric account*, Linguistic Inquiry 23, 381-405.
- Lasnik, H. (1995e), *Case and expletives revisited*, Linguistic Inquiry 26, 615-633.
- Lasnik, H. (1999), *Minimalist analysis*, Oxford: Blackwell.
- Longobardi, G. (1992), *Proper Names and the Theory of N-movement in Syntax and Logical Form*, dorëshkrim, Universiteti i Venecias.
- Manzini, M.R.-Savoia L.M. (2008), *I dialetti italiani: Morfosintassi*, Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Manzini, M. R-Savoia L.M. (2007), *A unification of morphology and syntax*, Routledge, Canada.
- Manzini, M.R - A, Roussou. (2000), *A minimalist approach to A-movement and control*, Lingua 110, 409-447
- Maranz, A. (1984), *On the nature og grammatical relations*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Memushaj, R. (2004), *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë: Dituria.
- Memushaj, R. (2008), *Gjuhësia Gjenerative*, Tiranë: Shblu.
- Moro, A. (1997), *The Raising of Predicates: Predicative Noun Phrases and the Theory of Clause Structure*, Cambridge University Press, Cambridge

- Nunes, J. (1995), *Bare X'-Theory and structures formed by movement*, *Linguistic Inquiry* 29, 160-168.
- Përnaska, R. (1984), *Çështje të bashkëpërshatjes ndërmjet trajtës së shkurtër të përemrit vetor dhe kundrënës*, SF/4.
- Pollock, J. - Y. (1989), *Verb movement, UG and the structure of IP*, *Linguistic Inquiry* 18: 85-111.
- Prifti, S. (1972), *Klasifikimi i fjalëve të varura*, *Studime Filologjike* 2, Tiranë.
- Radford, A. (1997), *Syntax: a Minimalist Introduction*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Rrokaj, Sh. - Turano, G. *A proposito del sintagma nominale albanese. Il caso di un dimostrativo seguito da un DP definito*. *Lingua e Stile Anno XXXV*, nr.1.
- Rrokaj, Sh. - Turano, G. (1998), *Strategia del Causativo in Albanese*, *Studi Italiani di linguistica Teorica e Applicata*, 3, fq. 551-565.
- Rrota, J. (1942), *Sintaksa e gjuhës shqipe*, Shkodër.
- Rivas, A.M. (1977), *A theory of clitics*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Rizzi, L. (1991), *Residual Verb Second and the Wh-Criterion*, *Technical Reports in Formal and Computational Linguistics* 2, Université de Genève.
- Rizzi, L. (1995), *The Fine Structure of the Left Periphery*, dorëshkrim, Université de Genève.
- Skinner, B.F. (1957), *Verbal Behaviour*, Appleton Century Crofts, New York.
- Riza, S. (2009), *Vepra V*, Prishtinë.
- Savoia, L.M. - Manzini, M.R. (2003), *Pjesorja dhe paskajorja në të folmen e Shkodrës*, *Studime Filologjike*, 3-4, fq. 93-138.
- Sportiche, D. (1992), *Clitic constructions*, dorëshkrim, UCLA.
- Tesnière, L. (1959), *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, Klincksieck.
- Totoni, M. (2000), *Fraza me nënrenditje*, SHBLU, Tiranë.
- Turano, G. (1995), *Dipenderze sintatike in albanese*, Padova: Unipress.
- Turano, G. (1999), *Il costrutto pa+participio nella varietà Arbëreshe di S. Nicola dell'Alto (KR)*, në M. Mandalà (ed) *Studi in onore di L. Marlekaj*, Bari: Adriatica, fq 564-578.
- Turano, G. (2001), *Albanian noun phrase domain*, *Quaderni del Dipartimento di Linguistica*, Serie Albanistica 3, Università della Calabria.
- Turano, G. (2002), *On Modifiers preceded by the article in Albanian DPs*. *University of Venice Working Papers in Linguistics*, 12 fq. 169-215.